

ELÇİN MƏMMƏDOV

RAMİL BAYRAMOV

PƏRVİN EYVAZOV

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAY

« VƏ »

TÜRK XALQLARININ DİL BİRLİYİ

ELÇİN MƏMMƏDOV
RAMİL BAYRAMOV
PƏRVİN EYVAZOV

BİRİNCİ TÜRKOLJİ QURULTAY VƏ TÜRK XALQLARININ DİL BİRLİYİ

*Monoqrafiya Bakı Dövlət Universitetinin
Filologiya fakültəsi Elmi Şurasının 12 may
2026-cı il tarixli qərarı ilə (protokol № 4) çap
edilir.*

Bakı – 2026

**Elmi redaktor və
ön sözün müəllifi:**

Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədov
*BDU-nun Türkologiya kafedrasının müdiri, filologiya
elmləri doktoru, professor*

Rəyçilər:

Mətanət Əli qızı Abdullayeva
*BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi
metodikası kafedrasının müdiri, fəlsəfə elmləri doktoru,
professor*

Süleyman Kaan Yalçın
*Fırat Universitetinin Müasir türk dilləri və
ədəbiyyatları kafedrasının professoru (Türkiyə)*

Vəfa Ariz qızı Abdullayeva-Nəbiyeva
*AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Beynəlxalq
əlaqələr şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent*

Redaktor:

Anar Tofiq oğlu Fərəcov
*BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının müəllimi,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru*

Elçin Məmmədov, Ramil Bəyramov, Pərvin Eyvazov. Birinci Türkoloji Qurultay
və türk xalqlarının dil birliyi. Bakı: Elm, 2026, 172 səh.

ISBN 978-9952-602-30-2

Monoqrafiyada 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayın türk xalqlarının milli-mənəvi oyanışında, elmi-mədəni inkişafında və ideoloji düşüncəsinin formalaşmasında oynadığı tarixi rolunu araşdırılır. Kitabda əlifba islahatı məsələsi yeni əlifbaya keçidin nəzəri və konseptual əsasları kontekstində şərh olunur, bu prosesin türk xalqlarının modernləşməsinə təsiri göstərilir. Eyni zamanda ədəbi dil məsələsi lokal dil mühitindən ümumtürk kommunikasiya məkanına keçid ideyası əsasında araşdırılır. Müəlliflər qurultayın qəbul etdiyi qərarların türk xalqları arasında dil birliyinin və mədəni yaxınlaşmanın möhkəmlənməsindəki rolunu elmi faktlar əsasında təqdim edirlər. Kitabdan türkoloji dilçilik sahəsində tədris və tədqiqat apararıq mütəxəssislər: professor-müəllim heyəti, gənc tədqiqatçılar, tələbələr, eləcə də geniş oxucu kütləsi faydalana bilər.

© Elçin Məmmədov, 2026

© Ramil Bəyramov, 2026

© Pərvin Eyvazov, 2026

MÜNDƏRİCAT

Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illiyinə dəyərli töhfə (Ön söz)	5
Birinci Türkoloji Qurultayın yubileylərinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları	10
I FƏSİL. BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAY (1926): MİLLİ-MƏNƏVİ OYANIŞIN SİYASİ-İDEOLOJİ VƏ ELMİ-MƏDƏNİ TƏZAHÜRLƏRİ.....	17
1.1. Dövrün ictimai-siyasi və mədəni mənzərəsi.....	18
1.2. Qədim orta q köklərə söykənən milli-mənəvi bağların gücləndirilməsi.....	30
II FƏSİL. ƏLİFBA İSLAHATI: YENİ ƏLİFBAYA KEÇİDİN KONSEPTUAL ƏSASLARI	42
2.1. Azərbaycanda əlifba hərəkatı: ideyanın tarixçəsi və müəllifləri.....	44
2.2. Bəkir Çobanzadə və qurultay təşəbbüsünün reallaşmasında əlifba faktoru.....	66
2.3. Əlifba islahatının sosial-mədəni əsasları.....	80
2.4. Əlifba məsələsinə texniki yanaşma	96
2.5. Əlifba ilə bağlı yekun qətnamə və Azərbaycanada latın qrafikasına keçidin nəticələri	116
III FƏSİL. ƏDƏBİ DİL MƏSƏLƏSİ: LOKAL DİL MÜHİTİNDƏN ÜMUMTÜRK KOMMUNİKASIYA MƏKANINA.....	126
3.1. Bəkir Çobanzadənin ortaq türk ədəbi dili haqqında görüşləri.....	128
3.2. Birinci Türkoloji Qurultayda ədəbi dillə bağlı müzakirələr.....	141
NƏTİCƏ	161
ƏDƏBİYYAT	164

***Monoqrafiya Birinci Türkoloji Qurultayın 100,
Əməkdar elm xadimi, "Şöhrət" ordenli, akademik
Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyevin (1936-2015)
anadan olmasının 90 illik yubileyinə ithaf olunur.***

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYIN 100 İLLİYİNƏ DƏYƏRLİ TÖHFƏ

Türk xalqlarının çoxəsrlik tarixi, zəngin mədəniyyəti və mənəvi dəyərləri onların dünya sivilizasiyasına bəxş etdiyi ən böyük töhfələrdən biridir. Bu mədəni-tarixi irsin əsas daşıyıcısı və qoruyucusu isə dildir. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli yaddaşın, tarixi təcrübənin, mənəvi dəyərlərin, etnik kimliyin və mədəni mirasın yaşadıldığı ən mühüm fenomendir. Türk xalqlarının minilliklər boyu formalaşdırdığı ana dili müxtəlif tarixi proseslərə, ictimai-siyasi təsirlərə və coğrafi amillərə baxmayaraq, öz əsas mahiyyətini qoruyub saxlamış, türk dünyasının ən möhkəm mənəvi körpülərdən birinə çevrilmişdir.

XX əsrin əvvəlləri türk xalqlarının ictimai-siyasi, elmi-mədəni həyatında ciddi dəyişikliklərlə müşayiət olunan mürəkkəb, eyni zamanda son dərəcə əhəmiyyətli bir dövr kimi xarakterizə olunur. Milli özünüdərk prosesinin güclənməsi, maarifçilik ideyalarının geniş yayılması, yeni elmi baxışların və təhsil standartlarının meydana gəlməsi, milli dillərin inkişafı və ümumən, dövrün geosiyasi mənzərəsi bu mərhələnin mədəni-intellektual və siyasi-ideoloji istiqamətlərini müəyyənləşdirirdi. Sözügedən ictimai-siyasi hadisələr fonunda türk xalqlarının yaxınlaşması üçün dil, əlifba və mədəniyyət sahəsində ortaq yanaşmaların formalaşdırılması zərurəti meydana çıxmış, nəticədə türkoloji fikrin tarixində mühüm dönüş nöqtəsinə çevrilən Birinci Türkoloji Qurultay çağırılmışdır.

1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-dək Bakı şəhərində keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay yalnız türkologiya elminin inkişafında deyil, bütövlükdə türk dünyasının ictimai-siyasi və mədəni tarixində müstəsna əhəmiyyətə malik hadisə

olmuşdur. Bu möhtəşəm elmi toplantı türk xalqlarının əlifba, orfoqrafiya, terminologiya, ədəbi dil, tarix, etnoqrafiya və mədəniyyət məsələlərinin ilk dəfə sistemli şəkildə müzakirə olunduğu genişmiqyaslı beynəlxalq platforma kimi tarixə düşmüşdür. Qurultay təkcə müəyyən elmi problemlərin müzakirə olunduğu məclis deyil, həm də türk xalqlarının ortaq gələcəyinə yönəlmiş strateji baxışların formalaşdığı mühüm mədəni-siyasi hadisə idi.

Birinci Türkoloji Qurultayın tarixi əhəmiyyəti onun qəbul etdiyi qərarların miqyası ilə yanaşı, irəli sürdüyü ideyaların gələcək onilliklərdə türkologiya elminin inkişafına göstərdiyi təsirlərlə də müəyyən olunur. Qurultayda əlifba məsələsi ətrafında aparılan qızğın müzakirələr, ortaq terminologiyanın yaradılması təşəbbüsləri, türk dillərinin tarixi inkişafının öyrənilməsi, ortaq ədəbi dil konsepsiyasının nəzəri əsaslarının müəyyənləşdirilməsi və türk xalqlarının elmi-mədəni inteqrasiyası ilə bağlı irəli sürülən təkliflər sonrakı dövrdə türkologiyanın əsas inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Bu baxımdan, Birinci Türkoloji Qurultay türkoloji fikrin institutionallaşmasının başlanğıcı kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin bərpasından sonra milli-mənəvi dəyərlərin təbliği, tədqiqi və qorunması istiqamətində həyata keçirilən ardıcıl siyasət Birinci Türkoloji Qurultayın irsinin yenidən milli maraqlar səviyyəsində araşdırılmasına geniş imkanlar yaratmışdır. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin vaxtilə müəyyənləşdirdiyi dövlətçilik strategiyası və hazırda cənab Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilən bu siyasi xətt nəticəsində türk dünyası ilə əlaqələrin genişləndirilməsi, ortaq mədəni irsin qorunması və türkoloji tədqiqatların inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Xüsusilə Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunması haqqında imzalanmış sərəncam və Prezident İlham

Əliyevin Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) Dövlət Başçıları Şurasının 12-ci Zirvə Görüşündə vurğuladığı *"Qeyd etdiyim kimi, ortaq tarixi və etnik köklərimiz, dillərimiz bizi bir ailə kimi birləşdirir. Burada 1926-cı ildə Bakıda təşkil edilmiş birinci Türkoloji Qurultayın tarixi əhəmiyyətini vurğulamaq istərdim. Gələn il Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin 100 illik yubileyinin Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində təntənəli şəkildə təşkil olunmasını təklif edirəm"* fikri türkoloji qurultaydakı ideyaların bu gün də aktualıq kəsb etdiyini və həmin missiyanın hazırda uğurla davam etdirildiyini bir daha aydın əks etdirir. Bu cəhətdən *Elçin Hüseyn oğlu Məmmədov, Ramil Əkbər oğlu Bayramov və Pərvin Eyvaz oğlu Eyvazovun* həmmüəllifliyi ilə elmi ictimaiyyətə təqdim olunan *"Birinci Türkoloji Qurultay və türk xalqlarının dil birliyi"* adlı monoqrafiya məhz bu zərurətdən irəli gələrək hazırlanmışdır. Əsərin əsas məqsədi Birinci Türkoloji Qurultayın tarixi-siyasi, elmi-mədəni və ideoloji mahiyyətini araşdırmaq, onun türk xalqlarının dil birliyi ideyasının formalaşmasında oynadığı rolu müəyyənləşdirmək, qurultayda müzakirə olunan əlifba, terminologiya və ədəbi dil məsələlərinin nəzəri əsaslarını təhlil etmək, eyni zamanda həmin ideyaların müasir türk dünyasında aktuallığını dəyərləndirməkdən ibarətdir.

Monoqrafiyada qurultayın keçirildiyi dövrün ictimai-siyasi və mədəni mənzərəsi araşdırılmış, XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan və ümumən türk dünyasında baş verən mürəkkəb proseslər elmi təhlil obyektinə çevrilmişdir. Müəlliflər göstərirlər ki, Birinci Türkoloji Qurultay təsadüfi hadisə deyildi, o, uzun illər davam edən milli-mədəni inkişafın, maarifçilik hərəkatının, əlifba islahatı uğrunda aparılan mübarizənin və ümumtürk inteqrasiyası ideyasının məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

Əsərdə təhlil olunan məsələlərin mərkəzində əlifba məsələsi dayanır. Bu da təsadüfi deyil: çünki qurultay ideyasının arxasında əlifba amili dayanırdı. Məlumdur ki, XIX əsrin

ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycan ziyalıları, xüsusilə Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən aparılan əlifba islahatı türk xalqlarının modernləşmə prosesində mühüm rol oynamışdır. Monoqrafiyada bu ideyaların tarixi inkişaf yolu izlənmiş, Azərbaycanda əlifba hərəkətinin təşəkkülü və inkişaf mərhələləri sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Qurultayda əlifba məsələsinin sosial-mədəni əsasları, texniki prinsipləri və siyasi aspektləri geniş şəkildə təhlil olunmuş, latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-nəzəri bazası dəyərləndirilmişdir.

Kitabın mühüm istiqamətlərindən biri də ümumtürk ədəbi dili məsələsinin araşdırılmasıdır. Müəlliflər göstərirlər ki, Birinci Türkoloji Qurultayda ortaq ədəbi dil ideyası yalnız linqvistik problem kimi deyil, həm də türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasına xidmət edən strateji məqsəd kimi dəyərləndirilmişdir. Bu baxımdan, Bəkir Çobanzadə, Fuad Köprülüzadə və digər görkəmli alimlərin elmi baxışları xüsusi diqqətlə təhlil edilmiş, onların ümumtürk dil birliyi konsepsiyasının formalaşmasına verdikləri töhfələr obyektiv şəkildə qiymətləndirilmişdir.

Monoqrafiyanın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada Birinci Türkoloji Qurultay yalnız tarixi hadisə kimi deyil, türk xalqlarının dil birliyi ideyasının konseptual əsaslarının formalaşdığı mühüm intellektual platforma kimi tədqiq edilir. Əsərdə müxtəlif arxiv materiallarından, qurultayın stenogramlarından, dövrü mətbuat nümunələrindən və müasir elmi araşdırmalardan geniş istifadə edilmiş, mövcud faktlar yeni metodoloji yanaşmalar əsasında təhlil olunmuşdur. Bu yanaşma problemin daha obyektiv və sistemli şəkildə öyrənilməsinə imkan yaratmışdır.

Müəlliflər hesab edirlər ki, Birinci Türkoloji Qurultay yalnız keçmişin tarixi yaddaşı kimi deyil, həm də müasir türk dünyasının gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirən mühüm mənəvi və intellektual resurs kimi qiymətləndirilməlidir. Bu gün türk dövlətləri arasında ortaq əlifba, ortaq

terminologiya, elmi əməkdaşlıq və mədəni inteqrasiya istiqamətində həyata keçirilən layihələr əslində 1926-cı ildə Bakıda səsləndirilmiş ideyaların davamıdır. Bu baxımdan, qurultayın ideyaları XXI əsrdə də öz aktuallığını qorumaqda davam edir.

Beləliklə, E.Məmmədov, R.Bayramov və P.Eyvazovun həmmüəllifliyi ilə ərsəyə gəlmiş “Birinci Türkoloji Qurultay və türk xalqlarının dil birliyi” monoqrafiyası bu sahədə tədris və tədqiqat aparan mütəxəssislər üçün dəyərli elmi mənbələrdən biridir. Qurultayın 100 illiyinin qeyd olunduğu dövrdə işıq üzü görmüş bu kitabın türkoloji düşüncənin inkişaf yolunun daha dərindən öyrənilməsinə, Birinci Türkoloji Qurultayın elmi irsinin yenidən dəyərləndirilməsinə və türk xalqları arasında dil birliyi ideyasının möhkəmlənməsinə töhfələr verəcəyinə inanırıq.

MƏHƏRRƏM MƏMMƏDOV

Filologiya elmləri doktoru, professor
BDU-nun Türkologiya kafedrasının müdiri

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYIN 80 İLLİK YUBİLEYİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2006-cı ilin fevral ayında Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin 80 illiyi tamam olur. Qurultay türkdilli xalqların tarix və etnoqrafiyasının, dil və ədəbiyyatının aktual problemlərinin həllində mühüm rol oynamış, bu xalqların mədəni inkişafında yeni bir mərhələnin təməlini qoymuşdur. Qurultayda müzakirə obyektı olan problemlər arasında türk dillərinin əlifba, orfoqrafiya və terminologiyası məsələləri xüsusi yer tutmuş, bu sırada isə yeni əlifbaya keçidi təmin etmək başlıca məqsəd olmuşdur.

Əlifba islahatı məsələsi Azərbaycanda XIX əsrdən başlayaraq Mirzə Fətəli Axundzadə başda olmaqla dövrün tədqiqpərvər ziyalılarının diqqət mərkəzində dayanmışdır. Həmin dövrdən etibarən Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafını müəyyənləşdirən Avropa yönümlü maarifçilik hərəkatının nümayəndələri latın qrafikası əsasında tərtib olunmuş əlifba ideyası uğrunda mübarizə aparmışlar. Məhz buna görə belə mütərəqqi hərəkatın önündə gedən Azərbaycanın əlifba islahatlarının həyata keçirilməsində də qabaqcıl mövqe tutması təbii hal kimi qarşılanmalıdır. Hələ 1922-ci ildə Azərbaycan Hökumətinin qərarı ilə yaradılmış "Yeni türk əlifba komitəsi"nin səyləri nəticəsində 1923-cü ildən etibarən latın əsaslı əlifbaya keçmə prosesi sürətlənmiş, bu isə yeni əlifbaya keçidlə bağlı tərəddüd edən türkdilli xalqların daha mütəşəkkil fəaliyyətinə təkan vermişdir. Bu baxımdan, türk dünyasında uzun illər ərzində aparılan mübahisə və müzakirələrə son qoymuş Türkoloji Qurultayın artıq dünya türkologiyasının

mərkəzinə çevrilən Bakıda keçirilməsini qanunauyğun hal hesab etmək mümkündür. Qurultaydan sonra yeni əlifbanın tətbiqi xüsusilə geniş vüsət alsa da, təəssüf ki, 1940-cı ildə siyasi motivlərə görə qəti olaraq dayandırılmışdır.

Bununla belə, Azərbaycan xalqının qabaqcıl nümayəndələri sonralar da dilimizin inkişafı yolunda öz imkanları daxilində bu və ya digər dərəcədə fəaliyyət göstərmişlər. Əllinci illərin siyasi ab-havasında meydana çıxan yumşalma ana dili ilə bağlı proseslərin müsbət istiqamətdə sürətlənməsinə müəyyən təsir göstərmişdir. Xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra isə dilimizin inkişafı yeni mahiyyət kəsb etmişdir.

Bu proses Azərbaycan dilinin tərəqqisində növbəti mərhələnin başlanğıcı olmuşdur. Həmin illərdən etibarən Azərbaycan dilinin istifadə dairəsi genişlənmiş, onun tədrisi və tədqiqi ilə məşğul olan müəssisələrə xüsusi qayğı göstərməyə başlanmışdır. Azərbaycan dili sabiq Sovet İttifaqı xalqlarının dilləri arasında öz ölkəsinin konstitusiyası ilə təsbit edilmiş az sayda dövlət dillərindən biri olmuşdur.

Müstəqillik illərində dilimiz sözün əsl mənasında dövlət dili statusu qazanmışdır. Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il tarixli 506 nömrəli və "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" 9 avqust 2001-ci il tarixli 552 nömrəli müvafiq fərmanlar isə ana dilimizin inkişafında mühüm istiqamətverici sənədlər hesab edilə bilər. Bütün bunlar Türkoloji Qurultayın qərarlarının məntiqi davamı olmaqla həmin qərarların tarixi əhəmiyyətini təsdiq edir və onların obyektiv zərurətdən meydana gəldiyini göstərir.

Türkdilli xalqların, eləcə də Azərbaycan xalqının mədəni həyatında böyük rol oynamış Birinci Türkoloji Qurultayın 80

illik yubileyinin keçirilməsini təmin etmək məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İLHAM ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 9 noyabr 2005-ci il

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYIN 90 İLLİK YUBİLEYİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2016-cı ildə Bakı şəhərində Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin 90 illiyi tamam olur.

Türkoloji Qurultay türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında yeni mərhələnin təməlini qoymuş diqqətəlayiq hadisələrdəndir. Qurultayda əsaslı müzakirə obyektinə çevrilmiş problemlərlə bağlı böyük perspektiv əhəmiyyətə malik qərarlar qəbul edilmiş, latın qrafikalı yeni əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri işlənilib hazırlanmışdır. Həmin əlifbanın ilk kütləvi tətbiqinə türkdilli respublikalardan məhz Azərbaycanda başlanılması hələ XIX əsrdən etibarən burada mütərəqqi ziyalıların əlifba islahatı uğrunda fəal şəkildə apardıqları mübarizənin nəticəsi idi. Lakin sovet idarə üsulu çox keçmədi ki, bütün bunların ardıcıl gerçəkləşdirilməsinin qarşısını müxtəlif vasitələrlə aldı.

XX yüzilliyin sonlarına doğru Azərbaycan Respublikasının öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusu qəti surətdə təsbit edildi və Türkoloji Qurultay tərəfindən vaxtilə irəli sürülmüş tövsiyələrin müasir şəraitdə uğurla həyata keçirilməsi üçün əlverişli zəmin yarandı. Bir əsr boyunca üçüncü dəfə dəyişdirilməyə məruz qaldıqdan sonra latın qrafikalı yeni əlifbaya keçildi və ölkənin ictimai-siyasi həyatının, xalqın yazı mədəniyyəti tarixinin tələyüklü məsələlərinin həlli istiqamətində mühüm addımlar atıldı.

Qurultaydan bəri ötən dövr türkologiyaya dair araşdırmalar sahəsində yeni konsepsiyaların formalaşdırılması, Azərbaycanın türkoloji araşdırmaların nüfuzlu mərkəzlərin-

dən biri kimi tanınması və türk xalqlarının mədəni-mənəvi birliyinin nəzəri-elmi bünövrəsinin yaradılması ilə əlamətdardır. Qazanılan nailiyyətlər eyni zamanda Qurultayın təşkilat işinə töhfələr vermiş totalitar rejim qurbanı görkəmli alimlərin xatirəsinə ehtiramın ifadəsidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq və türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının mədəni həyatında müstəsna rol oynadığını nəzərə alaraq, Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi ilə birlikdə Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İLHAM ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 18 fevral 2016-cı il

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYIN 100 İLLİK YUBİLEYİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2026-cı ilin fevral ayında Bakı şəhərində Birinci Türkoloji Qurultayın təşkilinin 100 ili tamam olur.

Birinci Türkoloji Qurultay ortaq zəngin keçmişə və qədim irsə malik türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında mərhələ yaratmış müstəsna əhəmiyyətli hadisələrdəndir. Beynəlxalq miqyaslı bu unikal elmi forumda türkologiyanın ən aktual məsələləri geniş və sistemli müzakirə obyektinə çevrilmiş, türk dünyasının dili, tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin gələcəyi ilə bağlı vacib qərarlar qəbul edilmiş, latın qrafikası əsasında vahid ümumtürk əlifbasına keçilməsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Bakı şəhəri XX əsrin əvvəllərindən intellektual həyatın yüksək səviyyəsi ilə seçildiyi və dünya türkologiyasının nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanındığı üçün Birinci Türkoloji Qurultaya ev sahibliyi etmişdir. Türk respublikaları arasında yeni əlifbanın ilk kütləvi tətbiqinə məhz Azərbaycanda başlanılması isə hələ XIX əsrdən etibarən burada mütərəqqi düşüncəli ziyalıların əlifba islahatı uğrunda apardıqları ardıcıl mübarizənin nəticəsi idi.

Birinci Türkoloji Qurultayda səslənən başlıca fikir və müddəaların həyata keçməsinin qarşısı az sonra bolşevik rejiminin və sovet totalitar idarə üsulunun yaratdığı maneələrlə sərt formada alınmış, qurultay nümayəndələrinin böyük əksəriyyəti 1930-cu illər repressiyasına məruz qalmış, bununla da türkologiyanın inkişafına olduqca ağır zərbə vurulmuşdur. Yalnız ötən əsrin sonlarında əldə etdikləri milli müstəqillik türk xalqlarının mənəvi dirçəliş yollarını işıqlan-

dırmış, mühüm problemlər sırasında latın qrafikalı ümum-türk əlifbasının tətbiqini bir daha aktuallaşdırmışdır.

Birinci Türkoloji Qurultayın vaxtilə irəli sürdüyü bir çox ideyalar müasir şəraitdə uğurla gerçəkləşdirilir. Türk dünyasının yenidən vahid ailə şəklində formalaşması istiqamətində diqqətəlayiq nailiyyətlər qazanılmışdır. Türk ölkələri arasında qardaşlıq ruhu ilə müttəfiqlik münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və qarşılıqlı mədəni əməkdaşlıq əlaqələrinin dərinləşdirilməsinə doğru qətiyyətlə atılan addımlar artıq davamlı xarakter daşımaqdadır. 2025-ci il oktyabrın 6–7-də Qəbələ şəhərində keçirilən Türk Dövlətləri Təşkilatı Dövlət Başçılarının 12-ci Zirvə Görüşünün Bəyannaməsində Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi çağırışının öz əksini tapması bunun daha bir təzahürüdür.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycanın və bütövlükdə türk dünyasının XX əsr elmi-mədəni həyatının parlaq səhifəsini təşkil etdiyini nəzərə alaraq, Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsinin təmin olunması məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinə dair tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İLHAM ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 22 oktyabr 2025-ci il

I FƏSİL

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAY (1926): MİLLİ-MƏNƏVİ OYANIŞIN SİYASİ-İDEOLOJİ VƏ ELMİ-MƏDƏNİ TƏZAHÜRLƏRİ

“Bütövlükdə Azərbaycan Türk Dövlətləri Təşkilatının inkişafına əvvəllər və bu gün böyük töhfə verir və verəcək. Bu, bizim xarici siyasətimizdə prioritet məsələlərdən biridir. Dəfələrlə müxtəlif kürsülərdən bəyan etmişdik ki, Türk dünyası bizim ailəmizdir, bizim başqa ailəmiz yoxdur. Bu ailəni gələcəyə aparmaq üçün birgə səylərin göstərilməsi təbii ki, çox önəmlidir”.

İLHAM ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Birinci Türkoloji Qurultay türkologiya elminin inkişafında və milli-ideoloji düşüncənin elmi-mədəni inteqrasiyasında tarixi-siyasi əhəmiyyətə malik olmaqla, yalnız mötəbər bir elm məclisi kimi deyil, həm də türkoloji fikrin institusionallaşmasının başlanğıc mərhələsini ifadə edən fundamental hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş qurultayın əsas müzakirə obyektini yeni əlifbaya keçid olsa da, bu böyük hadisə orfoqrafiya və ədəbi dil məsələlərinin geniş müzakirəsi, ortaq terminoloji qatın düzgün müəyyənləşdirilməsi, türk xalqlarının tarixi, dilləri və ədəbiyyatlarının öyrənilməsi və elmi-mədəni düşüncənin türk dünyası mərkəzində sistemləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır.

XX yüzilliyin sonlarında yenidən müstəqillik əldə etmiş türk xalqlarının dil, ədəbiyyat və mədəniyyətlərinin çağdaş

elmi metodlarla müqayisəli tədqiqi, ortaq əlifba və terminologiyanın yaradılması, ümumən, türk dövlətləri arasında elmi-mədəni inteqrasiyanın gücləndirilməsi mühüm hədəflərdən biri kimi ön plana çıxmışdır. Xüsusilə son illər dünyada baş verən qlobal proseslər fonunda türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın daha da güclənməsi, 2020-ci ilin Qarabağ zəfərindən sonra Azərbaycanın türk dünyasının diqqət mərkəzinə çevrilməsi tarixi-siyasi bağların möhkəmləndirilməsinin mühüm faktoru kimi çıxış etmiş və təbii ki, baş verən ictimai-siyasi reallıqlar elmi-mənəvi irsin qorunmasını, o cümlədən türkoloji tədqiqatların genişləndirilməsini aktuallaşdırmışdır. Bu baxımdan, vaxtilə Birinci Türkoloji Qurultayda irəli sürülmüş elmi ideyaların və konseptual yanaşmaların sistemli şəkildə təhlili mühüm elmi zərurət kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, türkoloji fikrin inkişafında ideoloji, siyasi və elmi faktorların qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin öyrənilməsi də müasir humanitar elmlərin prioritet istiqamətlərindən biri olaraq aktualıq kəsb edir. Ona görə də araşdırmanın bu bəhsində qurultayın keçirildiyi dövrün ictimai-siyasi və mədəni mənzərəsi geniş təhlil olunur və bu tarixi hadisənin türk xalqlarının həyatındakı müstəsna rolu elmi-nəzəri səviyyədə dəyərləndirilir.

1.1. Dövrün ictimai-siyasi və mədəni mənzərəsi

XX əsrin 20-ci illərinin əvvəlləri Azərbaycan üçün son dərəcə mürəkkəb və ziddiyyətli ictimai-siyasi mərhələ kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə iqtisadi sahədə neft sənayesi, bank sistemi və iri sənaye müəssisələrinin milliləşdirilməsi həyata keçirilir, kənd təsərrüfatında isə bolşeviklərin tətbiq etdiyi “hərbi kommunizm” siyasəti ciddi sosial-iqtisadi çətinliklər doğururdu. Bu proses kənd əhalisi arasında narazılığın artmasına və istehsalın azalmasına səbəb olurdu. Siyasi müstəvidə isə sovet rəhbərliyinin, xüsusilə Stalinin stra-

teji taktikası çərçivəsində Azərbaycanın ərazi məsələlərinə münasibətdə qeyri-obyektiv yanaşmalar sərgilənirdi. Həmin dövrdə Azərbaycan SSR-in tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması isə sonrakı dövrlərdə regionda etnosiyasi gərginliyin əsasını təşkil edən amillərdən birinə çevrilir. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev ADA Universitetində keçirilən “Yeni dünya nizamına doğru” mövzusunda beynəlxalq forumda bu məsələdən bəhs edərkən deyir: “1923-cü ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması, əslində, zaman bombası idi və bu bomba separatçılara, onların sponsorlarına və münafişəni öz siyasi məqsədləri üçün istifadə edən müxtəlif tərəflərə lazım olan anda partladı” [50].

Mədəni-ictimai sahədə savadsızlığın aradan qaldırılması şüarı altında aparılan islahatlar, o cümlədən əlifba dəyişikliyi təşəbbüsləri və qadın azadlığı siyasəti bir tərəfdən modernləşmə prosesinə xidmət etsə də, digər tərəfdən ənənəvi sosial-mədəni dəyərlərlə toqquşmalar doğururdu. Bu proseslər paralel olaraq sovet ideologiyasının geniş şəkildə təbliği ilə müşayiət olunurdu. Ümumilikdə, qeyd olunan mərhələ Azərbaycanın siyasi müstəqilliyini itirdiyi, sosialist idarəetmə modelinin formalaşdığı və avtoritar idarəçilik mexanizmlərinin tədricən möhkəmləndiyi bir dövr kimi səciyyələndirilə bilər.

Həmin dövrdə – 1920-ci ilin 1-8 sentyabr tarixlərində Şərq Xalqlarının Birinci Qurultayı da Bakıda keçirilmişdi. Qurultayın məqsədi Yaxın və Orta Şərqdə yaşayan xalqların, xüsusilə müsəlman toplumlarının milli azadlıq hərəkatlarını ideoloji baxımdan dəstəkləmək və onları beynəlxalq inqilabi proseslərlə əlaqələndirmək idi. Bu baxımdan, Bakı qurultayı geniş coğrafiyanı əhatə edən xalqların nümayəndələrini bir araya gətirərək, ortaq siyasi və ideoloji platformanın formalaşdırılmasına xidmət etmişdir. Qurultayda Qafqaz, Orta Asiya, Əfqanıstan, Misir, Hindistan, Çin, Koreya, Türkiyə, Yapo-

niyə və digər ölkələrdən ümumilikdə 37 milləti təmsil edən 1891 nümayəndə iştirak etmişdir. Diqqət çəkən məqamlardan biri də nümayəndə heyətində 55 qadının yer almasıdır ki, bu, həmin dövr üçün mühüm sosial-siyasi göstərici hesab olunur. Qurultay çərçivəsində beynəlxalq vəziyyət və imperalizmə qarşı mübarizə, müstəmləkə məsələləri, aqrar problemlər, eləcə də Şərq ölkələrində sovet quruculuğunun perspektivləri kimi mövzular geniş şəkildə müzakirə olunmuş və müvafiq qərarlar qəbul edilmişdir. Bu toplantının ideoloji əhəmiyyətini artıran əsas məqamlardan biri isə ilk dəfə olaraq belə bir şüarın səsləndirilməsi idi: "Bütün ölkələrin proletarları və bütün dünyanın məzlum xalqları, birləşin!" Bu şüar klassik marksist çağırışın genişləndirilmiş forması kimi Şərq xalqlarının azadlıq mübarizəsini beynəlxalq proletar hərəkatı ilə ideoloji baxımdan əlaqələndirməyi hədəfləyirdi. Ümumilikdə, Bakı qurultayı Şərq xalqlarının milli azadlıq ideyalarının beynəlxalq səviyyədə səsləndirildiyi və gələcək siyasi proseslər üçün mühüm ideoloji baza rolunu oynayan tarixi mərhələ kimi qiymətləndirilə bilər.

Təbii ki, hadisələrin inkişaf trayektoriyası yalnız Bakı ilə məhdudlaşmırdı, əksinə, proseslərin axarı, əsasən, Moskva mərkəzli siyasi qərarlarla müəyyənləşdirilirdi. Başqa sözlə, Moskvada qəbul olunan qərarlar sonradan Bakıda praktik müstəvidə reallaşdırılırdı. Bu baxımdan, uzun müddət aparılan müzakirələr və fikir mübadilələrindən, eləcə də mərkəzi hakimiyyətin – Kremlin müvafiq qərarlarından sonra 1925-ci ilin avqust ayında SSRİ Xalq Komissarları Soveti tərəfindən ümumittifaq miqyasında Birinci Türkoloji Qurultayın çağırılması haqqında qərar qəbul edilmişdir. Qurultayın keçirilməsi ideyası əslində daha əvvəl – bir il öncə Azərbaycan SSR hökuməti tərəfindən irəli sürülərək SSRİ rəhbərliyinə təqdim olunmuşdu. Qəbul olunmuş qərara əsasən, qurultayın çağırılmasına hazırlıq məqsədilə xüsusi təşkilat komissiyası yaradılmışdır. Bu komissiyanın tərkibinə görkəmli döv-

lət və elm xadimləri – Səməd ağa Ağamalıoğlu, Vasili Bartold, Aleksandr Samoyloviç, Nikolay Aşmarin, Bəkir Çobanzadə və digər tanınmış mütəxəssislər daxil edilmişdir. Təşkilat komissiyası qurultaya hazırlıq prosesinin koordinasiyasını həyata keçirmiş, görülən işlərin ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə xüsusi məlumat bülletenləri və nəşrlər dərc etmişdir. Bu fəaliyyət qurultayın həm elmi, həm də təşkilati baxımdan yüksək səviyyədə hazırlanmasını təmin edən əsas amillərdən biri olmuşdur.

Birinci Türkoloji Qurultayın təşkili məsələsi ilə bağlı 1925-ci ilin iyun ayında artıq prinsipial qərarın qəbul edildiyi arxiv sənədlərində də öz əksini tapmışdır. Həmin sənədlərdə qurultayın Bakıda keçirilməsinin məqsədəuyğun hesab edildiyi açıq şəkildə qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda təşkilati və ideoloji məsələlərə dair çıxarıqların və göstərişlərin yalnız məhdud şəxslərin dairəsinə verilməsi, bu məlumatların isə digər şəxslərə ötürülməsinin qəti şəkildə qadağan edilməsi vurğulanmışdır. Bu faktlar Moskvanın türkologiya ilə bağlı təşəbbüslərə yalnız elmi müstəvidə deyil, həm də ciddi siyasi məzmununda yanaşdığını göstərir. Beləliklə, “türkoloji qurultay” ideyasının formalaşması və həyata keçirilməsi prosesi mərkəzi hakimiyyətin nəzarəti altında olmuş, bu sahəyə xüsusi ideoloji həssaslıqla yanaşıldığı arxiv sənədlərində də açıq şəkildə öz əksini tapmışdır.

Arxiv materiallarından həm də məlum olur ki, əlifba islahatı prosesinin təşkili və həyata keçirilməsi məqsədilə xüsusi tapşırıqlar hazırlanmışdır. Məsələn, bu sənədlərdən birində qeyd olunur ki, Səməd ağa Ağamalıoğluya Azərbaycan əlifbasının, xüsusilə yeni qrafikanın bölgələrdə təbliği və yayılması işinin təşkil edilməsi tapşırılsın, eyni zamanda bu prosesin effektivliyi və populyarlaşma səviyyəsi mütəmadi şəkildə yoxlanılsın. Bununla yanaşı, tapşırığın icrası zamanı qarşıya çıxan maneələrin səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi və bu barədə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Ko-

mitəsinə mütəmadi hesabatların təqdim edilməsi tələb olunurdu. Bu məsələlər Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Rəyasət Heyətinin gizli şöbəsinin 2 noyabr 1925-ci il tarixli, 80 sayılı iclasının protokolundan çıxarışda öz əksini tapmışdır. Həmin iclasda həmçinin Birinci Türkołoji Qurultayın çağırılması ilə bağlı təşkilat komissiyasının fəaliyyətinin gücləndirilməsi məsələsi müzakirə olunmuşdur. Eyni zamanda qurultayın təşkilati işlərinin mərkəzi hakimiyyət orqanları ilə əlaqələndirilməsi məqsədilə komissiya nümayəndələrinin, o cümlədən müəyyən məsul şəxslərin Moskvaya ezam olunması məsələsi qaldırılmış və qərar yekdilliklə qəbul edilmişdir. Bu qərarın əsas məqsədi qurultayın hazırlanması prosesini mərkəzi strukturlarla uzlaşdırmaq, ideoloji və təşkilati baxımdan vahid xəttin təmin edilməsinə nail olmaq idi. Bu baxımdan, qeyd olunan sənəd qurultayın təşkili prosesinin artıq konkret mərhələyə keçdiyini, bu sahədə sistemli və mərkəzləşdirilmiş idarəetmə mexanizminin formalaşdırıldığını və bundan sonra daha praktik qərarların qəbul edildiyini göstərir. Beləliklə, Bakı şəhəri XX əsrin əvvəllərində intellektual düşüncənin, milli-ideoloji hərəkatın və türkołogiyanın aparıcı mərkəzlərindən biri kimi tanındığı üçün Birinci Türkołoji Qurultaya ev sahibliyi etmək şərəfinə nail oldu.

Türkdilli xalqlar arasında yeni əlifbanın ilk dəfə tətbiqi və təbliğinin məhz Azərbaycandan başlanması hələ XIX əsrdən etibarən mütərəqqi düşüncəli Azərbaycan ziyalılarının əlifba islahatı uğrunda apardıqları milli mübarizənin məntiqi davamı idi. Mütəfəkkir-maarifçi M.F.Axundzadədən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin və elminin davamlı inkişafı naminə özünü fəda edən şəxsiyyətlərin mübarizə apardıqları məsələlər, nəhayət, XX yüzilliyin əvvəllərində reallaşmağa başladı. Məhz həmin dövəndə təşkil olunan bu qurultay SSRİ məkanında yaşayan türk xalqlarının dili, əlifbası, tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı və mədə-

niyyəti ilə bağlı vacib və zəruri qərarların qəbul edilməsində xüsusi rol oynadı.

Birinci Türkoloji Qurultayın Bakıda keçirilməsi həm siyasi, həm də simvolik baxımdan əsaslandırılmış seçim idi. Siyasi müstəvidə sovet rəhbərliyi üçün Bakı Şərqlə Qərb arasında strateji körpü funksiyasını yerinə yetirən mühüm mərkəz kimi çıxış edirdi. Bu amil qurultayın ideoloji təsir dairəsinin genişləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Simvolik aspektdə isə Bakı artıq XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən etibarən modernləşmə, maarifçilik və milli oyanış proseslərinin mühüm ocaqlarından biri kimi formalaşmışdı. Bu baxımdan, şəhər türk dünyasında yeniləşmə ideyalarının rəmzi kimi qəbul edilirdi.

Bununla yanaşı, qurultayın Bakıda təşkilinə Türkiyə ilə Sovetlər Birliyi arasındakı münasibətlərin müəyyən qədər yumşalması kontekstindən də yanaşmaq olar. Məlum olduğu kimi, ilkin mərhələdə belə bir beynəlxalq toplantının İstanbulda keçirilməsi ideyası müzakirə olunmuşdu. Hətta Mustafa Kamal Atatürkün təşəbbüsü ilə 1925-ci ildə Türkiyədə beynəlxalq türkoloji qurultayın təşkili planlaşdırılmışdı. Lakin Lozanna müqaviləsindən sonrakı mərhələdə Türkiyənin əsas diqqəti diplomatik münasibətlərin sabitləşdirilməsinə yönəldiyindən belə genişmiqyaslı tədbirin keçirilməsi üçün zəruri şərait formalaşmamışdı. Digər tərəfdən, sovet rəhbərliyi türk xalqları arasında gedən mədəni və ideoloji proseslər üzərində nəzarəti qorumağa çalışırdı. Bu səbəbdən 1925-ci ilin sentyabrında Moskvada keçirilən şərqsünasların iclasında qurultayın SSRİ hüduqları daxilində, konkret olaraq Bakıda keçirilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir. Beləliklə, qurultayın keçirilmə məkanı kimi Bakının seçilməsi həm geosiyasi maraqların, həm də ideoloji və mədəni simvolizmin uzlaşdığı məqsədyönlü qərar kimi qiymətləndirilə bilər.

Digər mühüm yanaşma Səməd ağa Ağamalioğlunun mətbuatdakı çıxışlarında öz əksini tapır. Onun “Türkoloji qurul-

tay bizə nə verə bilər?” adlı məqaləsində qurultayın yalnız elmi deyil, həm də geniş ictimai-siyasi nəticələr doğuracağı xüsusi vurğulanır. Müəllif qeyd edir ki, milli dilin formalaşması, millətin tarixi inkişaf xəttinin müəyyənləşdirilməsi, dövlət idarəçiliyi, milli ticarət və sənayenin təşkili, məhkəmə institutlarının və təhsil sisteminin inkişafı kimi amillər milli tərəqqinin əsas göstəriciləridir. Qurultayda əsasən dil məsələsinin aktuallıq kəsb edəcəyinə işarə edən S.Ağamalıoğlu yazırdı: “Dilimiz elmi biliyi ilə əsaslara ibtida deyildir və hökumət idarəsi qanun qoymaq üçün xidmət edə bilməkdə acizdir. Burası heç də təəccüblü deyildir. Çünki milli dil millətin tarixi inkişafı, dövlət həyatı, dini və qanundarlıq, milli ticarət və sənaye, məhkəmə, məktəb və sairə kimi istehsal qüvvələrinin milli inkişafı gedişində tərəqqi edir. Bunların heç birisi Azərbaycanda olmamışdır” [34]. Müəllif bu kontekstdə vurğulayır ki, sadalanan ictimai institutların əksəriyyəti hələ Azərbaycanın sosial-siyasi reallığında tam formalaşmamışdır. Bu baxımdan, yazıda Birinci Türkoloji Qurultay milli inkişafın sürətləndirilməsi, dil və mədəniyyət sahəsində vahid istiqamətin müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm platforma kimi dəyərləndirilir. Beləliklə, müəllifin yanaşmasında qurultay yalnız nəzəri-elmi müzakirə mühiti deyil, həm də milli quruculuq prosesinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirən strateji bir mərhələ kimi təqdim olunur.

XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Ankara mərkəzli siyasi vəziyyət həm regional, həm də beynəlxalq münasibətlər sistemində mühüm yer tuturdu. Bu dövrdə Sovet Rusiyası ilə Mustafa Kamal Atatürkün rəhbərlik etdiyi Türkiyə arasında qarşılıqlı maraqlara əsaslanan əməkdaşlıq formalaşmışdı. Sovet Rusiyası Türkiyəyə hərbi, maliyyə və ərzaq yardımı göstərməklə onu Antanta dövlətlərinə qarşı mübarizədə dəstəkləyirdi. Bu yardım xüsusilə Türk İstiqlaliyyət Müharibəsi dövründə, o cümlədən yunan-türk müharibəsi kontekstində mühüm rol oynamışdır. Belə ki, Böyük Britaniya tərəfindən

dəstəklənən yunan müdaxiləsinə qarşı Türkiyənin əldə etdiyi qələbədə bu yardımın təsiri əhəmiyyətli olmuşdur. Lenin üçün Türkiyənin müstəqil və antiimperialist xətt yürüdən dövlət kimi mövcudluğu strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Bu, bir tərəfdən Sovet Rusiyasının dünya imperializminə qarşı mübarizədə özünə müttəfiq qazanması, digər tərəfdən isə Qafqaz regionunda sovetləşmə prosesinin möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm idi. Eyni zamanda beynəlxalq siyasi müstəvidə Türkiyənin Qərb dövlətləri, xüsusilə İngiltərə ilə mümkün dərəcədə yaxınlaşması ehtimalı sovet rəhbərliyi üçün arzuolunmaz ssenari kimi qiymətləndirilirdi. Bu səbəbdən Moskva-Ankara münasibətlərinin gücləndirilməsi prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əməkdaşlıq yalnız hərbi sahə ilə məhdudlaşmır, həm də maliyyə və humanitar dəstəyi əhatə edirdi. Hətta Sovet Rusiyasının özünün ağır sosial-iqtisadi böhran yaşadığı bir dövrdə belə bu yardımların davam etdirilməsi Ankara ilə strateji münasibətlərin nə dərəcədə önəmli olduğunu göstərir. Beləliklə, Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında formalaşan bu əməkdaşlıq həm regional güc balansına təsir göstərmiş, həm də sonrakı siyasi proseslərin istiqamətini müəyyənləşdirən mühüm geosiyasi faktor kimi çıxış etmişdir.

Bu dövrdə Böyük Britaniya da regionda öz təsir imkanlarını qorumağa çalışır, xüsusilə Türkiyə ilə münasibətləri normallaşdırmaq istiqamətində müxtəlif diplomatik addımlar atırdı. Lakin Türkiyənin əsas strateji xətti həmin mərhələdə Sovet Rusiyası ilə əməkdaşlığa yönəlmişdi. Bu əməkdaşlıq qarşılıqlı maraqlara əsaslanırdı: Sovet Rusiyası Türkiyəni Qərb imperializminə qarşı potensial müttəfiq kimi görür, Türkiyə isə beynəlxalq təcrid şəraitində Moskvanın siyasi və hərbi dəstəyinə ehtiyac duyurdu. Bununla belə, Böyük Britaniyanın Türkiyə ilə yaxınlaşma cəhdləri də tamamilə istisna edilmir. Bu cəhdlər daha çox regionda qüvvələr balansını qorumaq və Sovet təsirinin Cənubi Qafqaz istiqamətində geniş-

lənməsinin qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı. Lakin Ankara rəhbərliyi bu mərhələdə daha çox müstəqil siyasət yürütməyə üstünlük verir, böyük güclər arasında balanslaşdırılmış diplomatik manevr strategiyası seçirdi. Bu baxımdan, Türkiyə-Sovet münasibətləri qarşılıqlı maraqlar üzərində qurulmuş, eyni zamanda beynəlxalq siyasi sistemdə yeni güc konfigurasiyasının formalaşmasına təsir göstərmişdir.

1930-cu illərin əvvəllərində Türkiyə artıq dövlət quruculuğu prosesində müəyyən sabitlik əldə edərək xarici siyasətdəki prioritetlərini yenidən nəzərdən keçirməyə başlamışdı. Bu mərhələdə Ankara rəhbərliyi daha balanslaşdırılmış və çoxvektorlu diplomatik xətt yürütməyə çalışır, müəyyən mənada SSRİ ilə münasibətlərdə məsafə saxlanılması tendensiyası müşahidə olunurdu. Heç şübhəsiz ki, bu proses əlifba islahatı məsələsində də özünü göstərirdi. Mustafa Kamal Atatürkün təşəbbüsü ilə 1928-ci ildə Türkiyədə ərəb qrafikasından latın qrafikasına keçid baş tutdu. Bu addım yalnız texniki yazı islahatı deyil, həm də dövlətin sekulyar və modernləşmə siyasətinin tərkib hissəsi idi. SSRİ-də isə türk xalqları üçün əlifba məsələsi daha mərhələli və ideoloji baxımdan nəzarət olunan şəkildə həyata keçirilirdi. Birbaşa ərəb qrafikasından kiril əlifbasına keçid dərhal mümkün və məqsədəuyğun hesab olunmurdu. Bu səbəbdən əvvəlcə latın qrafikasına keçid təşviq edilir, daha sonra isə tədricən kiril əlifbasına transformasiya planlaşdırılırdı. Bu strategiyaya həm ictimai müqavimətin qarşısını almaq, həm də mədəni və ideoloji prosesləri nəzarətdə saxlamaq məqsədi daşıyırdı. Beləliklə, Türkiyədə və SSRİ-də əlifba siyasəti oxşar modernləşmə məqsədləri daşsa da, onların həyata keçirilmə mexanizmləri və siyasi motivasiyaları fərqli olmuşdur. Türkiyə bu prosesi daha sürətli və milli dövlət maraqları çərçivəsində reallaşdırdığı halda, SSRİ-də bu dəyişikliklər mərkəzləşdirilmiş və mərhələli ideoloji nəzarət altında həyata keçirilmişdir.

Yeni əlifba hərəkətinin təşkili və təbliği Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və maarif strukturları vasitəsilə sistemli şəkildə reallaşdırılırdı. Hələ 1922-ci ildən etibarən latın qrafikasına keçid məsələsi yalnız Azərbaycan çərçivəsində deyil, daha geniş miqyasda – türk xalqları və respublikaları arasında ümumtürk mədəni prosesinin tərkib hissəsi kimi irəli sürülmüşdür. Bu məqsədlə müxtəlif maarif müəssisələrinə müraciətlər edilmiş, ortaq əlifba ideyasının formalaşdırılması istiqamətində ilk addımlar atılmışdır. Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra isə bu proses daha da sürətlənmiş və dövlət ideologiyasının bir hissəsinə çevrilmişdir. Bununla yanaşı, həmin dövrdə bu islahatlara qarşı müəyyən ictimai-siyasi müqavimət də mövcud idi. Xüsusilə əvvəlki siyasi qüvvələrə mənsub olan ziyalılar, o cümlədən müsavətçi çevrələr latın əlifbasına sürətli keçidə tənqidi yanaşırdılar. Onların etirazı yalnız əlifba dəyişikliyinə özünə deyil, eyni zamanda bu prosesin tələsik həyata keçirilməsinə və onun arxasında dayanan mümkün siyasi-ideoloji məqsədlərə yönəlmişdi. Bu kontekstdə alimlər və kommunist ideologiyasını təmsil edən dairələr arasında müəyyən fikir ayrılıqları və ziddiyyətlər də müşahidə olunurdu. Bu ziddiyyətlər ilkin mərhələdə müxtəlif mövqelərin ifadəsi kimi qəbul edilsə də, sonrakı tarixi inkişaf prosesində əlifba islahatının yalnız mədəni deyil, həm də siyasi xarakter daşdığı daha aydın şəkildə üzə çıxmışdır.

Azərbaycan KPMK-nın Rəyasət Heyətinin 20 yanvar 1926-cı il tarixli, 9 sayılı məxfi iclasının protokolundan çıxarışda göstərilir ki, qurultayın əsas müzakirə mövzularından biri yeni əlifba məsələsi olacaqdır. Bununla yanaşı, yeni əlifbaya qarşı müəyyən dairələrdə müqavimətin olacağı da vurğulanır. Xüsusilə Tatarıstan, Başqırdıstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Krım-tatar nümayəndələri arasında bu məsələyə tənqidi yanaşan qrupların olduğu bildirilir. Həmçinin Türkiyədən dəvət olunmuş bəzi nümayəndələrin də yeni

Əlifbaya qarşı çıxış edə biləcəyi ehtimalı irəli sürülür. Bununla belə, ilkin məlumatlara əsasən, qurultay nümayəndələrinin əhəmiyyətli hissəsinin yeni əlifba layihəsini dəstəkləyəcəyi proqnozlaşdırılır. Bu vəziyyətin formalaşmasında qurultay iştirakçıları arasında kommunist ideologiyasına sadıq şəxslərin üstünlük təşkil etməsi və onların əvvəlcədən mərkəzi orqanlar tərəfindən müvafiq şəkildə istiqamətləndirilməsi mühüm rol oynamışdır. Sənəddə, eyni zamanda qeyd olunan məsələlərlə bağlı artıq müəyyən hazırlıq tədbirlərinin görüldüyü və növbəti mərhələdə Ümumittifaq Kommunist Partiyası rəhbərliyindən əlavə təlimatların gözlənilməsi bildirilir.

Əlifba islahatı çərçivəsində müxtəlif milli və ictimai-siyasi qruplar arasında ciddi fikir ayrılıqları və ziddiyyətlər gözlənilən idi. Bir tərəfdən ərəb qrafikasının tərəfdarları, digər tərəfdən isə latın qrafikasına keçidi müdafiə edən qüvvələr çıxış edirdi. Bu qarşıdurma təkcə geniş ictimai müstəvidə deyil, eyni zamanda elmi dairələrlə kommunist ideologiyasını təmsil edən strukturlar arasında da özünü göstərirdi. Əlifba islahatının həyata keçirildiyi dövrdə artıq hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış və sonradan repressiyalara məruz qalan bir sıra ziyalı və siyasi qüvvələr bu prosesə tənqidi yanaşırdılar. Lakin onların mövqeyi yalnız latın qrafikasının özünə qarşı yönəlmirdi. Əksinə, əsas etiraz əlifba dəyişikliyinə arxasında dayanan siyasi və ideoloji məqsədlərə qarşı idi. Bu baxımdan, onların yanaşması daha çox islahatın mahiyyətinə və tətbiq üsullarına yönəlmişdi. Zaman keçdikcə bu narahatlıqların müəyyən dərəcədə əsaslı olduğu da üzə çıxmışdır. Belə ki, latın qrafikasına keçid ilkin mərhələdə modernləşmə və ümumtürk mədəni inteqrasiyası ideyaları ilə əsaslandırılarsa da, sonrakı mərhələdə bu prosesin fərqli istiqamət aldığı müşahidə olunmuşdur. Xüsusilə SSRİ məkanında daha sonralar kiril qrafikasına keçidin tətbiqi əlifba siyasətinin yalnız mədəni deyil, həm də si-

yasi və ideoloji alət kimi istifadə olunduğunu göstərmişdir. Bu dövrdə türk xalqları arasında ortağ dil, ortağ mədəniyyət və vahid identiklik ideyaları geniş yayılmış, “biz türkük, soyumuz və kökümüz birdir” kimi düşüncələr bir çox ziyalılar tərəfindən romantik və ideallaşdırılmış şəkildə müdafiə edilmişdir. Lakin qarşıdan gələn siyasi proseslər, xüsusilə mərkəzləşdirilmiş sovet milli siyasəti və şovinist meyillərin güclənməsi bu ideyaların reallaşmasını çətinləşdirmişdir. Beləliklə, əlifba islahatı yalnız texniki və mədəni dəyişiklik deyil, eyni zamanda mürəkkəb ideoloji mübarizə sahəsi olmuş, müxtəlif qüvvələrin maraqlarının toqquşduğu çoxqatlı tarixi proses kimi xarakterizə edilməlidir.

XX əsrin 30-cu illərindən etibarən SSRİ-də milli siyasətin sərtləşməsi fonunda pantürkizm ideologiyası rəsmi şəkildə təhlükəli və “əksinqilabi” istiqamət kimi qiymətləndirilməyə başlanmışdır. Bu yanaşma sovet dövlətinin siyasi bütövlüyü və mərkəzləşdirilmiş idarəetmə modeli üçün potensial risk kimi qəbul edilirdi. Xüsusilə Stalin və Beriya dövründə həyata keçirilən genişmiqyaslı repressiya siyasəti çərçivəsində çoxsaylı ziyalılar, alimlər və ictimai xadimlər “millətçilik”, “pantürkizm”, “casusluq” və digər ittihamlarla təqib olunmuş, sürgün edilmiş və ya fiziki məhvə məruz qalmışdır. Bu kontekstdə I Türkoloji Qurultayda iştirak etmiş bir sıra tanınmış türkoloq alimlərin sonrakı taleyi də faciəvi olmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, sovet ideologiyası çərçivəsində pantürkizm, panislamizm və milli müstəqillik ideyaları vahid dövlət konsepsiyasına zidd hesab edilirdi. Bu baxımdan, həmin ideyalarla əlaqələndirilən ziyalıların nəzarətdə saxlanması və zərurət olduqda zərərsizləşdirilməsi sovet təhlükəsizlik siyasətinin tərkib hissəsi idi. Beləliklə, türkologiya sahəsində fəaliyyət göstərən bir çox alimlərin repressiyaya məruz qalması yalnız fərdi ittihamlarla deyil, həm də dövrün ümumi ideoloji-siyasi konteksti ilə izah olunmalıdır. Bu hadisələr

türkoloji ictimaiyyətin taleyində dərin iz buraxmış və elmi inkişaf prosesinə ciddi təsir göstərmişdir.

1.2. Qədim ortaq köklərə söykənən milli-mənəvi bağların gücləndirilməsi

1926-cı ilin 26 fevral – 6 mart tarixlərində Bakı şəhərində keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay türk dünyasının, eləcə də Azərbaycan xalqının elmi-mədəni və ictimai-siyasi həyatında əlamətdar tarixi hadisələrdən biri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Türk xalqları arasında elmi-mədəni inteqrasiyanın gücləndirilməsinə yönəlmiş bu mötəbər elmi yığıncaq yalnız tarixi fakt kimi deyil, həm də ümumtürk məkanında bir sıra taleyüklü problemlərin gündəmə gətirilməsi və onların elmi əsaslar üzərində sistemli şəkildə həllinə istiqamət verilməsi baxımından xüsusi önəmə malikdir. Qurultay çərçivəsində SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqlarının dili, əlifbası, ədəbiyyatı, tarixi, etnoqrafiyası və mədəniyyəti ilə bağlı aktual məsələlər müəyyənləşdirilmiş, bu sahələr üzrə mühüm qərarlar qəbul edilmişdir. Eyni zamanda latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-nəzəri və metodik prinsipləri hərtərəfli şəkildə işlənib hazırlanaraq gələcək islahatların konseptual əsasını təşkil etmişdir.

Bakıda keçirilən bu ilk türkoloji qurultay yalnız elmi hadisə kimi deyil, həm də dərin siyasi və ideoloji məzmun daşıyan tarixi proses kimi qiymətləndirilməlidir. Qurultayın sovet hakimiyyətinin yaranmasından beş il və Türkiyə Respublikasının qurulmasından cəmi bir neçə il sonra baş tutduğunu nəzərə alsaq, bu hadisənin regional və beynəlxalq miqyasda ideoloji qarşıdurmalar fonunda xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini aydın görmək olar. N.Məmmədli yazır: “1926-cı il I Ümumittifaq Bakı Türkoloji Qurultayı həm türkologiya tarixi, həm Türkiyə-Rusiya münasibətləri, həm də Türküstan xalqlarının gələcəyi üçün dönüş nöqtəsi oldu: ilk

baxışda türkdilli xalqların latın qrafikasına keçmək qərarı ilə müşayiət olunsada, əslində, strateji əhəmiyyət daşıyır, Qərbbə qarşı Rusiyanın Osmanlı Türkiyəsi ilə üzdə görünən hərbi və siyasi, mədəni, eləcə də türkologiya sahəsində əməkdaşlığı idi” [59]. Bu baxımdan, qurultay təkcə elmi diskussiyalar platforması deyil, eyni zamanda türk xalqlarının dili, mədəniyyəti və milli kimlik məsələlərinin siyasi müstəvidə müzakirə olunduğu mühüm tarixi mərhələ idi. Ən başlıcası isə odur ki, türk coğrafiyasında türkologiya elminin sistemli və genişmiqyaslı inkişaf mərhələsinin başlanğıcı Bakıda məhz bu qurultayla qoyulmuşdur.

Birinci Türkoloji Qurultayda 12 ölkədən ümumilikdə 131 nümayəndə iştirak etmiş, tədbir çərçivəsində 17 iclas keçirilmiş və türk xalqlarının dili, tarixi, etnogenezi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı və mədəniyyətinə dair 38 elmi məruzə dinlənilmişdir. “Mandat komissiyasının üzvü C.Məmmədzaadənin verdiyi məlumatlara görə, iştirakçıların 93 nəfəri türk, 38 nəfəri isə digər millətləri təmsil etmişdir. Qurultayın yeganə qadın nümayəndəsi isə o dövrdə “Şərq qadını” jurnalının redaktoru Ayna Sultanova olmuşdur” [48, s. 381]. Qurultaya Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlu sədrlik etmiş, Rəyasət Heyətinə isə müxtəlif ölkə və elmi mərkəzləri təmsil edən görkəmli alim və ictimai xadimlər, o cümlədən Ruhulla Axundov, Həbib Cəbiyev, akademik Vasili Bartold, akademik Sergey Oldenburg, professor Tadeusz Mensel, Naqovitsin, professor Bəkir Çobanzadə, professor Aleksandr Samoyloviç və digər respublikalardan nümayəndələr daxil edilmişdir. Bununla yanaşı, Əli bəy Hüseynzadə, akademik Nikolay Marr, Anatoli Lunaçarski və Vilhelm Tomsen qurultayın Rəyasət Heyətinə fəxri üzv seçilmişlər. Qeyd edək ki, qurultay iştirakçılarının tərkibi haqqında N.Məmmədlinin “1926-cı il I Türkoloji Qurultay: tarixi zəmində, arxiv sənədlərində, milli mətbuatda” kitabında ətraflı

məlumat verilmiş, arxiv sənədləri əsasında onlara dair maraqlı faktlar təqdim olunmuşdur [60, s. 46-51].

Birinci Türkoqoloji Qurultay çərçivəsində türkologiyanın əsas istiqamətlərini əhatə edən yeddi fundamental problem üzrə geniş müzakirələr aparılmış və bu sahələr üzrə mühüm elmi qərarlar qəbul edilmişdir. Həmin problemlər sistemli şəkildə aşağıdakı istiqamətləri əhatə edirdi [1, s. 8-9]:

- ❖ əlifba məsələsi və yazı sisteminin unifikasiyası;
- ❖ imla və orfoqrafiya prinsiplərinin elmi əsaslarla tənzimlənməsi;
- ❖ terminoloji sistemin formalaşdırılması və standartlaşdırılması;
- ❖ dilin tədrisi və metodika problemləri;
- ❖ qohum və qonşu dillər arasında qarşılıqlı təsir və interferensiya məsələləri;
- ❖ türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən ortaq ədəbi dil konsepsiyası;
- ❖ ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi inkişaf məsələləri.

Bu istiqamətlər üzrə aparılmış müzakirələr türkologiya elminin sonrakı inkişafında nəzəri-metodoloji əsasların müəyyənləşdirilməsinə xidmət etmiş, dilçilik tədqiqatlarının sistemli və institusional xarakter almasına mühüm töhfələr vermişdir. Ancaq qurultayın əsas müzakirə obyektinə əlifba məsələsi idi ki, bu istiqamətdə aparılan diskussiyalar və görülən işlərin arxasında təkcə elmi-metodiki məzmun dayanmırdı, yeni əlifba ideyası proseslərin gedişində mühüm siyasi və milli-mədəni dayaq rolunu oynayırdı: “Bu, təsadüfi deyildi. Çünki əlifba məsələsi sadəcə texniki və yazı sisteminin dəyişdirilməsi ilə bağlı deyil, həm də türk xalqları arasında ortaq kommunikasiya mühiti yaratmaq, maarifçilik prosesini sürətləndirmək, savadsızlığın qarşısını almaq və müasir elmi-təhsil sistemlərinə inteqrasiya baxımından strateji əhəmiyyətə malik idi. Əlifba üzərindən apa-

rılan diskussiyalar eyni zamanda milli identiklik, mədəni modernizasiya və ideoloji yönüm məsələlərinin də qovşağında dayanırdı” [48, s. 93].

Qurultayda geniş müzakirə olunan məsələlərlə bağlı bir çox məruzələr aktuallığı və problematikliyi ilə daha çox diqqət çəkirdi ki, onlar sonrakı dövəndə türkologiyanın əsas tədqiqat istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdi: B.Çobanzadənin “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu” və “Elmi terminologiyanın sistemi”, F.Köprülüzadənin “Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı”, H.Zeynallının “Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında”, V.V.Bartoldun “Türk xalqlarının tarixinin müasir vəziyyəti və öyrənilməsinin yaxın vəzifələri”, S.Y.Malovun “Qədim türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və perspektivləri”, A.N.Samoyloviçin “Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri”, S.F.Oldenburqun “Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq işlərinin metodları”, A.A.Müllərin “Türk xalqlarının təsviri sənəti haqqında”, T.Menselin “Balkan türkləri ədəbiyyatının öyrənilməsinin yekunları və perspektivləri”, Fərhad Ağzadənin “Türk dillərində düzgün yazı”, N.F.Yakovlevin “Türk millətlərinin sosial və mədəni şəraitləri ilə bağlı əlifba sisteminin qurulması problemləri”, C.Məmmədzadənin “Türk xalqlarının əlifba sistemləri haqqında”, Kemanovun “Türk dillərinin tədrisi metodikasının əsasları”, N.N.Poppenin “Türk dilləri ilə Altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu məsələsinin tarixi və müasir vəziyyəti” adlı məqalələrində olduqca ciddi və vacib məsələlərə toxunulmuşdur.

Qurultay çərçivəsində təqdim olunmuş məruzələr arasında erməni dilçisi R.Acaryanın “Türk və erməni dillərinin qarşılıqlı təsiri” mövzusunda həsr edilmiş çıxışı xüsusi diqqət cəlb edir. Müəllif bu məruzədə türk dilinin tarixi inkişaf prosesində erməni dilinə müxtəlif dil səviyyələri üzrə təsirini konkret faktlar və müqayisəli dilçilik materialları əsasında izah etməyə çalışmışdır. Araşdırmanın konseptual əsasını

qədim erməni dili (qrabar) ilə yeni erməni dili (aşxarabar) arasında baş vermiş transformasiyanın mühüm səbəblərindən birinin türkcə ilə intensiv dil təması olduğu barədə tezis təşkil edir [1, s. 150]. Elmi obyektivlik prinsiplərinə söykənən bu yanaşma dil kontaktlarının nəticələrini ideoloji müstəvidən kənarada, faktoloji əsaslarla qiymətləndirməsi ilə seçilir və müasir dövrdə də müqayisəli-tarixi dilçilik baxımından əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Tanınmış türkiyəli alim, uzun müddət Türk Dil Qurumuna rəhbərlik etmiş, professor Şükrü Haluk Akalın türkologiyasının inkişaf tarixini dəyərləndirərkən qeyd edir ki, istər geniş mənada türk xalqlarına dair araşdırmalar, istərsə də dar mənada türk dillərinin tədqiqi ilə bağlı müxtəlif dövrlərdə çoxsaylı qurultay, konqres və elmi toplantılar təşkil olunmuşdur. Lakin bu tədbirlər arasında heç biri miqyasına, təsir gücünə və nəticələrinin əhatəliliyinə görə 1926-cı il 26 fevral – 6 mart tarixlərində Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay ilə müqayisə oluna bilməz. Alimin qənaətinə görə, sözügedən qurultay yalnız elmi diskursun inkişafına təkan verməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda bütün türk xalqları üçün strateji əhəmiyyət daşıyan qərarların qəbul olunduğu, iştirakçıların və bütövlükdə türkoloji fikrin gələcək istiqamətlərini müəyyənləşdirən fundamental bir hadisə kimi tarixdə xüsusi yer tutmuşdur [67, s. 36]. Bu cəhətdən Birinci Türkoloji Qurultay ümumtürk məkanında ortaq əlifba modelinin müəyyənləşdirilməsi, yazı sisteminin standartlaşdırılması, terminoloji vahidliyin təmin edilməsi və ortaq ədəbi dil konsepsiyasının formalaşdırılması kimi fundamental problemlərin sistemli şəkildə müzakirə olunduğu və konseptual yanaşmaların irəli sürüldüyü mühüm intellektual platforma olmuşdur: “Qurultayda irəli sürülən təklif və tövsiyələr, əsaslandırılan prinsip və mövqelər gələcəkdə türk xalqları arasında qarşılıqlı maraqlara əsaslanan faydalı dialoqun qurulması, ünsiyyətin asanlaşması, ortaq dəyərlərə sahib çıxıl-

ması, ciddi layihələrin həyata keçirilməsi üçün nəzəri və praktiki zəmin yaratmışdı. Yəni Birinci Türkoloji Qurultay elmi, akademik xarakterli tədbir olmaqdan daha çox böyük potensiala, insan resurslarına malik Türk dünyasının ortaq gələcəyinə xidmət edən strateji təşəbbüs kimi nəzərdən keçirilməli və qəbul edilməlidir” [48, s. 17].

Eyni zamanda qurultayın təsir dairəsi yalnız elmi-nəzəri müstəvi ilə məhdudlaşmamış, onun iştirakçılarının şəxsi tələlərində də dərin və dramatik izlər buraxmışdır. Ana dilinin funksional imkanlarını genişləndirməyə yönəlmiş əlifba, orfoqrafiya və tədris-metodika məsələləri ətrafında müzakirələr aparmış bir çox görkəmli alimlər sonrakı illərdə əsassız siyasi ittihamlar, sistemli təqiblər və repressiv tədbirlərlə üzləşmiş, onların mühüm bir hissəsi sürgünə göndərilmiş və ya fiziki məhvə məruz qalmışdır. Xüsusilə vurğulayaq ki, qurultayda Azərbaycanı təmsil edən iştirakçıların çox az bir qismi sonrakı dövrdə öz əcəli ilə vəfat etmişdir, əksəriyyəti Stalin repressiyaları zamanı totalitar rejimin qurbanına çevrilmişdir. Bu fakt sözügedən qurultayın yalnız elmi deyil, həm də mürəkkəb ictimai-siyasi reallıqlarla sıx bağlı olan tarixi mahiyyətini aydın şəkildə ortaya qoyur.

Birinci Türkoloji Qurultayın materialları 1930-cu illərdən etibarən məxfi statusa keçirilməklə arxivlərdə qapalı saxlanılmış, bir hissəsi isə şübhəsiz ki, məhv edilmişdir. Həmin dövrün sovet ideoloji mühiti çərçivəsində qurultayda qəbul olunmuş qərarlar “antisovet meyilli” fikirlər kimi təqdim edilmiş, onun iştirakçıları isə sistemli şəkildə “xalq düşməni” damğası ilə təqib olunmuşdur. Bu səbəbdən uzun müddət sözügedən tarixi hadisə elmi dövriyyədən kənar qalmış, onunla bağlı tədqiqatlar aparılmamış, qurultay iştirakçılarının taleyi isə qeyri-müəyyən və gizli saxlanılmışdır. 1950-ci illərin ortalarından başlayaraq, Stalinin ölümündən sonra baş verən siyasi-ideoloji yumşalma fonunda repressiya qurbanlarına bəraət verilməsi prosesi həyata keçirilmiş,

onların üzərinə qoyulmuş ittihamlar formal olaraq aradan qaldırılmışdır. Lakin bu hüquqi və mənəvi reabilitasiya artıq gecikmiş xarakter daşıyırdı; çünki totalitar rejimin məhv etdiyi elmi potensialın, intellektual irsin və insan talelərinin geri qaytarılması mümkün deyildi.

Bir sıra tədqiqatçılar qurultay iştirakçılarının başına gətirilmiş bu müsibəti haqlı olaraq “türkoloqların soyqırımını” adlandırmışlar. Bu kontekstdə türkiyəli alim, professor Ahmet Buranın “Kurşunlanan Türkoloji” əsəri xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif kitabın adlandırılma səbəbini izah edərkən problemin mahiyyətinə dərinədən nüfuz edən müəllim məqamları ön plana çəkir və ciddi nüanslara toxunur: “Müxtəlif türk xalqlarına aid minlərlə ziyalı “Türkçü, Turançı, xalq düşməni” adıyla günahlandırılaraq sürgünə göndərilmiş, sıxışdırılmış, həbs edilmiş və güllələnərək öldürülmüşdür. Söhbət türklərdən gedirsə, beynəlxalq hüququn, ədalət və insan haqlarının heç bir işə yaramadığını bilirdim. Elə bu andaca ağılıma İ.Qaspıralının sözləri gəldi: “Millətə xidmət etmək istəyirsənsə, əlindən gələnləni işdən başla...” Bəli, bunları yazmaq əlimdən gələ bilər və mən müxtəlif qaynaqlarda yer almış və ictimaiyyətin ətrafı bilmədiyini bu hadisələrdən yazmağa başladım. Bu tədqiqat vasitəsilə tələbələr illərimdən bəri adlarını, ya da bir neçə əsərini bildiyim A.Samoyloviç, Polivanov, X.S.Xocayev, B.Çobanzadə, Cumabayev, Ə.Baytursunov və başqa dilçi-türkoloqların cəzalandırıldığını və ümumən, güllələnərək öldürüldüyünü öyrəncə çox pis oldum. Əlbəttə, öldürülənlər burada saydıqlarımızla bitmir. Öldürülən bu şair, yazar, fikir və dövlət adamları türk dünyasının fikir və ideya öndərləri idi. Onlar türk toplumuna yol göstərəcəklər, türk dilini araşdıracaqlar və türklüyün işıqlanmasını gerçəkləşdirəcəkdilər. Onları yox etmək, türk millətinin yolunu aydınladacaq işıqdan məhrum etmək deməkdir. Onlar sadəcə bir can deyil, bir millət deməkdir... Ona görə də bu kitabın adını “Kurşunlanan Türkoloji” qoydum” [69, s. 4].

Ahmet Buranın mülahizələri göstərir ki, Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının elmi-mədəni inkişafı tarixində yalnız nailiyyətlərlə səciyyələnən mərhələ deyil, eyni zamanda sonrakı repressiyalar fonunda faciəvi nəticələr doğurmuş mürəkkəb tarixi hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Bu baxımdan, bir sıra digər milli məsələlər kimi, həmin qurultayın da bütün aspektləri ilə, faktoloji əsaslara söykənən obyektiv elmi yanaşma çərçivəsində araşdırılması və geniş ictimaiyyətə düzgün şəkildə təqdim edilməsi mühüm elmi və ictimai vəzifə kimi aktuallığını qoruyur.

Repressiyalardan uzun müddət sonra Azərbaycanda türkologiya sahəsində müəyyən canlanma müşahidə olunsa da, bu proses sovet ideologiyasının ciddi təsiri altında formalaşmışdır. Aparılan araşdırmalar milli maraqlar prizmasından deyil, daha çox “sovet xalqlarının dostluğu və qardaşlığı” konsepsiyası kontekstində həyata keçirilmiş, türk xalqlarının tarixi abidələrinin, dillərinin və ədəbiyyatlarının müqayisəli təhlili türkcülük ideoloji platformasından kənarında inkişaf etdirilmişdir. Bu baxımdan, Rusiya türkologiya məktəbinin elmi-metodoloji təsiri altında aparılan tədqiqatlar, hər nə qədər türkdilli xalqların müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsini sürətləndirsə də, mövcud siyasi sistemin ideoloji məhdudiyyətlərini aşmaq imkanına malik olmamışdır. Sovet dövrünün sərt nəzarət mexanizmləri nəticəsində XX əsrin əvvəllərində türkoloji fikrin inkişafına mühüm töhfələr vermiş və sonradan repressiyaya məruz qalmış ziyalıların elmi irsinə müraciət belə ciddi ideoloji nəzarət çərçivəsində mümkün olmuş, bu sahədə obyektiv elmi yanaşmalar uzun müddət məhdudlaşdırılmışdır. Lakin vəziyyət Azərbaycan xalqının Ümum-milli Lideri Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə gəlişi ilə dəyişməyə başlamışdır. Onun rəhbərliyi dövründə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və təbliği, milli maraqların önə çəkilməsi istiqamətində ehtiyatlı və balanslaşdırılmış siyasət həyata keçirilmiş, mövcud sovet idarəetmə sistemi daxilində

kəskin qarşıdurma yaratmadan mühüm addımlar atılmışdır. Ədəbi-mədəni mühitdə baş verən nisbi canlanma və milli özünüdərk prosesinin güclənməsi elmi araşdırmalara da dolayı təsir göstərmiş, türkologiya sahəsində tədqiqatların istiqamətində müəyyən transformasiyalara zəmin yaratmışdır. Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, həmin dövrdə Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətinə göstərilən diqqət və qayğı gələcək milli elmi düşüncənin inkişafı üçün mühüm intellektual və ideoloji baza formalaşdırmış, sonrakı mərhələdə müstəqil elmi yanaşmaların təşəkkülünə zəmin yaratmışdır.

SSRİ-nin süqutundan sonra – 1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən türk dövlətləri arasında siyasi-diplomatik və elmi-mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsi tarixi həqiqətlərin yenidən araşdırılmasına və obyektiv şəkildə üzə çıxarılmasına ciddi təkan vermişdir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra, xüsusilə Ulu Öndər Heydər Əliyevin yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışı ilə milli-mənəvi irsin qorunması, tarixi yaddaşın bərpası, ana dilinin və ədəbi-mədəni dəyərlərin inkişafı istiqamətində sistemli dövlət siyasəti həyata keçirilmişdir. Bu mərhələdə müvafiq hüquqi-normativ sənədlərin qəbul olunması, elmi və mədəni layihələrin reallaşdırılması, eləcə də milli kimliyin əsas komponentlərinin qorunub inkişaf etdirilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər görülmüşdür. Bu kontekstdə Birinci Türkoloji Qurultayla bağlı arxiv materiallarının elmi ictimaiyyətə çatdırılması, onun ideya və qərarlarının yenidən qiymətləndirilməsi mümkün olmuşdur. Nəticə etibarilə, türkologiya sahəsində aparılan müasir tədqiqatlar bu mühüm tarixi hadisənin elmi mahiyyətini daha dərindən üzə çıxarmış, onun müxtəlif aspektləri barədə ictimaiyyətə sistemli və geniş məlumat təqdim edilmişdir.

Bu gün həmin strateji xətti uğurla davam etdirən müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında milli-mədəni irsin qorunması və beynəlxalq müstəvidə

təbliği istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. Bu kontekstdə Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən Birinci Türkoloji Qurultayın 80, 90 və 100 illik yubileyi ilə bağlı imzalanmış sərəncamlar bu mötəbər tədbirin nəinki ölkəmizin, ümumən, türk dünyasının tarixində əhəmiyyətli hadisə olduğunu və qurultayda səsləndirilmiş məsələlərin müasir dövrümüzdə də mühüm aktualıq kəsb etdiyini göstərir. 2025-ci il oktyabrın 7-də Qəbələdə keçirilmiş Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) Dövlət Başçıları Şurasının 12-ci Zirvə Görüşündə Prezident İlham Əliyevin çıxışında bu məqama xüsusi toxunulur: “Qeyd etdiyim kimi, ortaq tarixi və etnik köklərimiz, dillərimiz bizi bir ailə kimi birləşdirir. Burada 1926-cı ildə Bakıda təşkil edilmiş Birinci Türkoloji Qurultayın tarixi əhəmiyyətini vurğulamaq istərdim. Gələn il Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin 100 illik yubileyinin Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində təntənəli şəkildə təşkil olunmasını təklif edirəm” [54].

Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin qeyd olunması ilə bağlı cənab İlham Əliyevin imzaladığı 22 oktyabr 2025-ci il tarixli Sərəncamın məzmunu göstərir ki, bu mötəbər elmi hadisə türk xalqlarının ortaq mədəni və intellektual məkanının formalaşmasında mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilir. Tarixi sənəddə qurultay yalnız keçmişimizin faktı kimi deyil, türkologiyanın əsas problemlərinin sistemli müzakirə platforması, ümumtürk əlifba ideyasının təşəkkül məkanı və elmi inteqrasiyanın başlanğıc nöqtəsi kimi təqdim olunur. Eyni zamanda vurğulanır ki, sovet dövrünün siyasi məhdudiyətləri bu ideyaların reallaşmasına mane olsa da, müstəqillik dövründə həmin konsepsiyalar yenidən aktuallaşmış və praktik müstəvidə həyata keçirilməyə başlanmışdır. Müasir mərhələdə isə türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın güclənməsi, ortaq mədəni dəyərlərin bərpası və institusional inteqrasiya prosesləri qurultayın ideyalarının davamlılığını təsdiqləyir və onun 100 illik

yubileyinin qeyd olunmasını yalnız tarixi bir xatırlatma deyil, həm də strateji əhəmiyyətli elmi-mədəni hadisə kimi şərtləndirir [19].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yadigarı, milli-ideoloji düşüncə tariximizin aparıcı mərkəzlərindən biri olan 107 yaşlı Bakı Dövlət Universiteti ötən dövr ərzində vaxtilə qurultayda müzakirə olunmuş və həllini tapmamış məsələlərin tədqiqi və tədrisi istiqamətində mühüm işlər görmüş, türkoloji düşüncənin mühüm mərkəzlərindən birinə çevrilməklə böyük mütəfəkkir-ziyalıların bizə miras qoyduğu mənəvi irsə layiqincə sahib çıxmışdır. Bu baxımdan, Azərbaycan filologiyasının əsas elm-tədris bazası kimi tanınan Universitetin Filologiya fakültəsi türkologiyanın inkişafına sanballı töhfələr vermişdir: ölkəmizdə ilk Türkologiya kafedrası 1969-cu ildə burada yaradılmış, ardınca Türk xalqları ədəbiyyatı kafedrası təsis edilmiş, türkologiyaya dair fənlərin tədrisi ilk dəfə burada həyata keçirilmişdir. Məmmədağa Şirəliyev, Muxtar Hüseynzadə, Əbdülzəl Dəmirçizadə, Hadi Mirzəzadə, Səlim Cəfərov, Əlövsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov, Yusif Seyidov, Ağamusa Axundov, Samət Əlizadə, Musa Adilov, Tofiq Hacıyev, Əbülfəz Rəcəbli... kimi tanınmış dilçi alimlər, həmçinin Həmid Araslı, Mir Cəlal Paşayev, Feyzulla Qasımzadə, Əli Sultanlı, Cəfər Xəndan Hacıyev, Məmmədhüseyn Təhmasib, Abbas Zamanov, Bəxtiyar Vahabzadə, Əliyar Səfərli, Firudin Hüseynov, Şamil Qurbanov, Pənah Xəlilov... kimi görkəmli ədəbiyyatşünas alimlər məhz burada fəaliyyət göstərmiş, müxtəlif istiqamətlərdə apardıqları araşdırmalarla Birinci Türkoloji Qurultay iştirakçılarının irəli sürdüyü ideya və prinsipləri yaradıcı şəkildə inkişaf etdirərək, müasir türkologiyanın nəzəri-metodoloji əsaslarının zənginləşdirilməsinə və elmi-mədəni düşüncənin formalaşmasına mühüm töhfələr vermişlər.

Beləliklə, bütün bu fikirlər onu göstərir ki, Birinci Türkoloji Qurultay çərçivəsində müzakirə olunan problemlər və

qəbul edilən qərarlar türk dillərinin tədqiqində vahid metodoloji yanaşmanın formalaşdırılmasına, elmi terminologiyanın sistemləşdirilməsinə və ümumtürk elmi-mədəni inteqrasiyasının əsaslarının müəyyənləşdirilməsinə mühüm təsir göstərmişdir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, qurultayda irəli sürülmüş ideyalar, xüsusilə ortaq əlifba, vahid terminoloji sistem və ortaq ədəbi dil konsepsiyası müasir türkologiyanın inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən əsas nəzəri dayaqlardan biri olmuşdur. Bu baxımdan, qurultay yalnız dövrünün elmi tələblərinə cavab verməklə kifayətlənməmiş, həm də gələcək tədqiqatlar üçün strateji proqram xarakteri daşımışdır.

Araşdırma eyni zamanda göstərdi ki, qurultayın elmi nəticələri sonrakı illərdə totalitar sovet rejiminin ideoloji təzyiqləri səbəbindən tam şəkildə reallaşdırıla bilməmiş, onun iştirakçıları isə repressiyalara məruz qalaraq türkologiya elminin inkişafına ciddi zərbə vurulmuşdur. Bu amil türkologiyanın inkişaf dinamikasının pozulmasına və elmi ictimaiyyətin bu mənəvi irisdən uzun müddət məlumatsız qalmasına səbəb olmuşdur.

Nəticə etibarilə, Birinci Türkoloji Qurultay həm elmi-nəzəri, həm də tarixi-siyasi baxımdan türkologiyanın inkişaf konturlarını müəyyənləşdirən əsas mərhələlərdən biri kimi qiymətləndirilməli, onun ideya və prinsipləri müasir tədqiqatlarda sistemli şəkildə nəzərə alınmalıdır.

II FƏSİL

ƏLİFBƏ İSLAHATI: YENİ ƏLİFBAYA KEÇİDİN KONSEPTUAL ƏSASLARI

Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının elmi-mədəni və siyasi həyatında tarixi bir hadisə idi. Bu Qurultay, demək olar ki, bütün türk dilli dövlətlərin çox uzun və keşməkeşli tarixi səhnəsində “ilk həmrəylik və birlik məclisi” kimi türk xalqlarının tarixinə həkk olunmuşdur. Tarixi təcrübədən bildiyimiz kimi, tarixi təkamül prosesinin bütün mərhələlərində özünəməxsus şəkildə, bu və ya digər formada məlum “ilkinlər” mövcud olmuşdur və onlar heç də birmənalı şəkildə qarşılanmamışdır. Eləcə də türk xalqlarının həyatında ilk dəfə 1926-cı ildə keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay. “İlkinlər” sırasında olan bu Qurultaya və onun tarixi dəyərinə yanaşma – baxış bucağı birmənalı deyil, müxtəlif mövqələrdən və müxtəlif prizmalardan olmuşdur. Qurultayın keçirilməsini alimlər, ictimai-siyasi xadimlər, mədəniyyət adamları təhsildə irəliləyiş kimi, siyasətçilər siyasi cəhətdən, poliqrafçılar isə mətbəədə işlərin asanlaşdığına görə çox yüksək qiymətləndirmişdilər. Təsadüfi deyil ki, Səməd ağa Ağamalıoğlu Azərbaycanda Birinci Türkoloji Qurultayın ilk iclasını açıq elan edərək, bu xüsusda belə demişdi: “Həyatlarını elmin işıqlandırdığı mədəniyyət əsasında düzgün quran türk-tatar xalqlarının bununla Şərqi hələ də uyumaqda olan əsarət altındaki xalqlarının oyanışı üçün stimül yaratdıqlarını söyləsəm, heç də mübaligə olmaz. Lakin qurultayın önəmi təkcə bunda deyil: o, türkoloji elmin ədəbiy-

yatına qiymətli töhfə verəcək ki, bu da bəşəriyyətin inkişaf tarixində öz izini qoymalıdır” [1, s. 18].

Qurultaya müxtəlif prizmalardan yanaşma olduğu üçün, orada qoyulan məsələlər bir çox elm sahələrinin araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Qurultayda qoyulan dil məsələləri çox geniş bir əsərin mövzusu olduğuna görə, biz bu kitabda dil məsələlərindən ən önəmlisi olan əlifba və ədəbi dil məsələlərini tədqiqata cəlb etməyi zəruri hesab etmişik. Əvvəlcə, qeyd edək ki, hələ XIX əsrin ortalarından başlayıb XX əsrin əvvəllərində daha da kəskinləşən əlifba problemi öz məntiqi sonluğuna məhz I Türkoloji Qurultayda çatmış oldu. Daha dəqiq desək, bütün müzakirələr özünün kulminasiya nöqtəsinə 1926-cı ilin 26 fevral – 6 martda Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayda çatdı, yəni türk dünyasında uzun illər ərzində aparılan mübahisə və müzakirələrə bu Qurultay son qoydu. Qurultayda müzakirə obyektini olan problemlər arasında türk dillərinin əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və metodika məsələləri xüsusi yer tutsa da, bu sırada yeni əlifbaya keçidi təmin etmək başlıca məqsəd olmuşdur. Bu barədə qurultayın ilk iclasında təbrik üçün söz verilən Ümumittifaq Elm Assosiasiyasının sədri Pavloviç belə deyir: “Hazırkı Türkoloji Qurultay türk-tatar xalqları tarixində çox böyük hadisə olacaq. Sədası təkcə Bakı və Azərbaycan deyil, Sovetlər İttifaqının da hüduqlarından uzaqlara yayılacaq qüdrətli həyəcan sədaları kimi, Türkoloji Qurultay təkcə ziyalıların yox, aşağıdan yuxarıya qədər geniş xalq kütlələrinin indiyədək yalnız Avropa xalqlarının nəsibi olan mədəniyyət və sivilizasiyaya qoşulmalarına mane olan qeyri-mükəmməl əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və i.a. məsələlərə yönətməlidir” [1, s. 23].

2.1. Azərbaycanca əlifba hərəkəti: ideyanın tarixçəsi və müəllifləri

Azərbaycan xalqı tarixən bir neçə dəfə əlifba dəyişikliyi prosesi ilə üzləşmişdir. Bu dəyişikliklər müxtəlif ictimai-siyasi və mədəni amillərin təsiri altında həyata keçirilmiş, onların tətbiqi zamanı müəyyən çətinliklər və ziddiyyətlər meydana çıxmışdır. Nəticədə, əlifba islahatları bəzi dövrlərdə xalqın əvvəlki yazılı irsi ilə əlaqələrinin zəifləməsinə, tarixi-mədəni yaddaşın və ədəbi ənənələrin mənimsənilməsində müəyyən problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, ərəb əlifbasından latın əlifbasına (1929), latın əlifbasından kiril əlifbasına (1940), kiril əlifbasından yenidən latın əlifbasına: “Ərəb – latın – kiril – latın” keçid olmuşdur. Azərbaycan yazılı ədəbi dili formalaşdığı dövrdən XX əsrin 30-cu illərinədək (1929) onun yazısında ərəb əlifbasından istifadə edilmişdir. Unutmayaq ki, bu geniş dövr ərzində meydana gələn mühüm yazılı abidələrimiz və klassiklərimizin əsərləri, məhz bu əlifba ilə yaranmışdır. Lakin buna baxmayaraq, ərəb əlifbası Azərbaycan dilinin fonetik sistemini tam əks etdirə bilmirdi. Bu səbəbdən də tarixən ərəb əlifbası dəfələrlə tənqid edilmiş və onun Azərbaycan dilinə yaramadığı, nöqsanlı olduğu göstərilmişdir.

XVI əsrdə M.Füzuli ərəb əlifbası ilə düzgün yazma bilməyən mirzələrə qarşı çıxmış və onların nöqsanlı iş görməsindən şikayətlənmişdir. (“Qələm olsun əli ol katibi-bədtəhririn, Ki fəsadi-rəqəmi sözü müzə şur eylər. Gah bir hərf süqutlə qılır nadiri nar, Gah bir nöqtə qüsurla gözü kor eylər...” [38, s. 17]. Lakin bunu hələ ərəb əlifbasının çətinliyinə qarşı üsyan yox, savadsız mirzələrə qarşı üsyan kimi qiymətləndirmək daha doğru olardı. Əslində bu üsyan kimi də qiymətləndirilməməlidir. Bu beytlərlə Füzuli ərəb əlifbasının necə zərgər dəqiqliyi tələb etməsini, bu əlifbanın öyrənilməsində daha mükəmməl metodların lazım olduğunu söyləyirdi. Ola bilsin ki, Füzuli ərəb əlifbasının dilimizə uyğun-

suzluğunu və onun yazıda törətdiyi çətinlikləri dərk edirmiş və bəlkə, bu səpkidə tənqidi yazıları da olubmuş. Onun əlimizdə olan əsərlərindən, qeyd etdiyimiz kimi mirzələrin tənqidindən başqa bir nüansa rast gəlinməsə də, hər halda yenə də söhbət ərəb əlifbasının dilimizdə yaratdığı dolaşıqlıqlardan gedir.

XIX əsin ikinci yarısında türk dünyasında və eləcə də Azərbaycanda oyanmağa başlayan milli ruh və milli özünüdərk prosesi XX əsrin əvvəllərində daha da geniş vüsət almışdır. Akad. Nizami Cəfərov bu dövrü belə xarakterizə edir: “XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində türk dünyasında milli özünüdərk (və özünüifadə!) hərəkəti, o zamana qədər görünməmiş (və sonrakı mərhələlər üçün də örnək olan!) bir səviyyəyə yüksəldi” [22, s. 41]. Bu dövrdə Azərbaycan xalqının tarixində bir çox “ilkinlərə” imza atılmışdır. Bakı neftinin çıxarılmasına başlamaqla ölkəmizin iqtisadi potensialı yüksəlməyə başladı ki, bu da digər sahələrə öz təsirini göstərmişdir. Maddi rifah yaxşılaşdıqca, mədəni-elmi mühit də formalaşmağa başlamış və geniş ziyalılar ordusunun yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu dövrdə “Türklərin sosial-siyasi, mədəni-mənəvi problemləri ilə xalq içərisindən çıxmış ziyalılar məşğul olurdular” [22, s. 41]. Həmin ziyalıların simasında isə (onların dərin zəhməti ilə) sözügedən “ilkinlər” meydana çıxmışdır. İlk dramaturgiyamız, mətbuatımız, teatrımız və ən əsası da anadilli ilk məktəblərimiz (“Üsuli-cədid”) yaranmışdır. Ziyalılarımızın əksəriyyəti xaricdə təhsil almışdır ki, bunun da böyük təsir gücü danılmazdır. Bütün bunları deməkdə məqsədimiz odur ki, bu cür şəraitdə yetişən insanlar – ziyalar əhalinin savadlanması uğrunda mübarizə apararaq, savadlanmanın asan yollarını tapmağa və savadsızlığın aradan götürülməsinə cəhd etdilər. Belə ki, əhalinin ziyalı təbəqəsi yetişdikcə, onlar dünya sivilizasiyasına qoşulduqca dərk etdilər ki, uzun müddət Azərbaycan dilinin

maddi qabığı olan ərəb əlifbası və dini xurafat onların daha da sürətlə savadlanmasının qarşısını almırmış.

Əlifba məsələsinə ilk sistemli yanaşma. Azərbaycanda əlifba məsələsi ilk dəfə sistemli və elmi şəkildə XIX əsrin ortalarında ortaya çıxmış, çox böyük müzakirə və mübahisələrə səbəb olmuşdur. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri olmuş Mirzə Fətəli Axundzadə ərəb əlifbasının yazıdan çıxarılması və fonetik prinsipli əlifba ilə əvəz edilməsi sahəsində bir sıra təşəbbüslər göstərmişdir. O, ərəb yazı sisteminin türk xalqlarının dilinə yaramadığını, onların maariflənməsinə, dünyanın sivil məkanına inteqrasiya etməsinə böyük əngəl törətməsini və bütövlükdə kulturoloji geriliyinin başlıca səbəblərindən biri olduğunu belə təsvir edir: “Ərəblər... bizim şan və şöhrətimizi bərhad etdilər, vətənimizi elə xarabdan da xarab etdilər ki, bu günə qədər azad etmək mümkün olmadı. Buna əlavə olaraq bizim boynumuzla elə bir yazı da bağladılar ki, onun sayəsində ümumə müyəssər olan savadı əldə etmək bizim üçün işlərin ən çətini olmuşdur” [61, s. 32-33].

M.F.Axundzadə “əlifba cəbhəsində” apardığı mübarizə illərində, hətta dörd əlifba layihəsi də hazırlamışdır. Bunların üçü ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bu və ya digər şəkildə təkmilləşməsinə xidmət edirdisə, dördüncü layihə sırf latın qrafikasına əsaslanırdı. Ədib ərəb əlifbasının xalqımızın daxili enerjisini mükəmməl şəkildə ifadə edə bilməməsini dərk edərək, ərəb əlifbasının həm Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə uyğunsuzluğundan, həm də oxunuşda nöqtələrin törətdiyi dolaşıqlardan, Azərbaycan dili sait səslərinin yazıda əks olunmaması və ya bir qrafemin bir neçə səsin işarəsi kimi istifadəsindən, samitlərin qrafik işarələrinin azərbaycanca sözlərə nə kəmiyyətə, nə də məxrəc əlaqəsinə görə münasib gəlmədiyindən dürüst elmi söhbət açmışdır. O, bu məsələyə dair xeyli məqalələr yazmış və mövcud əlifbadakı

nöqsanları göstərməklə yanaşı, onların aradan qaldırılma yollarını da izah etmişdir. Əvvəlcə, M.F.Axundzadə hər bir səsin ayrı hərflər tərəfindən ifadə olunması fikri üzərində dayandı. Belə ki, ərəb əlifbasında 3 sait səs olduğu halda Azərbaycan əlifbasında 9 sait səs olmalı idi. Daha sonra M.F.Axundzadə yazını, onun sürətini aşağı salan nöqtələrdən və ilmələrdən azad etmək istəyirdi. Üçüncü, əgər yazı davamlı olaraq hərflər qırılmadan yazılsa, yazı yazmaq asanlaşar. Bu, oxuculara sözün harada başlanıb, harada bitməsini tapmağı asanlaşdırır. Sonda isə o, bu fikirlərindən birdəfəlik əl çəkərək, diqqətini latın əlifbasının üzərində mərkəzləşdirdi. Bu xüsusda akad. Tofiq Hacıyev yazır: “Mirzə Fətəlinin bütün fəaliyyətində yazının asan yazılması və asan oxunması, oxunub başa düşülməsi məsələləri ön plana çəkilirdi. Durğu işarələri ideyası da məhz həmin tələbdən irəli gəlirdi” [38, s. 19].

M.F.Axundzadə möhkəm elmi dəlillərlə sübut etmişdi ki, ərəb qrafikası yeni dövrün tələblərinə cavab verə bilmir, tək-cə təhsil sistemində deyil, elm və ədəbiyyatın tərəqqisində, inzibati və məişət yazışmalarında da ciddi çətinliklər törədir. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, savadsız mirzələrin qüsurlu yazılarına qarşı çıxan M.Füzulidən fərqli olaraq M.F.Axundzadə bütün qüsurların hamısını ərəb əlifbasının özündə görür. O, öncə əlifba məsələsində islahatçı kimi çıxış etsə də, sonralar ərəb əlifbasında edəcəyi bütün islahatçı kimi fikirlərindən tamamilə əl çəkir və onun yeni – latın əlifbası ilə əvəzlənməsi ideyasını irəli sürür. Bu xüsusda prof. Ə.Dəmirçizadə yazır: “M.F.Axundzadənin əlifba sahəsindəki fəaliyyətini başlıca olaraq iki əsas mərhələdə mərkəzləşdirmək mümkündür ki, bu mərhələləri şərti olaraq belə adlandırırıq: islahatçılıq mərhələsi, latınçılıq mərhələsi” [31, s. 33].

O, latın əlifbasına keçmək yolunda ona qarşı çıxanlarla – ərəb əlifbasını müdafiə edənlərlə fədakarlıqla mübarizə aparmışdır. Ədib ərəb əlifbasının yeni əlifba ilə əvəz olunma-

sının konkret dəlillərini və onun nöqsanlı cəhətlərini də göstərir: “1. Əlifbamızdakı hərflərin çoxunun şəkli eynidir və onlar bir-birindən nöqtələrlə fərqlənirlər. Bəzən elə olur ki, nöqtələr öz yerində qoyulmur və ya tamamilə unudulur. Hər iki halda təzə oxumağa başlamış uşaq hərfləri müəyyən etməkdə böyük zəhmət və çətinliyə düşər olur; 2. Bir neçə sahit və bir neçə sahit hərflər bizim əlifbamızda tamamilə yoxdur, lakin dilimizdə deyilir; 3. Əgər düzgün diqqət yetirsəniz, biz kəlmələri hərflərin vasitəsilə deyil, bəlkə də, vərdişə görə və kəlmələrin görünüşü əsasında qadir oluruq. Nə qədər qiymətli vaxtımız bu vərdışı öyrənmək üçün zay olur” [11, s. 18-19]. Göründüyü kimi, ədib ərəb əlifbasının nöqsanlarını göstərməklə bərabər, “bu yeni əlifba vasitəsilə bütün islam tayfaları az bir zaman içərisində öz dillərində oxumaq və yazmaq imkanına malik olacaqlar” – deyərək, 1857-ci ildə Qafqaz canişini dəftərxanasının direktoruna yazdığı məruzəsində yeni əlifbasının üstünlüklərini də göstərir: “Yeni əlifba o qədər mükəmməldir ki, indiyə qədər öyrənilməsi illər tələb edən müsəlman yazısını bu əlifbanın köməyi ilə bir ayda öyrənmək olar. Deməli, mən cəsarətli bir addım atmışam. Lakin bilmirəm, müsəlman ölkələrində mənim əlifbamı istifadə üçün qəbul edəcəklərmi?” [11, s. 63]. Qeyd edək ki, “cəsarətli addım atmışam” deyən M.F.Axundzadə latın əlifbası ilə bağlı hazırladığı yeni layihəni Türkiyə, İran və Peterburqa göndərilməsi üçün dövlət idarələrinə dəfələrlə müraciətlər etmişdir. Onun 1871-ci ilin oktyabrın 14-də Osmanlı nazirlərindən iki nəfərə yazdığı məktubdan da görünür ki, o, yazdığı məktublarda fikrini faktlar göstərməklə əsaslandırır. Bu məktubda əvvəlcə, ərəb əlifbasından birdəfəlik latına keçməyin heç də asan olmadığını və bu zaman necə bir hadisələrlə qarşılaşacağını diqqətə çatdırır: “...qabaqcadan sizə deyirəm ki, əlifbanın və köhnə islam xəttinin dəyişdirildiyi təqdirdə nə kimi bir həngamə qopacaqdır. Müsəlman tayfalarının əksəriyyəti savadsız və dünyanın vəziyyətindən və xalqların tarixindən

xəbərsizdirlər... Belə bir vəziyyətdə əgər biz əlifbanı və köhnə islam xəttini dəyişdirməyə iqdam etsək və avropalılardan xəttinə oxşar bir əlifba qəbul etsək, əvvəlcə ruhanilər və onların ardınca bütün xalq baş qaldıraraq fəryad qoparacaqlar ki: “İslam dövlətinin başçıları bizim xəttimizi dəyişirlər, dinimizə rəxnə salırlar, islamiyyəti aradan qaldırırlar, bizi avropalıların rüsum və adətlərinə tabe edirlər” [11, s. 191]. Bu cür vəziyyətin olacağını – fitnələrin başlayacağını, qan töküləcəyini dərk edən M.F.Axundzadə belə halların mümkünliyünü sadalamaqla yanaşı, bu məsələnin həll olmasının asan yollarını da göstərmişdir. Bu zaman o, kufi xəttini nəsx xətti ilə əvəz etmək istəyən və məqsədinə nail olan İbn-Muqləni misal gətirir: “...İbn-Muqlə islam xəlifələrinə yaxın və nazir rütbəsinə malik olduğu halda, kufi xəttini nəsx xətti ilə əvəz etmək qərarına gəldiyi zaman, avam camaatın və ümumi qarışıqlığın qorxusundan bu işə birdən-birə cəsarət edə bilmirdi. Buna görə də müdafiə olunan bütün islam məmləkətlərində belə bir şeyə yayıb elan etdi ki, guya Əli ibn-Əbutalib onun yuxusuna gəlmiş və kufi xətti nəsx ilə əvəz etməyə onu məmur etmişdir” [11, s. 192]. Göründüyü kimi, xalq onu dindar, Quranın üzünü köçürən bir adam kimi tanıdığından onun bu yalanına inanaraq, nəsx xəttini heç bir üsyan olmadan, qovğasız qəbul etdi. M.F.Axundzadə və tərəfdarları isə dindar, zahidlik iddiasında olan adamlardan deyildilər. Ona görə də özünün də dediyi kimi, avam camaat və ruhanilər onlara inanmazdı, həm də İbn-Muqlənin gördüyü yuxunu onlar görə bilməzdi. Görsə də, heç kəs inanmazdı.

Belə müqayisələr apararaq M.F.Axundzadə tərəqqi yolunun əsas maneələrindən biri olan ərəb əlifbasının çətinliyini və buna görə də müsəlmanlar içərisində savadlıların sayının çox az olduğunu nəzərə alaraq, “gəlin əl-ələ verək, Allah bəndələri barədə, islam xalqının xoşbəxtliyi barədə düşünək”, – deyərək müraciət edərək, konkret çıxış yolunu göstərir: “İslam xalqının tərəqqisini təmin edib, eyni zamanda fitnə və fəsada

səbəb ola bilməyən yeganə tədbir, mənim fikrimcə, bundan ibarətdir ki, islam əlifbası məsələsi ilə məşğul olmaq üçün İstanbulda xüsusi bir məclis təsis olunsun. O məclis belə bir qərar çıxarsın ki, köhnə islam xətti Qurani-şərif, fiqh kitabları və bütün dini kitablar üçün əsla dəyişilmir və ruhani alimlərimiz həmişə dini elmləri bu əlifba ilə öyrənməli, oxumalı və öyrətməlidirlər. Lakin dini işlərə əsla dəxli olmayan dünyəvi elmlər və müxtəlif sənətlərə aid olan kitablar üçün xüsusi məclis yeni bir əlifba tətbiq etməlidir ki, peşəkarların, qoşun əhlinin və başqa dövlət məmurlarının uşaqları dövləti məktəblərdə elmləri və bilikləri həmin əlifba ilə öyrənsinlər” [11, s. 194].

M.F.Axundzadə deyilən məsələləri həyata keçirmək üçün təklif etdiyi məclisin qarşısında konkret vəzifələr də qoyurdu: “Xüsusi məclis bütün xalqı başa salmaq üçün daima qəzetlərdə açıq aydın yazıb elan etməlidir ki, köhnə islam əlifbası öz yerində qalır. Bunu da yazmalıdır ki, köhnə əlifba dəyişdirilərsə, fitnə və fəsad baş verə bilər. Dövlətə-əliyyə və din alimləri onun dəyişdirilməsinə heç bir vəchlə razı olmayacaqlar. Ancaq köhnə əlifbanın çətinliyi üzündən onu öyrənməyə qüdrəti, vaxtı və imkanı olmayan yoxsullar, peşəkarlar, qoşun əhli və başqa dövlət qulluqçuları üçün dövlətə-əliyyə xüsusi məclisin məsləhəti ilə yeni və ayrıca bir əlifbanın tətbiqinə icazə vermişdir ki, həmin təbəqələrdən olan adamlar bu yeni əlifbanın köməyi ilə az bir zaman ərzində savadlanmağa qadir olub, sonra hər birisi öz məişət işləri ilə məşğul ola bilsinlər. Bu yeni və ayrıca xətti isə, islam xətti adlandırmayacağıq! Bu yeni xətt, rəssamlıq və sairə kimi sənətin bir növüdür” [11, s. 194]. Buradan aydın olur ki, M.F.Axundzadə əhalinin bütün təbəqələrini nəzərə alaraq latın əlifbasının ərəb əlifbası ilə yanaşı istifadə edilməsini təklif edir. O, bu təklifində siyasi bir çeviklik göstərir və çox düzgün olaraq ərəb əlifbasının dini ədəbiyyatların əlifbası olmasını vurğulayır. Latın əlifbasının isə qeyri-dini

təbəqələr arasında işlənməsini məsləhət görür. Bizim fikrimizcə, M.F.Axundzadənin o dövr üçün ilkin olaraq belə bir təklif verməsi çox düzgün və cəsarətli addım idi.

M.F.Axundzadə yaradılacaq xüsusi məclisin səlahiyyətlərinin böyük olduğunu göstərərək onun daha bir neçə görməli olduğu işləri vurğulayır: “Qoy xüsusi məclis özü yeni əlifbanın ixtiraçısı və tətbiqedicisi olsun! Ancaq bu şərtlə ki, yeni yazıda əbədə nöqtə olmasın, hərflər nöqtələrin köməyi olmadan bir-birindən seçilsinlər, hərəkələr və saitlər tamamilə və hamılıqla hərflərin sırasına daxil edilsinlər; hərflər isə sözlərin tərkibində bitişməz və ayrı-ayrı yazılsınlar... Yeni xətt üçün hərflərin şəkillərini ixtira və tətbiq məsələsində qoy xüsusi məclis yer üzü xalqlarlarının bütün əlifbalarını göz qarşısına qoysun və onlardan hər hansının şəkli xoşuna gələrsə, onu seçsin” [11, s. 195].

M.F.Axundzadənin, qeyd etdiyimiz, bu məktubundan görürük ki, o latın əlifbasına keçidi böyük ümüd və səbirsizliklə gözləyir. Həm də o yazıb təklif etdiyi məsələ barədə Osmanlı nazirlərdən şəfqətli cavab gözləyirdi. Lakin ona belə şəfqətli cavablar qəbul etmək nəsb olmadı.

Bu fikri belə yekunlaşdıraq ki, ədib 40 ildən artıq yeni əlifba uğrunda kəskin mübarizə aparsa da, XIX əsrin 70-ci illərində “Əkinçi” qəzeti onun bu fikirlərini müdafiə etsə də, XX əsrin əvvəllərində 1905-1920-ci illərdə də əlifba məsələsi görkəmli vətənsəvənlər tərəfindən qəzet və jurnal səhifələrində müzakirə olunsa da, əlifba haqqında olan bu fikir və təşəbbüslər nəticəsiz qalmış, ictimai-siyasi mühit yazımızda islahat aparılmasına, dilimizin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun yeni əlifba yaradılmasına mane olmuş, ərəb əlifbası yazıda saxlanılmışdır. Yəni ədib bu fəaliyyətində son nəfəsinə qədər mübarizələr aparsa da, buna nail ola bilməmişdir.

Lakin ədibin bütün bu təşəbbüsləri qeyd edildiyi kimi, onun sağlığında və XX əsrin əvvəllərində bilavasitə həyata keçməsə də, onun səpdiyi toxumlar ölümündən sonra cücər-

məyə başlayır, XX əsrin əvvəllərində isə pöhrələnərək, boya-başa çatır və Türköloji Qurultayda qəbul olunan əlifba qətnaməsindən sonra isə artıq onun “əlifba ağacı” bar verməyə başlayır (1929).

Əlifba məsələsində heç bir dəyişikliyə nail ola bilməsə də, ərəb əlifbasında hərflərin şəkillərinin latın hərfləri ilə əvəz edilməsi ideyası ilk dəfə M.F.Axundzadəyə məxsus olmuşdur. Bu ideyanın həyata keçirilməsi missiyası isə sonralar başqa ziyalıların üzərinə düşmüşdür.

Onun ideyaları özündən sonra M.Şahtaxlı, N.Nərmanov, C.Məmmədquluzadə, F.Ağazadə, B.Çobanzadə, F.Köçərli, S.Ağamalıoğlu və başqaları kimi ideya davamçıları tərəfindən davam və inkişaf etdirildi. Belə ki, 1886-cı ildə “Qafqaz” qəzetində Mirzə Əliməhəmmədin Ərəb yazısının dəyişdirilməsi barəsində məqaləsi, 1898-ci ildə mətbuatda F.Köçərli-nin “Ərəb əlifbası və onun çatışmazlıqları” adlı silsilə məqalələri və s. dərc edilmişdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əlifba hərəkəti geniş vüsət almağa başladı. Bu məsələyə dünya miqyasında ictimai-siyasi mənzərənin dəyişməsi, yaranmış inqilabi şərait, milli oyanışın türk dünyasını, o cümlədən Azərbaycanı hərəkətə gətirməsinin çox böyük rolu oldu. Bu dövrdə Azərbaycanda və digər türk dövlətlərində ana dili, tarix, mədəniyyət, maarif, elm, əlifba, yazı və s. məsələlərlə bağlı məlum mübahisə və müzakirələr gedirdi. Əlifba məsələsinin geniş müzakirə olunduğu həmin dövrdə müxtəlif nəzəri yanaşmalar və konseptual baxışlar formalaşmışdı. Bu baxışlar arasındakı fikir ayrılıqları zamanla fərqli mövqeləri təmsil edən elmi və ictimai qrupların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Belə qruplar arasında xüsusilə latın qrafikalı əlifbaya keçidi müdafiə edənlərlə ərəb qrafikalı əlifbanın islahının tərəfdarları arasında gedən müzakirələr diqqəti cəlb edir. Hər iki tərəf öz mövqeyini tarixi, mədəni, siyasi və praktik arqumentlərlə əsaslandırmağa çalışmış, nəticədə əlifba məsələsi

dövrün ən aktual elmi-ictimai mübahisə mövzularından birinə çevrilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində M.F.Axundzadənin ideya davamçıları. Mirzə Fətəli Axundzadə əlifba ilə bağlı düşüncələrində islahatçı və latınçı kimi tanındığı kimi, onun ideya davamçılarından da, əvvəlcə, islahatçı mövqeyində olub sonra latın əlifbasına üstünlük verənlər var idi.

Qeyd edildiyi kimi, həmin dövrdə Azərbaycanda əlifba məsələsi ətrafında formalaşmış müxtəlif baxışlar içərisində iki əsas istiqamət daha geniş müzakirə predmetinə çevrilmişdi. Əlifba probleminin həlli istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər və irəli sürülən təkliflər ciddi elmi və ictimai mübahisələrlə müşayiət olunurdu. Bu illərdə əlifba məsələsi həm dövrü mətbuat səhifələrində, həm də dil problemlərinə həsr olunmuş iclas, konfrans və qurultaylarda geniş şəkildə müzakirə edilmişdir. Aparılan müzakirələrdə əsasən bir-birinə zidd mövqeləri təmsil edən iki əsas cərəyan ön plana çıxmış, tərəflər öz baxışlarını müxtəlif elmi, tarixi və praktik arqumentlərlə əsaslandırmağa çalışmışlar. Nəticədə əlifba məsələsi yalnız dilçilik probleminə deyil, həm də milli-mədəni inkişafın və modernləşmə proseslərinin mühüm komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Bu cərəyanlardan biri Azərbaycan əlifbasını dəyişməyib, sadəcə, ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasında bəzi islah işləri aparmaqla onu saxlamaq fikrinin tərəfdarları (islahatçılar), ikincisi isə ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasından tam imtina edərək, latın qrafikalı əlifbaya keçmək fikrinin tərəfdarları (latınçılar) adlanır. Onu da deyək ki, bunların heç biri ilə razılaşmayaraq, ərəb əlifbasında heç bir islah və dəyişiklik edilmədən onun olduğu kimi saxlanmasını istəyən “ərəbistlər” də mövcud idi (Buna misal olaraq mötədil din xadimlərini, şeyxləri, müstəhidləri deyə bilərik). Əgər birinci və sonuncu fikrin daşıyıcıları Ə.Hüseynzadə və onun tərəfdarları – “füyuzatçılar” idisə, ikincininki isə C.Məmmədquluzadə və

tərəfdarları – “mollanəsrəddinçilər” idi. Bunu biz şərti olaraq belə bölürük. Təsadüfi deyil ki, bu dövrdə ərəb əlifbasına qarşı onun nöqsanları ilə əlaqədar kütləvi təbliğat işləri başlanmışdır ki, bu işin də önündə “mollanəsrəddinçilər” gedirdi.

Yeni fəaliyyətə başlayan “Üsuli-cədid” məktəbləri ana dilinin inkişafında böyük rol oynayırdı və bunun nəticəsində bu tendensiya ana dilində mətbuatın yaranmasına güclü təkan verdi. Yəni bir sıra mətbuat ocaqları cəmiyyətə işıq saçmağa başladı ki, onların ətrafında toplaşan ziyalılarımız artıq ana dilinin saflığı, millət, vətən, qeyrət, məktəb, maarif və əlifba məsələləri ilə bağlı söhbətlər aparırdılar. Belə söhbətlər qeyd etdiyimiz fikir ayrılıqlarına gətirib çıxarırdı. Bu dövrdə fəaliyyət göstərən bir çox mətbuat nümunələri – qəzet və məcmuələr içərisində “Həyat”, “Tərəqqi”, “İqbal”, “Yoldaş”, “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat” və digər adlarını çəkmədiklərimiz əsas polemika mərkəzləri olaraq, sözü gedən məsələlər ətrafında, xüsusilə də əlifba və onun çətinlikləri haqqında fikir mübadiləsi aparırdı. Bunların arasında isə “Molla Nəsrəddin” və az bir müddət ərzində (1906-1907-ci illər) fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, “Füyuzat” əlifba məsələsində xüsusi fəallıq göstərirdilər. “Füyuzat”ın fəaliyyətini ona görə “Molla Nəsrəddin”lə yanaşı deyirik ki, füyuzatçıların əlifba məsələsi ilə bağlı düşüncələri digərlərinin, xüsusilə də mollanəsrəddinçilərin fikirləri ilə üst-üstə düşmürdü. Elə buna görə də bizim əlifba ilə bağlı deyəcəyimiz məsələlərdə zidd fikirlər əsasən onların ətrafında cərəyan edir.

“Füyuzatçılar” məsələyə ümumtürk və ümummüsəlman nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqları üçün onlar müsəlmanların əlifbasına qarşı çıxmağı heç cür qəbul edə bilmirdilər. Həm də onların amalı bütün türklərə məxsus bir dil (ümumtürk dili) yaratmaq idi ki, bu işdə islam dini, əlifbası mühüm rol oynayırdı. Yəni din mədəni amil kimi ideyaca insanları bir-

ləşdirən faktordur. Bununla belə, qeyd edilməlidir ki, əlifba məsələsi ətrafında formalaşmış fərqli mövqelərin hər biri mahiyyət etibarilə xalqın maariflənməsinə, elmi-mədəni inkişafına və sosial tərəqqisinə xidmət etmək məqsədi daşıyırdı. Mübahisələrin mövcudluğu tərəflərin məqsədlərində deyil, bu məqsədlərə çatma yolları ilə bağlı fərqli baxışlarında özünü göstərirdi. Lakin dövrün ictimai-siyasi və mədəni şəraiti irəli sürülən bəzi təşəbbüslərin tam şəkildə reallaşdırılmasına imkan vermirdi. Əhalinin savadlılıq səviyyəsi, təhsil sisteminin vəziyyəti və ümumi mədəni hazırlıq səviyyəsi nəzərə alındıqda, islahatların mərhələli şəkildə, sadədən mürəkkəbə doğru həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğun hesab edilirdi. Bu baxımdan, yazının sadələşdirilməsi, savadlanmanın genişləndirilməsi və kütlələr üçün daha əlçatan qrafik sistemin tətbiqi ideyasını müdafiə edən Cəlil Məmmədquluzadə və onun tərəfdarlarının mövqeyi dövrün sosial-mədəni tələbləri ilə daha çox səsleşirdi.

Buna görə də latın əlifbasının asanlığını anlayan Azərbaycan ictimaiyyətinin böyük əksəriyyəti yeni əlifba tərəfdarı idi. Xüsusilə bu illərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaksiya heyəti və 20-ci illərdə mövcud olan Yeni Türk Əlifba Komitəsi və “Yeni yol” qəzetinin əməkdaşları ərəb əlifbasını tənqid atəşinə tutur, yeni əlifbanı geniş şəkildə təbliğ edirdilər.

Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycanda bir çox qlobal məsələlərlə (təhsil, dil, məktəb, müəllim, elm, mədəniyyət və s.) yanaşı, əlifba məsələsinə də geniş yer vermişdir. Təsədüfü deyildir ki, jurnalın naşiri C.Məmmədquluzadə ana dilində təlim məsələsinə xüsusi diqqət yetirərək xalqın sürətlə savadlanması və ana dilinin inkişafı üçün ərəb əlifbasını yeni əlifba – latın əlifbası ilə əvəz olunmasını çox vacib, həlli təxirəsalınmaz məsələlərdən biri hesab edirdi və “...bu heroqlifləri məhv edib, onu latın əlifbası ilə əvəz etmək lazımdır”

[15, s. 159] – deyirdi. O, uzun illər məktəbdə ana dili dərsi demiş və şagirdlərin savadlanması işində bu köhnə əlifbanın nə qədər çətinliklər doğurduğunun bilavasitə şahidi olmuşdur. Onun “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində bir çox məqalə və felyetonları çap olunub ki, onlar birbaşa ərəb əlifbasının və onun nöqsanlarına həsr olunub. Bunlara “Hürufatımızın şənində” adlı məqaləsini, “Ticarətimiz ya eylə hürufatımız”, “Dil” adlı felyetonlarını, “Əlifbaya” adlı satirik şeirini və sairəni misal göstərmək olar. Cəlil Məmmədquluzadə “Ticarətimiz ya eylə hürufatımız” adlı felyetonunda bu məsələyə belə yanaşır: “Tiflisdə bir nəfər Məşədi Süleyman Yerevandaqı dostu tacir Kərbəlayi Həsəndən belə bir məktub alır: “Bu kağız (*Əski əlifba ilə yazılmışdır. – R.B.*) sənə vüsul olan kimi yüz **KRK** al dəmir yolu ilə göndər mənim adıma, ucuz da olsa, baha da olsa, tez al göndər, çünki burada onun qiyməti birə-iki qalxıb vəssalam”.

Məşədi Süleyman kağızı oxuyub məəttəl qalır, çünki bil-mir kürk alıb göndərsin, ya kürək alıb göndərsin. Qış fəsl olduğundan və çox qar yağdığından Məşədi Süleyman qərara gəlir ki, yəqin camaat damların qarını kürüməyə möhtacdır. Ona görə kürəyin qiyməti bahalanıb.

Məşədi Süleyman həmin gün yüz dənə kürək alıb, Yerevana yola salır. Bir həftədən sonra Kərbəlayi Həsəndən kağız gəlir. Kağız nə kağız! O yazır ki, mənim kürək nəyimə lazımdır, onların hamısını geri göndərdim. Yüz dənə **KRK** al göndər: **KRK, KRK, KRK** qandın!?

Yazıq Məşədi Süleyman bu məktubu alıb az qalır dəli olsun. Sonra gedib yüz dənə kürk alır və yola salır, xəyal edir ki, qışdır, yəqin kürk baha qiymətə gedir.

Üç-dörd gündən sonra Məşədi Süleyman Yerevandan belə bir teleqram alır: Kişi, sən dəli olmusan? Mən sənə iki dəfə yazmışam ki, yüz dənə körük – **KRK** göndər, yəni haman kö-rüyü deyirəm ki, dəmirçilər, zərgərlər od püflərlər ki, qızarsın. Amma mənə nə kürək – **KRK** lazımdır, nə də kürk – **KRK**

lazımdır. Yazıq Məşədi Süleyman hə fikirləşir, bilə bilmir ki, günah kimdədir” [2, s. 160-161]. Buradan göründüyü kimi, C.Məmmədquluzadə hərəkəli ərəb əlifbasının ələhinə çıxır, bir sözün oxunuşunun nə qədər problem yaratdığını aydın bir dillə izah edir.

Ərəb əlifbası latınçılar tərəfindən bir neçə cəhətdən (elmi, təlim, əməli, texniki və s.) tənqid olunmuşdur. Latınçılar ərəb əlifbasının əleyhinə qəzet və jurnallarda tənqidi yazılarla çıxış edərək və həmçinin ayrıca əsər və kitabçalar yazmaqla bu əlifbanın bir sıra nöşanlarını göstərmişlər. Belə nöqsanlardan bir neçəsini burada göstərməyi zəruri hesab edirik:

1. Ərəb əlifbasında sait səsləri ifadə edəcək hərflərin olmaması.
2. Ərəb əlifbasında bir neçə hərf vardır ki, onların hər biri bir neçə səsi ifadə edir.
3. Ərəb əlifbasında bəzi səslərin bir neçə işarəsi vardır.
4. Ərəb dilinə məxsus arxa boğaz səsinin əlaməti ayn hərfinin Azərbaycan dilində fonetik qarşılığı yoxdur. Bu hərf ancaq ərəb sözlərində işlənir.
5. Ərəb əlifbasında hər bir hərf yazıda üç formada – sözün əvvəlində, ortasında və sonunda yazılır.
6. Ərəb əlifbasında çoxlu nöqtə işlədilir və s. [13, s. 51-52].

Göstərilən bu nöqsanlardan da göründüyü kimi, ərəb əlifbası məktəbdə əlifba təliminə, çap işlərinə çətinlik yarırdı. Həmçinin bütün bu xüsusiyyətləri ilə ərəb əlifbası Azərbaycan dilinin yazısında, orfoqrafiyasında çoxlu uyğunsuzluq əmələ gətirmiş, ədəbi dilin inkişafına, xalq dilinə yaxınlaşmasına əngəllər törətmişdir. Buna görə də yeni əlifba tərəfdarları bu əlifbanın yazıdan çıxarılmasını tələb etmiş və ərəb əlifbasının heç bir yolla islah edilib yazıda saxlamağın mümkün olmadığını göstərmişdilər. İndi isə bu cür latınçılardan əlifba görüşlərinə nəzər salaq:

Məhəmməd ağa Şahtaxlı. Mirzə Fətəli Axundzadənin müasiri olan, onun əlifba layihəsini ilk oxuyan və sonralar onun davamçısı kimi tanınan Məhəmməd ağa Şahtaxlı ərəb əlifbasının dilimizin fonetik sisteminə uyğun olmadığını (M.F.Axundzadənin layihələri ilə tanış olduğu vaxtdan), tədris işində törətdiyi çətinlikləri dərk edərək, onun aradan götürülməsi uğrunda mübarizə aparmış, məqalələr, kitabçalar yazmışdır. Əvvəlcə, o da sələfi kimi bu əlifbanı bəzi islah işləri aparmaqla saxlamağın tərəfdarı olsa da, sonralar bu əlifbanın latın əlifbası ilə əvəz edilməsinin tərəfini tutmuşdur (yenə sələfinin yolunu tutur). Onunla bağlı əldə etdiyimiz məlumatlardan aydın olur ki, o, 1902-ci ildə Tiflisdə “Sövti Şərq əlifbası” adlı bir qrammatika dərslisi yazmışdır. Bu əsərinə əlifba və yazımızı təkmilləşdirmək, fonetik yazıya keçmək məsələsinə geniş yer vermişdir. Bundan başqa o, “Təzə xəttimizin mənzərəsi” adlandırdığı yeni əlifbasını hazırlamışdır. Bu addan sonra, yəni birbaşa əlifbaya keçməzdən öncə belə bir izahat verib göstərmişdir ki: “Şərq adətinə görə bizim yazımız sağdan sola yazılır və oxunur. Nöqtələr yerinə mən hürufun əşkali-əsasiyyəsinə təzə cızıqlar əlavə edib hər hərfə özünə məxsus bitişik bir şəkil vermişəm. Bizim hürufun mətbu heyətləri ilə yazma şəkilləri arasında əsas təfəvüt yoxdur. Nə yazıda, nə basmada bir-birinə yapışdırılmazlar. Rusların və ümum avropalıların işlətdikləri mürəkkəb və elastik qələmlə bizim xətt daha asan yazılır. Bizim hürufun hamısının boyu birdir” [2, s. 246]. İzahatdan görürük ki, onun bu əlifbası hələ, sadəcə, islah olunmuş əlifbadır. O, yalnız ərəb əlifbasında etdiyi islah işlərindən danışır, latın əlifbasından söhbət getmir. Yəni burada müəllif hərəkələrin əvəzinə hər səsi ifadə edən hərflər verərək, bu qayda ilə sözün içərisinə səslə işarələr daxil edirdi.

Bunlarla yanaşı, M.A.Şahtaxlı 1903-cü ildə Tiflisdə nəşr etdirdiyi “Şərqi-rus” adlı qəzetinin birinci nömrəsindən başlayaraq ərəb əlifbasının islahı haqqında məqalələr yazırdı. O,

belə məqalələrlə oxucularını bu yeni hazırladığı əlifbaya alışdırmaq və həvəsləndirməyə çalışsa da, istəyi həyata keçmir. Yaşadığı cəmiyyət onun bu fikirlərini qəbul etmədi və qəzeti də bağlandı. Lakin M.Şahtaxlı əlifbanın dəyişdirilməsi fikrindən əl çəkməyərək sonralar artıq ərəb əlifbasını islah etmək fikrindən dönərək, onu latın əlifbası ilə əvəz etmək qərarına gəlmişdir.

Fürudin bəy Köçərli. Ərəb əlifbasına qarşı çıxaraq, latınçıların nümayəndəsi kimi tanınan Fürudin bəy Köçərli M.F.Axundzadənin layiqli davamçısı hesab olunur. O, ərəb əlifbasının nöqsanlarına həsr etdiyi silsilə məqalələrində əlifba görüşlərini dolğunluğu ilə əks etdirmişdir. F.Köçərli-nin bu məqalələrini tədqiq edən görkəmli pedaqoq Ə.Seyidov yazır ki, “bu məqalələrdə o, özünü bitkin bir tədqiqatçı, böyük dilşünas alim, mahir pedaqoq kimi göstərmişdir. Müəllif birinci məqaləsində göstərir ki, mövcud ərəb əlifbasının dəyişməsi, öz dövrünü keçirmiş bu əlifbanın daha da təkmilləşmiş bir əlifba ilə əvəz olunması dəfələrlə müzakirə obyektinə çevrilmişdir” [65, s. 111]. Əlifba islahatının böyük əhəmiyyətini və zəruriyyətini göstərmək üçün F.Köçərli həmin məqalələrində ərəb əlifbasının geniş və hərtərəfli tənqidini vermişdir. O göstərir ki, “bütün müsəlmanların qəbul etdiyi ərəb əlifbası 17 işarədən ibarətdir. Yazı sağdan sola gedir. Zahirî görünüşü etibarilə ərəb hərfləri rus, ümumiyyətlə, Avropa hərflərindən ciddi fərqlənir.... 17 əsas işarənin hər biri digərindən çox fərqli şəkildə yazılır. Yuxarısında və aşağısında bir-iki, yaxud üç nöqtə qoymaqla bu 17 işarədən ərəb əlifbasının 33 hərfi əmələ gəlir” [65, s. 113]. Müəllif bu birinci məqaləsində ərəb əlifbasının nöqsanı kimi sözdə hərfin yerinin dəyişməsilə hərfin şəklinin dəyişməsini, yəni söz əvvəlində, söz ortasında, söz axırında başqa hərflərlə bitməsi ilə əlaqədar hərfin əvvəlki şəklinə bənzəməyən şəkil almasını və 26 hərfin hər birinin 4 növ, qalan 7 hərfin isə 2 növ şəkil aldığından 33 hərfin 118 növ şəkil aldığı da göstərir. Bu

məqalədə F.Köçərliyin çıxardığı nəticə belədir: “çoxlu nöqtələrlə deşik-deşik edilmiş, cızma-qara ərəb hərfləri vasitəsilə savad təliminin bütün çətinliklərini təsəvvürə gətirmək mümkün deyil” [65, s. 113].

F.Köçərli birinci məqaləsinin davamı olan ikinci məqaləsində də ərəb əlifbasının başqa nöqsanlarından bəhs edir. Onun burada göstərdiyi nöqsanlara aiddir:

Birinci, bu əlifbada eyni şəkildə olan hərflərin səs işarələrini göstərən nöqtələrin olması, yəni Azərbaycan əlifbasını təşkil edən 33 hərfdən 18-nin nöqtələri var. Deyək ki, bu elə bir nöqsandır ki, burada hər hansı bir ehtiyatsızlıq ucbatından nöqtənin düzgün yerləşdirilməməsi sözü və fikri tamamilə dəyişdirə bilər və belə yazılarda faciəli dolaşlıqlar əmələ gəlir. Müəllif bu fakta “ükblü” və “üktlü” sözlərini misal gətirir. Bu sözlərin yazılış şəkli eynidir, lakin mənaları bambaşqadır, birinci qəbul edin, ikinci öldürün mənalarını verir. Burada “b” “t” kimi yazılır, ancaq “b” hərfinin aşağıdan bir nöqtəsi var, “t” hərfinin yuxarıdan iki nöqtəsi.

İkinci, ərəb əlifbasının ən böyük nöqsanı müstəqil saitlərin yoxluğu. Onlar yalnız işarələr vasitəsilə, yaxud sözün mənasına, sözdə tutduğu mövqeyə görə sait ola bilər. Eyni şəkildə yazılan, lakin müxtəlif mənalı sözlər müsəlman (*Azərbaycan – R.B*) yazılarında da az deyil. F.Köçərli yarıdımçı işarə olmadan iki samit (GL) hərfləri ilə yazılan sözün “gül”, “gil”, “gəl”, “kül”, “kəl” sözlər kimi də oxuna bilməsini qeyd edir.

Üçüncü, Ərəb əlifbasında baş hərf də yoxdur. Şəhərlərin, çayların, xalqların, alimlərin, yazıçıların, filosofların, ixtiraçıların adı da kiçik hərflə yazılır [65, s. 113-115].

Onu da deyək ki, F.Köçərli ərəb əlifbasının tərəfdarlarının irəli sürdüyü bütün müddəaların hamısını əsassız sayaraq, ərəb əlifbasının tənqidindən belə bir nəticə də çıxarır: “Neçə ki, bizim yaxşı, asan, hamı üçün müvafiq və münasib əlifbamız yoxdur, o vaxta qədər biz xalq kütləsinin mənəvi

inkışafına, maariflənməsinə və işıqlı gələcəyə nail olmasına ümid bəsləyə bilmərik.

Biz köhnə əlifba ilə mindən artıq ildə heç şey öyrənə bilmədiyimiz kimi, indi də heç şey öyrənə bilməyəcəyik. Köhnə əlifba onun tədrisi sistemi ilə qaldıqca xalq kütləsi yenə olduğu kimi cəhalət və küt mövhumatın zülmətində qalacaqlar..... Yeni əlifba müsəlmanlara yeni həyat verir, onu uzun müddətli aqlı yuxudan oyadır, onu xeyirxah fəaliyyətə, yeniləşməyə yönəldir” [65, s. 115]. Qeyd edək ki, F.Köçərli də sələfi M.F.Axundzadə kimi əvvəlcə, islahatçı mövqeyində çıxış etmiş, sonralar isə latınçı kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Fərhad Ağazadə. Fərhad Ağazadə Şərqli əvvəlki şəxslərdən fərqli olaraq əvvəldən axıradək latınçı olmuşdur. Latın əlifbasının qəbul edilməsi uğrunda böyük işlərə və mübarizələrə qatılmışdır. O, hələ məktəbdə müəllimlik etdiyi vaxtdan ərəb əlifbasının tədris işində yaratdığı əngəllərin, kütlənin savadlanmasında törətdiyi çətinliklərin canlı şahidi olmuş və həmin əlifbanı dəyişib, latın əlifbası ilə əvəz etmək qənaətinə gəlmişdir.

Elə həmin vaxtdan da ardıcıl surətdə və böyük cəsarətlə ərəb əlifbası və onun tərəfdarları ilə yorulmadan mübarizə aparmışdır. Bu sahədə ömrünün sonuna qədər vuruşmuş və qalib olmuşdur. İ.İsaxanlı yazır: “Yeni əlifba uğrunda mübarizənin özünü canlı orqanizm kimi təsəvvür etsək, onun bel sütunu Fərhad Ağazadə idi” [52, s. 25].

1907-ci ildə Bakıda keçirilən Müəllimlər Qurultayında F.Ağazadə özünün yeni əlifba layihəsini təqdim etsə də, Qurultay bu layihəni qəbul etmədi. Buna baxmayaraq, o ruhdan düşmədi, Cümhuriyyət dövründə hökumətin yaratdığı əlifba komissiyasının ən aktiv üzvlərindən biri kimi fəaliyyət göstərirdi.

F.Ağazadənin yeni əlifba uğrunda mübarizəsi 1921-ci ildən sonra zirvə nöqtəsinə çatdı. Onun bu dövrdə çap etdirdiyi “Əlifbanın dil yanlışlıqlarına təsiri”, “Əlifba məsələsi əvvəl-

cə Azərbaycanda doğulduğu kimi yalnız orada da həll ediləcəkdir” (“Kommunist”qəzeti, 1921-ci il), “Türk əlifbasını islah etmək olarmı?”, “Türk əlifbasının islahı mümkündürmü” (“Kommunist” qəzeti, 1922-ci il) adlı məqalələri, “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır” (1922) adlı monoqrafiyası və S.Axundzadə və C.Məmmədzadə ilə birlikdə tərtib etdiyi “Yeni türk əlifbası” adlı dərsliyini nəşr etdirmişdir. Bu əsərlərin hər birində F.Ağzadə latın əlifbasının birmənalı şəkildə tərəfdarı olmuşdur.

Yuxarıda dediyimiz kimi, maarifpərvər ziyalılarımız, latın əlifbasının asanlıqını anlayan xalq kütləsi, daha sonrakı illərdə (1920-ci illər) yuxarı dairələr bu yeni əlifbanın həyata keçirilməsini alqışlayır və onun məcburi tətbiqini arzu edirdilərsə, bir çox mühafizəkarlar isə köhnə əlifbanın bəzi (olan və olmayan) “üstünlüklərini” sübut etməyə çalışırdılar, bununla da yeni əlifbanın yolunda əngəl yaradırdılar. Yəni islahatçı-ərəbistlər adlandırdığımız bu qrup insanlar latınçılığın məlum fikirləri ilə razılaşmayaraq, bir neçə fakt gətirirlər və latın əlifbasına keçidə heç bir ehtiyac olmadığını israr edirdilər:

1. Hürufatın çətinliyi mədəniyyətə mane ola bilməz, olsaydı, sabiqədə ərəblərin və indi də yaponların mədəniyyəti olmazdı. Firənglərin və ingilislərin də imlaları çətinidir, fəqət onların da mədəniyyəti bundan müşkülə düşməmişdir.

2. Ərəb hürufatının çətinliyindən farslar və ərəblər özləri heç bir şikayət etmirlər.

3. Hərgah ərəb hürufatının təbdilinə ehtiyac varsa, latın hürufatına nə üçün tərcih verilsin? Başqası yaramazmı?

4. Latın hürufatı qəbul edilərsə, köhnə ədəbiyyatımızın başına nə gələcəkdir?

5. Latın hürufatını camaət qəbul edərmı?

6. Latın hürufatını qəbul edib-etməmək məsələsi üçün Azərbaycan Cümhuriyyəti dar bir yerdir. Yalnız burada qəbul edilərsə, islam millətlərindən ayrılmış qalar.

7. Hərgah latın hürufatına ehtiyac vardırsa, bunun qəbulu inqilab yolu ilə deyil, təkamül yolu ilə icra edilməlidir [52, s. 58-59].

Göründüyü kimi, islahatçıların da gətirdiyi faktlarda müəyyən həqiqətlər var. Ümumiyyətlə, hər hansı bir addımın tələm-tələsik atılması ziyanlıdır. O ki qalsın xalqın inkişafının qayəsini təşkil edən əlifba məsələsi ola.

Biz də bu fikirdəyik ki, inqilabi yolla əlifba dəyişilməsi xalqa ziyandan başqa heç nə gətirmədi, xalq savadsızlığa düçar oldu.

AXC dövründə əlifba məsələsinə münasibət. Türkdilli xalqlar arasında latın əlifbasına keçmək məsələsində ilk əməli və tarixi addım məhz Azərbaycanda – türk dünyası və Şərq aləmində ilk hüquqi-demokratik, parlamentli və dünyəvi dövlət hesab edilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) dönəmində atılmışdır və bu sahədə mühüm işlər görülmüşdür. Yəni Azərbaycan adlı bir məkanda azad – müstəqil bir dövlətin qurulması ilə maarifçi ziyalılarımızın neçə illərlə arzusunda olduqları əlifba islahatını sərbəst həyata keçirməyə tarixi imkan və şərait yaranmışdır.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyi elan olunandan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti bir çox mühüm tədbirlər görməklə yanaşı, ölkə əhalisinin maarifləndirilməsini sürətləndirmək məqsədilə də bir sıra işlər həyata keçirməyə başladı. Azərbaycanın milli mədəniyyətinə və xalq maarifinin inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşan milli hökumət təhsilin milliləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bunun da əsasında milli ədəbi dilimiz dayanırdı. Buna görə də Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi oldu. Dil məsələlərində əlifbanın xüsusi payı olduğu üçün və həm də bu dövrə qədər əlifba məsələsinin gündəmdə olduğuna görə ziyalılarımız artıq bu məsələ ilə sərbəst şəkildə məşğul olmağa başladılar. 1919-cu

il martın 21-də Cümhuriyyət Hökumətinin qərarı ilə Xalq Maarif Nazirliyinə ərəb əlifbasının islahatı üzrə xüsusi Hökumət komissiyası yaratmaq və komissiyanın hazırladığı təklifləri baxılmaq üçün Nazirlər Şurasına təqdim etmək tapşırılmışdı. Bu qərara əsasən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin üzvü Xudadat bəy Məlik Aslanovun sədrliyi ilə Xalq Maarif Nazirliyi yanında ərəb əlifbasının islahatı üzrə xüsusi komissiya yaradılmışdı. Əlifba islahatı tədbiri, hər şeydən öncə, milli hökumətin maarifçilik, xalq təhsilinin milliləşdirilməsi sahəsində qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsinə birbaşa xidmət edirdi. Əlifba islahatına böyük önəm verilməsi məhz bu ümummilli vəzifədən irəli gəlirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin diqqət və qayğısı ilə fəaliyyət göstərən bu komissiyada tezliklə üç əlifba layihəsi hazırlanaraq Hökumətə təqdim edilmişdi. Bunlardan “biri Abdulla bəy Əfəndizadənin, biri Məhəmməd Ağa Şaxtaxtılının, biri də Abdulla Tağızadə ilə Mir Əbdüləziz Seyidovun birlikdə təqdim etdikləri layihə idi” [52, s. 56]. Müzakirələr nəticəsində həmin layihələr arasında müəllim Abdulla bəy Əfəndizadənin hazırladığı variant bəyənilmiş və yeni əlifba üçün əsas kimi qəbul olunmuşdu. Abdulla Əfəndizadə əlifba islahatı, xüsusilə latın əlifbasına keçidin zəruriliyi ilə bağlı “1919-cu ildə Bakıda “Son türk əlifbası” adlı dərslik də nəşr etdirmişdi. Dərslikdə o, ilk dəfə olaraq, ərəb və latın əlifbasını müqayisəli şəkildə vermiş, birincinin ana dilimizə uyğunsuzluğunu, ikincinin isə daha münasib olduğunu zəngin dil faktları ilə əsaslandırmışdır” [14, s. 340]. Kitabın “Giriş”ində müəllif latın əlifbasının əhəmiyyətindən danışarkən yazırdı: “Bu əlifbanı məktəb cocuqları öyrənərlərsə, onlar üçün latın, firəng, nemes və rus dillərini oxumaq nə qədər asan bir şey olduğunu kimsə inkar etməz. Buna görə həmin əlifbanı ərəb əlifbası ilə bərabər ibtidai məktəblərdə oxutmuş olursaq, əhaliyə böyük mənfəətlər qazandırmış olarıq. Məhz bu mülahizə ilə mən də həmin əsəri meydana gətirdim

ki, hər iki əlifbanı birlikdə oxutmaq mümkün olsun..." [43, s. 11-12].

Bu fakt onu göstərir ki, milli hökumət əlifba islahatı sahəsində müəyyən əməli addımlar atmış, həmin tarixi-mədəni hadisəni reallaşdırmaq üçün hüquqi baza yaratmış, latın əlifbasını tədricən təhsil müəssisələrində öyrətməyə başlamış, ilk təcrübə kimi hətta dərslük də hazırlatmışdı.

Təəssüflə deyək ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin əlifba islahatı sahəsində həyata keçirdiyi ilk əməli addımlar "Aprel işğalı" (1920) nəticəsində yarımçıq qaldı. Yəni Abdulla Əfəndizadənin "Son türk əlifbası" tətbiq olunmadı.

Ancaq bu tarixi həqiqəti etiraf etmək lazım gəlir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə artıq reallaşmaq ərəfəsində olan əlifba islahatı ideyasına Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk illərində, daha dəqiq desək, 1921-ci ildə yəni-dən qayıdıldı, geniş müzakirələrdən sonra 1922-ci ilin may ayında Nəriman Nərimanovun imzaladığı xüsusi dekretlə Azərbaycan Xalq Komissarlar Soveti yanında Yeni Türk Əlifba Komitəsi yaradıldı. Komitənin latın qrafikası əsasında hazırladığı Azərbaycan əlifbasının layihəsi ümumxalq müzakirəsi üçün "Yeni Yol" qəzetində (22 sentyabr 1922-ci il) dərc edilmişdi. Deyək ki, bu illərdə və sonrakı prosesdə cərəyan edən olaylar artıq türk xalqlarının həyatında böyük əhəmiyyət kəsb edən I Türkoloji Qurultayın çağırılmasına tarixi şərait və əlverişli zərurət yaratmışdı. Yəni Yeni Türk Əlifba Komitəsinin 1922-1925-ci illərdə türkdilli xalqlar arasında əlifba islahatı üzrə geniş və səmərəli fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanda latın əlifbasına keçidlə bağlı Türkoloji Qurultayın keçirilməsi ideyası yaranmışdı.

2.2. Bəkir Çobanzadə və qurultay təşəbbüsünün reallaşmasında əlifba faktoru

Bəkir Çobanzadənin yeni əlifba uğrunda mübarizəsi.

Əlifba yalnız yazı və oxu prosesini təmin edən texniki vasitə deyil, eyni zamanda xalqın tarixi yaddaşı, mədəni kimliyi və mənəvi dəyərlər sistemi ilə sıx bağlı olan mühüm sosial-mədəni fenomendir. Bu baxımdan, əlifba məsələsinə yalnız qrafik və texniki aspektdən deyil, həm də tarixi, ictimai-siyasi və mədəni kontekstdə yanaşılması zəruridir. Yazı sistemi müəyyən mənada cəmiyyətin intellektual inkişaf səviyyəsini, mədəni ənənələrini və kollektiv şüurunu əks etdirən mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, orta q yazı sistemi fərqli dillərə malik toplumlar arasında mədəni və kommunikativ inteqrasiyanın təmin olunmasında mühüm rol oynaya bilər. Məsələn, ərəb dünyasında çoxsaylı dialektlərin mövcudluğuna baxmayaraq, vahid ərəb qrafikası orta q yazılı ünsiyyət və mədəni əlaqələrin qorunub saxlanılmasına xidmət edir. Buna görə də hər hansı əlifbanın öyrənilməsi və ya əlifba islahatlarının qiymətləndirilməsi zamanı həmin yazı sisteminin mənsub olduğu xalqın tarixi inkişaf yolu, etnomədəni xüsusiyyətləri, etnopsixoloji dəyərləri və mədəni irsi nəzərə alınmalıdır. Bu amillər əlifbanın yalnız kommunikativ funksiyasını deyil, həm də milli-mədəni identikliyin formalaşması və qorunması prosesindəki rolunu müəyyənləşdirən əsas göstəricilər sırasındadır.

Bu baxımdan, XIX əsrdən başlayaraq türk xalqlarının istifadəsində olan ərəb əlifbası və bu əlifbanın türk dillərinə həm texniki, həm də ictimai-siyasi baxımdan uyğun gəlib-gəlməməyi barədə müxtəlif fikirlər meydana gəldi. İlk dəfə M.F.Axundzadə ərəb əlifbasının türk dillərinin milli ruhuna uyğun olmadığını və bu əlifbanın nə fonetik, nə də morfoloji baxımdan türk dillərinə, xüsusilə də Azərbaycan dilinə yaramadığını elmi şəkildə izah etmişdir. Hətta o, ərəb əlifbası

üzərində islahat işləri apararaq bir neçə əlifba layihələri də hazırlamışdır. Lakin sonda bu əlifbada islahat aparılmasının da faydasız olduğunu dərk edərək, yeganə çıxış yolunu latın qrafikalı əlifbaya keçməkdə görmüşdür. Məhz M.F.Axundzadədən sonra bir sıra görkəmli mütəxəssislər türk əlifbasının islahatı yolunda və yeni əlifbaya – latın əlifbasına keçməklə bağlı fəaliyyət göstərmişdilər. Belə görkəmli alimlərdən biri də əslən Krım tatarı olan professor Bəkir Çobanzadə olmuşdur.

Qeyd edək ki, Bəkir Çobanzadə Azərbaycan xalqının elmi-mədəni və ictimai həyatında çox mühüm işlər görmüşdür. O, ədəbiyyat, dil, dil tarixi, dialektologiya, əlifba, imla – orfoqrafiya, metodika və s. məsələlərdə qələmini işə salaraq müvafiq sahələr üzrə bir çox ilkinlərə imza atmışdır. Bu ilkinlər sırasından “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl” (1924) adlı əsərini göstərmək kifayətdir ki, o, bu əsəri yazmaqla Azərbaycanın dilçilik elmi tarixində yeni bir sahənin – “Türkologiya”nın əsasını qoymuşdur.

Bəkir Çobanzadənin Azərbaycana gəlişi çox maraqlı bir əhvalatla bağlıdır. 1923-cü ilin sentyabrında Azərbaycandan türk xalqlarının yaşadıkları ərazilərə oradakı insanların yeni əlifbanın qəbul edilməsi məsələsinə münasibətlərini öyrənmək üçün dörd nəfərdən (S.Ağamalıoğlu, C.Məmmədquluzadə, V.Xulufu, X.Səid) ibarət nümayəndə heyəti Bakıdan Türkünstanə “Əlifba səyahətinə” yollandılar. Öncə, Ağməscidə gələn nümayəndə heyəti burada Bəkir Çobanzadəni nadir bir tapıntı kimi kəşf edib Azərbaycana gəlməsinə və Yeni Əlifba Komitəsinin elmi işlərinə rəhbərlik etməsinə razılıq aldılar. Bu əhvalatdan sonra B.Çobanzadə elmi yaradıcılıqla, xüsusilə də yeni əlifbaya keçid məsələsi ilə daha da ciddi məşğul olmağa başlamışdır. Belə ki, S.Ağamalıoğlunun dəvəti ilə o, 1924-cü ilin sentyabrında Yeni Türk Əlifba komitəsinə elmi rəhbərlik etmək üçün Bakıya gəlir. Bakıya gələn kimi gərgin elmi, pedaqoji və ictimai fəaliyyətə başla-

yır. O, Bakıda bir sıra vəzifələrdə çalışır: Yeni Türk Əlifbası komitəsinin elmi rəhbəri, ADU-nun türk dili və ədəbiyyatı kafedrasının professoru və müdiri, Şərq fakültəsinin dekanı, Maarif nazirliyinin nəzdində Terminologiya komitəsinin rəhbəri və s. elmi və ictimai işlər aparırdı. O, Azərbaycanda fəaliyyət göstərdiyi 13 il müddətində dilçiliyimizin, ədəbiyyatşünaslığımızın, habelə dil və ədəbiyyat tədrisi metodikası elminin inkişafına dəyərli töhvələr verərək, adı çəkilən sahələrə aid 15 kitab və 100-dən artıq elmi məqalə qələmə almışdır. Ən əsası da, Azərbaycanda dilçilik elminin gələcək inkişafını təmin edəcək yüksəkixtisaslı milli filoloq-mütəxəssislərin hazırlanmasında B.Çobanzadənin xidməti yüksək qiymətləndirilməlidir. Yəni Azərbaycanın filologiya sahəsində görkəmli alimləri olan akad. M.A.Dadaşzadə, akad. M.Şirəliyev, akad. F.Qasımzadə, prof. Ə.Dəmirçizadə, prof. M.Hüseynzadə və başqaları Çobanzadənin yetirmələri olmuşlar. Bəkir Çobanzadə ilə bağlı qeyd etdiyimiz bu məsələlər onun nə dərəcədə geniş – ensiklopedik yaradıcılığa malik bir şəxsiyyət olmasını bir daha göstərir.

B.Çobanzadənin əlifba məsələsi ilə bağlı fəaliyyətinə və fikirlərinə bir sıra mənbələrdə rast gəlinir. Belə mənbələrə qeyd etdiyimiz “Əlifba səyahəti”ni, həmçinin səyahət zamanı baş verən hadisələri özündə əks etdirən və 1929-cu ildə Xalid Səid Xocayev tərəfindən birləşmiş yeni türk əlifbası ilə Azərbaycan dilində ilk dəfə nəşr edilən “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” adlı kitabı, Çobanzadənin ayrı-ayrı illərdə əlifba məsələsinə həsr olunmuş məqalələrini və Türkoloji qurultayda söylədiyi çıxışlarını aid etmək olar.

B.Çobanzadənin əlifba ilə bağlı fikirlərinə nəzər salmaq üçün, əvvəlcə, X.Səidin adı çəkilən kitabına nəzər yetirək. Bu kitabda 1923-1929-cu illər arasında əlifba məsələsi ilə əlaqəli Xalid Səidin şahidi olduğu bütün hadisələr bir az da bədiiləşmiş formada öz əksini tapmışdır. Həm də bu kitab Çobanzadənin əlifba görüşləri ilə tanış olmaq üçün ən də-

yərli mənbə hesab edilməlidir. Çünki bu kitabda Çobanzadənin həm əlifba səyahətinə çıxan nümayəndə heyəti ilə əlifba məsələsi ətrafındakı mükəllimləri, həm də Yeni Türk Əlifba komitəsində, Türkoloji qurultayda və qurultaydan sonrakı dövrdə əlifba məsələsi ilə əlaqədar olan fəaliyyəti işıqlandırılmışdır. Belə ki, əlifba səyahətinə gedən nümayəndə heyətinin üzvləri ilə söhbət zamanı və həmin məsələ ilə bağlı keçirilən iclasda B.Çobanzadə yeni əlifbaya keçid məsələsinə münasibət bildirmiş və S.Ağamalıoğlunun çıxışından sonra onun yeni əlifbayla bağlı fikirlərinin tamam dəyişdiyini vurğulamışdır. Yəni o, əvvəlcə, yeni əlifbaya keçməyin tərəfdarı deyildi. Məhz Səməd ağanın çıxışı onu əvvəlki fikrindən döndərmişdir.

Azərbaycandan gələn nümayəndə heyətinin üzvlərinin əlifba məsələsi ilə bağlı kırımlıların fikirlərini öyrənmək məqsədilə Ağməsciddə keçirdikləri iclasda iclasın sədri B.Çobanzadəyə də söz verir. O, fikrini belə izah edir: “Yoldaşlar, əlifbaya, əvvəla, elmi nöqtəyi-nəzərdən yanaşalım: əlifbanı bir lisanda mövcud olan səslərə görə təşkil etmək lazımdır. Ərəb əlifbası lisanımızda olan səsləri ifadədən acizdir.

İkinci: bir lisan şəxsi deyildir, ictimai bir müəssisədir (əhalinin ümumi nəzəri etibara alınmalı).

Üçüncü: bir cəmiyyətin təşəkkülü süni deyil, təbiidir; madam ki, cəmiyyət təşəkkül etmiş, onun mazisi – keçmiş unudulmamalıdır.

Dördüncü: yazıda fənni tərbiyə dəxi nəzəri etibara alınmalıdır.

Beşinci: bizə bir-birinə yaxın dildə danışan türk-tatar xalqlarını kəndi ətrafına hərs – elm və mədəniyyət yolu ilə sürətlə irəlilədəcək bir əlifba lazımdır.

Sizin əvvəlcə təklif etdiyiniz əlifba xüsusunda bizim fikrimiz tamamilə başqa idi; verdiyiniz izahatdan sonra bizə qənaət hasil oldu ki, mədəniyyətcə irəliləmək üçün bu əlifbanı (*latın əlifbasını* – R.B) qəbul etməkdən başqa çarəmiz yox-

dur” [47, s. 21]. Buradan aydın olur ki, B.Çobanzadə əlifba məsələsinə kor-koranə deyil, elmi nöqteyi-nəzərdən yanaşmağı məsləhət bilir. Həmçinin əlifba məsələsinə texniki və ictimai-siyasi cəhətdən yanaşmanı da vacib hesab edir. Bu da onun əlifba məsələsinə heç də birtərəfli yanaşmadığını göstərir. Burada o, ərəb əlifbasının türk dillərinin səs tərkibini ifadə etməkdə aciz olduğunu qeyd edərək, türk xalqlarını sürətlə irəli aparacaq yeni bir əlifbanın qəbul edilməsinin vacibliyini vurğulayır. O da aydın olur ki, Səməd Ağanın əlifba ilə bağlı söylədiyi nitqə qədər B.Çobanzadə yeni əlifbaya keçidin tərəfdarı deyilmiş. Bunu biz Çobanzadənin bu nitqindən əvvəl Səməd Ağanın “...yoldaş B.Çobanzadə, de görüm burada (*Krım*da – *R.B*) yeni əlifba məsələsi necədir?” sualına cavabında da görürük. B.Çobanzadə həmin suala belə cavab verir: “Əlifba və imla xüsusunda Krım gəncliyində üç cərəyan vardır: birinci, islahatçılar; bunlar ərəb əlifbası üzərində qazanlılar tərəfindən yapılan islahat tərzində bir islahat etmək istəyirlər. İkincisi, latın hürufatı tərəfdarlarıdır. Bunlar hələ müəyyən bir şəkil göstərməmişlər. Üçüncü, rus hürufatını qəbul etmək istəyənlərdir; bunlar da hələ müəyyən bir şəkil göstərməmişlərdir” [47, s. 15].

Bəkir Çobanzadə burada göstərdiyi cərəyanların hansının tərəfdarı olmasını göstərməsə də, hər halda, o, latın əlifbası haqqında həmin vaxta qədər düşünməmişdir. Professorun məsələnin mahiyyətini dərk edərək fikrini dəyişməsinə mütərəqqi hal hesab edirik. Onun həmin əhvalatdan sonra Bakıda yeni əlifba ilə bağlı gördüyü mühüm işlər bu qənaətimizi bir daha təsdiq edir.

Həmin iclasda fikrini davam etdirən professor yeni əlifbanın həyata keçirilməsini təmin etmək üçün xüsusi bir komissiya yaradılmasını və bu işlərin vahid bir mərkəzdən idarə edilməsini təklif edir. Azərbaycanın paytaxtı Bakını belə bir mərkəzin yerləşəcəyi məkan kimi dəyərləndirir. Bu işdə isə azərbaycanlıların onlara kömək edəcəklərinə də

ümid edir və Bakıdan gələn nümayəndə heyətinin əlifba səyahətinin məqsədini alqışlayır: “Rusiyada yaşayan türk-tatar xalqları arasında yeni bir mədəniyyət mərkəzi lazımdır. Belə bir mərkəzə namizəd ola biləcək ancaq Bakıdır. Bakıdan başlamış yeni əlifba məsələsinə bütün Krım xalqı və gəncliyinin yardım etməsini ümid edirəm. Qomision (*komissiya – R.B*) təşkil etmək də müvafiqdir. Sizin hər xüsusda bizə yardım edəcəyinizə əminiz. Biz sizin fikrinizi salamlayırıq” [47, s. 21].

B.Çobanzadə Bakıya gəlib Yeni Türk Əlifba komitəsinin elmi şurasına rəhbərlik etməyə başlayandan sonra köhnə əlifbanın türk dillərinə yaramadığını və latın əlifbasının üstünlüklərini əks etdirən bir sıra məqalələr yazmışdır. Bununla yanaşı elmi konfranslarda məruzələr edərək, türk xalqlarının həyatında mövcud olan elmi-mədəni problemlərin, xüsusilə də əlifba probleminin həll edilməsi ilə bağlı ümumittifaq miqyaslı bir qurultayın çağırılması təşəbbüsünü də irəli sürmüşdür.

1924-1925-ci illərdə Türkoloji qurultaya hazırlıq işləri gedirdi ki, belə hazırlıq işlərini həyata keçirənlərin öncüllərindən biri və birincisi B.Çobanzadə idi. Buna uyğun olaraq qurultayqabağı onun təşəbbüsü və rəhbərliyi altında qurultayda müzakirəyə çıxarılaçaq latın qrafikalı əlifba əsasında yeni bir əlifba layihəsi də hazırlanmışdır. 1926-cı ilin 26 fevral – 6 mart tarixində keçirilən Türkoloji qurultayda B.Çobanzadə rəyasət heyətinin üzvü seçilmişdir. Orada bir neçə məsələ ilə bağlı məruzələrlə çıxış da etmişdir. Lakin təəssüflə qeyd edək ki, Çobanzadənin qurultayda çıxış etdiyi məruzələrindən əlifba məsələsi ilə bağlı məruzəsinə qurultayın stenoqram materiallarında rast gəlmirik. Həmin stenoqramda, sadəcə bu sözlər yazılıb: “Prof. Çobanzadənin çıxışından sonra söz yoldaş İ.Baxarova verilir” [1, s. 262]. Yəni onun çıxışı haqqında orada heç bir məlumat əksini tapmayıb. Lakin Çobanzadənin çıxışının nə məqsədlə stenoqrama salınma-

ması sonrakı illərdə – 1937-1938-ci illər repressiyasında günahsız mühakimə edilərək onun güllələnməsi faktı ilə aydınlaşır. Çobanzadənin məruzəsinin mətni konkret olaraq qurultayın materiallarında verilməsə də, onun ayrı-ayrı illərdə yazdığı məqalələrindən əlifba ilə bağlı mövqeyini aydın görə bilərik. Belə ki, B.Çobanzadə əlifba ilə bağlı yazdığı məqalələrində əlifba məsələsinə müxtəlif prizmalardan yanaşaraq ərəb və latın əlifbasının türk dillərinə nə dərəcədə uyğun gəlib-gəlməməsi barədə dürüst izahatlar vermişdir. Onun belə məqalələrindən “Yeni əlifba və türk dili” (1927), “Türkoloji qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti” (1926), “Yeni əlifba cəbhəsində qarşımızda duran elmi vəzifələr” (1927) və s. adlı yazılarını göstərmək olar.

Onu da deyək ki, həmin dövrdə əlifba məsələsi ilə bağlı türk dünyasında, ən əsası da Azərbaycanda iki cəbhə mövcud idi: latınçılar, islahatçı – ərəbistlər. B.Çobanzadə latınçı olaraq həm türk xalqlarının hamısını əhatə edən birləşmiş (unifikasiya edilmiş) əlifba layihəsi hazırlayırdı, həm də adı çəkilən məqalələrini yazmaqla islahatçı – ərəbistlərə tutarlı cavab da verirdi. B.Çobanzadə “Yeni əlifba və türk dili” (1927) adlı məqaləsində ərəb əlifbasının çatışmazlığını, türk dillərinin fonetik sisteminə yaramadığını və latın əlifbasının üstün cəhətlərini belə izah edir: “Ərəbləşmənin və farslaşmanın, təkrar edirik, dilimizin orta əsrlərə doğru qayıtmasının qarşısına keçmək üçün olduqca ciddi və yaradıcı bir tədbir lazımdı. Bu tədbir də dilimizi, türkcəni hər şeydən əvvəl bütün xüsusiyyətləri ilə təsbit edə biləcək bir yazı sistemi ola bilərdi. Bunun üçün də uzun zamanlardan bəri duyulan bu ehtiyacı təsviyə edə biləcək, bu tədbiri təmsil edə biləcək çıxış olaraq ərəb əlifbasının dilimizə uydurularaq islahı, yaxud tamamilə yeni bir yazı sisteminin meydana gətirilməsi məsələləri ortaya sürüldü və beş-altı illik münaqişə və münazirələrdən sonra Şuralar İttifaqı içində yaşayan türk-tatar xalqları tərəfindən dilimiz üçün ərəb əlifbasına görə tamamilə yeni

bir yazı sistemi olan latın əlifbası əsasında tərtib olunmuş “yeni türk əlifbası” qəbul edildi. Bu vəqənin bir neçə cəhətlərdən dərin tarixi mənada əhəmiyyəti vardır:

1. Dilimiz ərəb-fars dillərilə olan alış-verişini bitirmiş olur.

Oxucu bu nöqtəni oxuyaraq şübhəyə düşə bilər, çünki bu gün daha yeni əlifba bütün mətbuat və nəşriyyatımızı qaplayıb, ərəb əlifbasını tamamilə meydandan sürümədiyindən yeni əlifbadan gözlədiyimiz və gözləyə biləcəyimiz bu təsir və nəticə özünü göstərə bilmir.

Məmləkətimizdə yalnız yeni əlifba qullanılan, işlədilən dövrəyə çatsaq, yuxarıda göstərdiyimiz nəticəni pək tez əldə edə biləcəyiz.

2. İndiyə qədər ən adi təzahürlərinə qədər, “müqəddəs” olaraq tanınmış olan ərəb əlifbası yerinə, tamamilə dünyəvi və iş bitirməkdən başqa məziyyəti olmayan əməli bir yazı sisteminin qəbul edilməsi əski Şərq zehniyyətinin baltalanması yolunda atılan böyük və əhəmiyyətli addımlardan birisidir.

Qurultay ideyasının formalaşmasında əlifba amili.
1917-ci ilin oktyabr çevrilişi, o cümlədən 1920-ci il 28 aprel çevrilişi, Rusiyanın xarabalıqları üzərində yeni bir imperiyanın qurulmasına səbəb oldu. Bu imperiyanın qalib gəlməsi özü ilə zəruri tarixi təbədülatlar formalaşdırdı. Yeri gəlmişkən deyək ki, bu təbədülatların nəticəsində ən böyük zərbə postsovet məkanında mövcud olan türk xalqlarına dəydi. Sovet hökuməti yerlərdə öz işğalçılıq missiyasını həyata keçirmək üçün bir sıra mürtəce metodlara əl atdı. Bu metodlardan ən təhlükəlisi türk xalqlarının milli şüuruna təsir etməklə onları etnogenezisindən, etnoqrafiyasından, ədəbiyyat və tarixindən uzaqlaşdırmaqdan ibarət idi. Buna nail olmaq üçün rus “çinovnikləri” çox doğru olaraq təhsildən başladılar, atılan ən ilkin addım təhsili əsassız, çürük ideologiyaya bağlamaqdan ibarət oldu. Yerlərdə “savadsızlığın ləğvi” adı

altında məktəblər açılırdı. Bu məktəblərdə təlim prosesi ideoloqları dərinləndirirdi. Nəhayət, onların qurduğu plan ona yönəldi ki, türk xalqlarını öz milli məniindən uzaqlaşdırmaq üçün onların ümumtürk birliyini zəiflətməkdən ötrü bu xalqların min illər boyu istifadə etdikləri əlifbanın dəyişdirilməsini zərurət kimi qarşıya qoydu.

Ərəb əlifbasının yeni, dilimizin təbiətinə uyğun bir əlifba ilə əvəz edilməsi xalqımızın bütün ziyalılarını düşündürürdü. Buna görə də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulan kimi N.Nərmanov və S.Ağamalıoğlu əlifba məsələsini dövlət səviyyəsinə qaldırdılar. Əlifba məsələsinin dövlət səviyyəsinə qalxması və onun sonrakı illərdə davam etdirilməsinin məntiqi sonluğu I Türkoloji Qurultayın çağırılmasını labüd etmiş oldu. Buna görə də 1920-ci illərdə mövcud olan və Türkoloji Qurultayın çağırılmasını labüd edən tarixi zəminə (şəraitə) və Qurultaya aparən yola nəzər salmağı lazım bilirik.

1920-ci ilin noyabrında Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı yanında əlifba islahatı üzrə komissiya yaradıldı. Xalq Maarif Komissarlığı kollegiyasının 1921-ci il yanvarın 5-də qəbul etdiyi qərarla deyilirdi: “Bir tərəfdən, köhnə müsəlman şriftinin çox böyük çatışmazlıqlarını, (digər tərəfdən isə) geniş kütlələrin öyrənməsi üçün müsəlman dilini asanlaşdırmaq zəruriyyətini də nəzərə alaraq... a) köhnə müsəlman şriftini yenisi ilə əvəz etmək; b) daha mükəmməl latın şrifti üzərində dayanmaq...” [15, s. 228]. Dövlət, partiya və ictimai xadimlər və başqaları mətbuatda çıxış edərək yeni əlifbaya keçilməsinin vacibliyini əsaslandırırıdılar. S.Ağamalıoğlu 1921-ci il dekabrın 26-da “Azərbaycan xəbərləri” qəzetində “Proletar maarifi və türk əlifbası” məqaləsində yazırdı: “Maarifin başlıca aləti əlifbadır, ancaq geniş əməkçi əhali kütləsinə asan olan əlifba ki, sonuncu az vaxt itirməklə daha çox ideya və biliklər mənimsəyə bilsin” [15, s. 228]. 1922-ci il martın 6-da AK(b)P-nin plenumu Azərbaycan əlifbasını latın yazı qrafikasına keçirmək üçün S.Ağamalıoğlunun başçılı-

ğı ilə xüsusi komissiya yaratdı. Bu komissiyanın bazasında 1922-ci ilin mayında əlifbanın latınlaşdırılması işini aparan Yeni Türk Əlifbası (YTƏ) Daimi Komitəsi yaradıldı. Onun tərkibinə Səmədağa Ağamalıoğlu (sədr), Xudadat Məlik Aslanov, Əhməd Pepinov, Əli Tağızadə, Sultan Məcid Əfəndiyev, Fərhad Ağayev, Vəli Xuluflu, Teymur Hüseynov və digər görkəmli Azərbaycan ziyalıları daxil idilər. Komitə bütün qəzalarda şöbələrini açdı, hökumətin köməyi ilə (Ali İqtisadi Şura komitənin ehtiyacları üçün üç milyard manat məbləğində valyuta fondu ayırdı) yeni şrift, yeni əlifbada ədəbiyyat, qəzet və jurnallar nəşr etmək üçün lazımı texniki avadanlıq alındı, mütəxəssislər hazırlandı, əhali içərisində geniş izahat kompaniyasına başlandı. YTƏ Komitəsinin sədri S.Ağamalıoğlu Azərbaycan MİK-in sədri kimi Türkünstan, Tatar, Xivə və Krım respublikalarının Xalq Maarif Komissarlığına yeni əlifbanın layihəsini göndərərək “onlardan həm yeni əlifba layihəsinə, həm də ərəb əlifbasının latınla əvəz edilməsi ideyasına fikir və baxışlarını” bildirmələrini xahiş etmişdi. Şübhəsiz ki, bu proses təkcə Azərbaycan xalqının işi deyil ümumtürk xalqları məsələsidir. Onda deyək ki, Qurultayqabağı mövcud olan bu cür şəraitdə, təbii ki, sovet məkanında yaşayan başqa türk-tatar xalqlarının da yeni əlifbaya münasibəti, belə bir hərəkətin həmin xalqlar arasında yayılması və müsbət qarşılınması məsələsi qarşıda duran önəmli məqsədlərdən biri idi. Buna görə də türk-tatar xalqları arasında bu məsələnin real mənzərəsini Qurultaydan öncə mütləq öyrənmək lazım idi. Bunu nəzərə alan Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri S.Ağamalıoğlu 1924-cü ildə xüsusi nümayəndə heyəti yaradaraq, Simferopol, Daşkənd, Orenburq, Ufa və Kazan şəhərlərinə səfər etdilər.

Xalid Səid Xocayevin (1898-1937) 1929-cu ildə Bakıda nəşr etdirdiyi “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” adlı əsərində Krımdakı Ağməsciddə keçirilən bir əlifba

toplantısı təsvir olunur. Müəllif qeyd edir ki, Səməd ağadan sonra kürsüyə Həsən Səbri Ayvazov çıxdı:

“Yoldaşlar, mən söz alırkən ehtimal ki, sizə qarşı yeni etirazlar edəcəyimi təxmin etdiniz, ehtimal ki, yeni əlifbanı sürütmək üçün söz aldığımı zənn etdiniz, ehtimal ki, ərəb əlifbasını bütün qüvvətimlə müdafiə edəcəyimi düşündünüz; halbuki, məqsədim heç də öylə deyildir. Mən bu dəqiqələrə qədər əski əlifbanı mühafizə etmək tərəfdarı idim. Bu onun nöqsanlarını bilmədiyimdən dolayı deyil, onun nöqsanlarını mən də hər kəs qədər bilirdim, yenə mühafizə tərəfdarı idim. Səbəbini yuxarıda ərz etmişdim. İndi gərək möhtərəm Səməd Ağamalıoğlunun sözlərindən və gərəksə başqa yoldaşların sözlərindən məna qənaət hasil oldu. Mənim qorxularım bərtərəf oldu. Bundan sonra artıq qəti surətdə yeni əlifba tərəfdarı olduğumu elan edirəm. İştə onun üçün söz aldım. Səməd ağa sözündə, məsləkində sabit bir adam olduğundan, verdiyi sözləri də yerinə gətirəcəyindən əminəm” [47, s. 30]. Gətirdiyimiz nümunədən bir neçə məsələyə aydınlıq gəlir. Əvvəla, cəsarətlə deyə bilərik ki, S.Ağamalıoğlu yeni əlifba uğrunda ən qızgın mübarizə apararı, bu yeniliyin türk xalqlarını xoş gələcəyə aparacağına ürəkdən inanan öncül ziyalılarımızdan biri olmuşdur. İkincisi, həqiqətən də, öz xalqına can yandıran, onun xoş gələcəyi üçün özünü fəda edən o dövrkü ziyalılardan əzminə insanda heyrət hissi yaranır.

Bu nümunədən o da aydın olur ki, öz məsləkinə daim sadıq qalan Həsən Səbri Ayvazov kimi bir alim Səməd ağanın çıxışından sonra öz xalqının işıqlı gələcəyi naminə ərəb əlifbasının tərəfdarı olduğu halda fikrindən dönür, latın qrafikalı əlifbanın önəmini qəbul edir. Bəhs etdiyimiz bu kitabda yeni əlifba məsələsi ilə bağlı bir çox məsələlər əks olunmuşdur.

Beləcə, yeni əlifba birdən-birə deyil, tədricən, ictimaiyyətin pirinsipal fikri aşkar ediləndən, tam bir sıra mühüm tədbirlər, geniş müzakirələr keçiriləndən sonra tətbiq edildi. Yəni ərəb əlifbası ilə yanaşı latın əlifbasında çap olun-

muş bir neçə qəzet, jurnal və digər materiallar işıq üzü görməyə başladı.

Maraqlı idi ki, bu illərdə ərəb əlifbasının latınla əvəz edilməsi məsələsində atılan addımlar müsəlman ölkələrində, eləcə də, qonşu dövlətlərdə böyük əks sədəyə səbəb olmuşdur. Həm də bu illərdə əvvəlki dövənlərdə olduğu kimi, yenə də iki zidd cəbhənin (İslahatçılar və latınçılar) tərəfdarları arasında mübarizə gedirdi. Yəni latın əlifbasının tətbiq olunmasına din xadimlərindən, bəzi imtiyazlı ictimai xadimlərdən, qatı millətçi əhval-ruhiyyəli ziyalılardan, mühafizəkar partiya və sovet işçilərindən də müqavimət göstərənlər var idi. Təbii ki, bunlar hər vəchlə latınçıların işinə əngəllər törətməyə çalışırdılar. Amma hökumət və yenilikçilər bu işdə sərbəst idilər, ona görə ki, onların arxasında “dağ” (Moskva – mərkəz) dayanmışdı. Bu məqamda deməliyik ki, həmin dövrdə mərkəzin Sovet Şərq xalqlarını müsəlman dünyasından ayırmaq məqsədi güdən siyasi marağını da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Əminik ki, bu siyasətin tərkibində Azərbaycanın türk dünyası ilə və konkret olaraq Türkiyə ilə əlaqələrini tamam kəsmək kimi iyrənc ideyalar da var idi. Lakin bu dediyimiz, həmin dövrdə aydın diqqət çəkməsə də, sonrakı illərdə çılpahlığı ilə (bu çirkin siyasətin iç üzü) aydınlaşdı.

Əlifba tədbirləri getdikcə genişlənməyə başladı. Latın əlifbasına keçid prosesi daha da sürətlə irəlilədi. Belə ki, geniş kütlələrin içərisində savadsızlığın tezliklə ləğv edilməsi və ana dilində çap və nəşr işlərinin asanlaşdırılması üçün latın şriftinin tətbiq edilməsinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycan SSR MİK 1923-cü ilin əvvəlində fəhlə fakültələri və II pillə məktəblərdə yeni əlifbanın tətbiqini qanuniləşdirdi, mayın 19-da isə Xalq Maarif Komissarlığı Bakı xalq təhsili şöbəsinə növbəti tədris ilindən bütün məktəblərdə tədrisi yeni əlifbaya keçirməyi tövsiyə etdi. 1923-cü il oktyabrın 20-də isə Azərbaycan SSR MİK-in qəbul etdiyi “Yeni Azərbaycan əlifbasının dövlət əlifbası kimi tanınması haqqında” dekretə

uyğun olaraq, bütün idarə və təşkilatlara kargüzarlığı həm əski, həm də yeni əlifbada aparmaq barədə göstəriş verildi. Bundan sonra 1925-ci ilin martında IV Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayı yeni əlifbanı həyata keçirmək üçün bir sıra direktivlər qəbul etdi. Qurultay bütün I pillə məktəblərdə yeni Azərbaycan əlifbasına keçməyə icazə verdi, səkkiz il müddətində, yəni 1932/33-cü tədris ilinədək bütün I və II pillə məktəblərdə yeni əlifbaya keçilməsinin başa çatdırılmasını, yeni əlifbaya keçməyən qruplarda isə tədrisin həmin vaxtda köhnə əlifba ilə aparılmasını qərara aldı [9, s. 229-230].

Əlifbanın zəhmətkeşlər içərisində yayılması məqsədilə Bakıda – Qara və Ağ şəhərdə mədənlərdə neftçi fəhlələr, habelə əsgərlər və qulluqçular üçün “savadsızlığı ləğv etmə məntəqələri” açılmışdı. 1925-ci ildə YTƏ Komitəsi Bakıda, Salyan, Şamaxı və başqa qəzalarda yeni əlifba kursları açdı. Bu kurslarda 1539 nəfər oxuyurdu. Təkcə 1925/26-cı tədris ilində bu kursları 12657 nəfər bitirmişdi. Mətbəə işçiləri hazırlayan xüsusi məktəblərlə yanaşı, Ə.Bayramov adına klubda və Naxçıvan şəhərində qadın kulubunda azərbaycanlılar üçün makinaçı kursları təşkil olunmuşdu. Yeni əlifba şrifti ilə əlifbalar, Azərbaycan dilində yazı və oxu qaydalarına dair material və digər vəsaitlər böyük tirajla nəşr edilirdi. Yeni əlifbanın tərəfdarları ilə onun əleyhdarları arasında mübahisədə yeni əlifba ilə nəşr olunan “Yeni yol” qəzeti mühüm rol oynayırdı. “Yeni yol” qəzeti minlərlə fəhlə və kəndli içərisində yayılır, geniş oxucu kütlələrinə yeni əlifbaya keçməyin əhəmiyyətini təbliğ edirdi. YTƏ Komitəsinin fəaliyyəti və savadsızlığın ləğv edilməsi sahəsində əldə edilən uğurlar Sovet İttifaqının ərəb əlifbasından istifadə edən digər xalqları içərisində maraq oyatdı [15, s. 232].

Bu dövrün əlifba mənzərəsini təsvir etməkdə məqsədimiz odur ki, bu cür proseslərin gedişatında, artıq əlifba məsələsini müzakirə etmək üçün türkdilli xalqların qurultayını çağırmaq zəruriyyəti meydana çıxmışdı. Azərbaycan YTƏ

Komitəsi “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti” ilə birlikdə ilk Türkoloji Qurultay çağırmaq qərarına gəldi. Hökumət onun keçirilməsinə 100 min manatadək pul ayırdı. Qurultay Şərqdə birinci olaraq ərəb əlifbasını latın qrafikası ilə əvəz etməyə təşəbbüs göstərmiş Azərbaycan paytaxtı Bakıda 1926-cı ilin fevralında açıldı. Bu xüsusda prof. Cəmil Həsəni haqlı olaraq yazır: “1926-cı il Bakı qurultayının mərkəzi məsələsi əlifba məsələsi idi. Baxmayaraq ki, türk tarixi, mədəniyyəti, dili və ədəbiyyatı ilə bağlı geniş müzakirələr açıldı, lakin Qurultay həmin dövrdə daha çox siyasi xarakter almış latın əlifbasına keçid məsələsini həll etmək zərurətindən çağırılmışdı” [42, s. 7].

Həmin prosesə nəzər salaraq, qeyd edək ki, ümumittifaq miqyaslı qurultay çağırmaq ideyası latın qrafikasına keçidlə bağlı müzakirələrin genişləndiyi bir vaxtda 1924-cü ildə irəli sürülmüşdü. Prof. A.N.Samoyloviç 1924-cü ilin mart ayında ümumittifaq Şərqşünaslar Assosiasiyasına hazırladığı məruzədə ərəb əlifbası islahatı ilə bağlı ümumittifaq Türkoloji Qurultay çağırmaq ideyasını irəli sürdü. 1925-ci ilin may ayının 2-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyətinin iclasında Türkoloji Qurultayın çağırılmasının zəruri və təcili bir məsələ olduğu haqqında qərar verildi. Qurultayı hazırlamaq üçün təşkilat komitəsi yaradıldı. Təşkilat komitəsinə Səməd Ağamalıoğlu, Prof. B.Çobanzadə, şərqşünasların Ümumittifaq Assosiasiyasının sədri M.N.Pavloviç, Ə.Haqverdiyev, prof. N.İ.Aşmarin, Akad. V.V.Bartold, prof. Samoyloviç, M.H.Baharlı, A.R.Zifeld, Ə.C.Pepinov, İ.Hikmət və digərləri daxil edildilər. Təşkilat komitəsi 6 avqust 1925-ci ildə keçirilən ilk iclasında qərar qəbul etdi ki, müzakirə edilən məsələ yalnız elmi və mədəni əhəmiyyətli məsələ olmayıb daha zəruri amillərlə bağlıdır. Ona görə də bütün lazımı tədbirlər görülməli və yubanmadan türk-tatar xalqlarının nümayəndələrinin və şərqşünaslarının iştirakı ilə Türkoloji Qurultay keçirilməlidir. İclas Qurultayın Bakıda keçirilməsini

qərara aldı. Təşkilat Komitəsi SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Millətlər Şurasına müraciət etdi ki, Türkoloji Qurultay çağırılması haqqında türk-tatar respublikalarının və muxtar vilayətlərinin ali orqanlarına xüsusi məktubla rəsmi məlumat versin. Qurultayın çağırılması ilə bağlı sənəd və materialların araşdırılması təsdiq edir ki, Türkoloji Qurultayın çağırılması məsələsində Sovetlər Birliyinin və Azərbaycanın kommunist rəhbərliyi, hətta Azərbaycan siyasi idarəsi son dərəcə maraqlı olmuşdur. Və bu da bilavasitə əlifba məsələsi ilə bağlı idi [42, s. 8].

Göründüyü kimi, Qurultaya qədər əlifba məsələsi ilə bağlı xeyli iş görülmüşdü və Qurultayda da bu məsələnin xüsusilə önəmli məsələ kimi diqqətdə saxlanılmasının vacibliyi dəfələrlə vurğulanmışdı.

2.3. Əlifba islahatının sosial-mədəni əsasları

I Türkoloji Qurultay latın qrafikalı yeni əlifbaya keçmək uğrunda mübarizədə xüsusi bir mərhələ kimi böyük bir hadisə idi. Qurultayda bir çox əlifbaların adları çəkilib, onlar haqqında bəzi ötəri məlumatlar verilsə də, əsas diqqət mərkəzində ərəb və latın əlifbaları olduğu üçün, əsasən, hər iki əlifba ilə bağlı fikirlər dinlənilir, onların türkdilli xalqların dillərinə nə dərəcədə uyğun gəlib-gəlmədiyi barədə müxtəlif cəhətdən izahatlar verilir və hər iki əlifbanın mənfi, müsbət cəhətləri göstərilirdi.

Deməli, Qurultayda əvvəldən məlum olan iki böyük fikir ayrılığı davam edirdi. Bunu hələ Qurultayın birinci iclasında giriş sözü deyən S.Ağamalıoğlu vurğulayır, mübahisə doğuran bu iki əsas fikrin (əlifba barədə) Qurultayda həlli vacib olduğunu qeyd edir, lakin burada onların heç birinə aid müsbət fikir söyləmir: “Mən, yoldaşlar, yazı forması ətrafında qurulaşan mübahisəli məsələləri nəzərdə tuturam. Sizə məlumdur ki, bu məsələdə (*əlifba məsələsində – R.B*) bir-birini

qarşılıqlı şəkildə istisna edən iki mövqe, iki fikir mövcuddur: bir fikir ərəb əlifbasının islahının, o biri isə latın sistemli yeni əlifbaya birdəfəlik keçidin tərəfdarıdır. Təəssüf ki, bu mübahisələrin təbiəti ümumi bir razılığa gəlinməsinə çox çətin, hətta mümkünsüz edir. Burada “ya bu, ya da o”, yaxud “həm o, həm də bu” formulları mümkündür. Sonuncu o deməkdir ki, hər iki əlifba paralel və bərabərhüquqlu şəkildə mövcud olur. Əlbəttə, mən nə etmək lazım gəldiyini iddia etmək fikrində deyiləm. Yalnız onu qeyd etmək istəyirəm ki, vəziyyətin ağırlığı məsələyə xüsusi, obyektiv yanaşma tələb edir və fikrimcə, bu məsələdə əldə edə biləcəyimiz yeganə nailiyyət onun düzgün işıqlandırılması ola bilər. Elmi faktlardan yararlanmanı isə tərəflərdən hər birinin elmi müdrikliyinə, onların tarix qarşısında məsuliyyətinin öhdəsinə buraxmaq lazımdır” [1, s. 18-19]. Burada deməli ki, S.Ağamalıoğlu bu qeydində latın əlifbası ilə bağlı müsbət mövqeyini bildirməsə də, o, əvvəldən də bildiyimiz kimi latınçı idi. Yeni Türk Əlifba Komitəsinə sədrlik etməklə bərabər, həm də latın əlifbasının cəmiyyətdə geniş yayılması üçün təşkil olunmuş kompaniyanın öncüllərindən birincisi idi. Lakin burada isə o, hər iki əlifbanın bərabərhüquqlu olmasından və bu məsələnin həllini iştirakçıların öhdəsinə buraxmaqdan danışır. Fikrimizcə, onun giriş nitqində bu cür deməsi lazım idi və başqa cür də ola bilməzdi. Çünki mövqeyini bildirsə, elə əvvəldən mübahisə yarana bilərdi.

XIX əsrin əllinci illərindən başlayaraq ərəb əlifbasının açıq şəkildə tənqid olunması və onun yeni mütərəqqi bir əlifba ilə əvəz olunması ideyasının reallaşması böyük bir Qurultayın çağırılmasını zəruri etmişdi. Yaranmış bu zərurət nəticəsində keçirilən bu qurultayın məhz mərkəzi (əsas) məsələsi də əlifba olmuşdur. Deməli, bir sıra məsələlərin də yer aldığı qurultayın diqqət mərkəzində türk xalqlarının dil məsələləri əsas özül kimi dayanmışdı ki, onun da canı-qanı əlifba məsələsi idi. Akad. T.Hacıyevin təbirincə desək, “türk xalqla-

rının tarixi, mədəniyyəti, maarifi ilə bağlı zəngin problemlər proqramı olan Birinci Türkoloji Qurultay adətən ən çox dil məsələləri ilə xatırlanır” [39, s. 18].

Qurultayda keçirilən 17 iclasın təkcə 13-ü dil məsələlərinə həsr olunmuşdur ki, onun da 5 iclası ancaq əlifba məsələsini müzakirə etmişdir. Yəni əlifba məsələsinin müzakirəsi 1926-cı ilin martın 2-də keçirilən (axşam iclası) doqquzuncu iclasda terminologiya məsələlərinin müzakirələrindən sonra N.Yakovlevin “Əlifba məsələləri türk millətlərinin varlığının sosial və mədəni şəraiti ilə əlaqədə və yazı sisteminin müəyyənləşdirilməsi proqramı” adlı məruzəsini çıxış etməsi ilə başlayıb və 14-cü iclasa qədər davam etmişdir. On, on bir, on iki və on üçüncü iclaslar tam olaraq əlifba məsələsinə həsr edilmişdir. Bu da ki, digər məsələlər sırasında əlifba məsələsinə ayrılmış vaxtın faiz dərəcəsinin çoxluğu deməkdir.

Qurultayın keçirilən 17 iclasında 37 məruzə (bəzi mənbələrdə məruzələrin sayı 38 göstərilmişdir) dinlənilmişdir ki, bu məruzələrin yeddisi əlifba məsələsinə həsr edilmişdir. Lakin təəssüflə qeyd etmək ki, milli dillərdə edilən məruzələr Qurultayın materiallarına salınmamışdır*

Əlifba məsələsinə aid olan həmin icaslara ümumi bir nəzər salmağı lazım bilirik. Dediymiz kimi, N.Yakovlevin çıxışı ilə doqquzuncu iclas sona çatdı. Bütövlükdə əlifba məsələsinə həsr olunmuş onuncu iclas martın 3-də keçirildi və Lev Jirkovun “Əlifbanın texniki baxımdan quruluşunun əsasları”, Cabbar Məmmədžadənin “Türk xalqlarının əlifbaları sistemi haqqında”, Qalimcan Şərəfin “Ərəb və latın şrift sistemləri və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqi məsələsi” adlı məru-

* Qeyd: Qurultayda əlifba ilə bağlı dinlənən məruzələrdən Qurultayın stenoqramında yalnız N.Yakovlevin, L.Jirkovun, Q.Şərəfin və C.Məmmədžadənin (o, məruzəsini türkcə çıxış edəndən sonra rus dilinə tərcümə etmişdir) məruzələrinə rast gəldik. Türk dilində oxunan məruzələrin heç biri mövcud deyil, sadəcə, türk dilində çıxış edən nümayəndənin adı çəkilir.

zələri dinləndi. Elə həmin gün günün ikinci iclası olan on birinci iclas keçirildi. Burada əlifba məsələsi ilə bağlı N.Türyakulov, İ.Alparov, Umar Əliyev, B.Berdiyev və Rahimov çıxış etdilər. On ikinci iclas H.Cəbiyevin sədrliyi ilə martın 4-də keçirildi. Burada da əlifba məsələsi ilə bağlı çıxışlar dinlənilirdi. İclasda bu məsələ barədə F.Ağazadə, Habitov, Q.Maqsudov, R.İnoqamov, Soltan Məcid Əfəndiyev, S.Ayvazov, Xalid Səid Xocayev, Ə.Baytursun, B.Çobanzadə, İ.Baraxov, Q.Tinstanov, Ulbaşov, Kosiyev, Qaraçaylı İslam, A.Sabaşkin, İvanov, C.Qorxmazov və S.Ağamalioğlu qısa da olsa nitq söyləyərək köhnə ərəb əlifbasının və islah olunmuş ərəb əlifbasının türk dilinə uyğun gəlmədiyini, latın əlifbasının türkcələşdirilmiş variantının mütərəqqiliyini yeni arqumentlərlə (Ə.Baytursundan başqa) əsaslandırırtdılar. Həmin gün H.Cəbiyevin sədrlik etdiyi on üçüncü iclasda yenə də əlifba məsələsi ətrafında müzakirələr aparılırdı. Bu iclasda Q.Şərəf, N.Türyakulov, L.Jirkov və N.Yakovlev onların məruzələri ilə bağlı verilmiş sualları cavablandırtdılar və yekun sözlərini deyərək çıxışlarını tamamladılar. İclasda əlifbaya dair müzakirələr üzrə qətnamələr (C.Qorxmazov və Q.Şərəfin qətnaməsi) hazırlanır və səsverməyə çıxarılır. Səsvermədə Qormazovun qətnaməsi 101 səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Q.Şərəfin qətnaməsinin isə 7 nəfər lehinə olur, 9 nəfər isə səs vermədən iştirak etmir. Daha sonra qurultayın qəbul etdiyi qətnaməni redaktə etmək və onda müvafiq düzəlişlər aparmaq üçün 26 nəfər tərkibdə komissiya seçilir.

Qurultayda əlifba məsələsinə ayrılmış iclaslarda dinlənilən məruzələrdə əlifbaya bir neçə prizmadan yanaşılmışdır ki, onlardan isə əlifbaya sosial-mədəni şərait, yazı sisteminin müəyyənləşdirilməsi və texniki baxımdan yanaşma daha çox diqqətimizi çəkir. Deyilən yanaşma bucağından çıxış edənlərin məruzələri dinlənildikdən sonra, həmin məruzələrdə qoyulan məsələləri müzakirə etmək məqsədilə digər qurultay nümayəndələrinə və qonaqlara da söz verilirdi. Deyək ki, bu-

rada yaranan fərqli fikirlər, əsasən, “latınçılar” və “islahatçılar” arasında olurdu. Lakin sonda “latınçılar”ın fikirləri həyata keçəcək. Belə ki, həmin prosesi ardıcıl izləməyə çalışaq və əlifbaya yanaşma bucaqlarına ayrılıqda nəzər salaq. Yeri gəldikcə və həm də ayrıca “latınçılar” və “islahatçılar”a da münasibət bildirəcəyik.

Qurultayın 1926-cı il martın 2-də keçirilən IX iclasında terminologiya məsələlərinin müzakirəsinə ayrılmış vaxt qurtarıqdan sonra əlifba məsələsi ilə bağlı məruzələr dinlənilməyə başlandı. Əlifba məsələsində isə ilk olaraq sosial-mədəni şərait və yazı sisteminin müəyyənləşdirilməsi məsələsi müzakirəyə çıxarılmışdır.

Tarixi-sosial inkişaf qanunauyğunluqları göstərir ki, hər hansı yeniliyin və ya islahatın həyata keçirilməsi yalnız onun nəzəri əsaslandırılması ilə deyil, həm də konkret tarixi şəraitin yaratdığı obyektiv zərurətlə müəyyən olunur. Bu baxımdan, islahatların mahiyyətinin və perspektivlərinin qiymətləndirilməsi zamanı dövrün ictimai-siyasi, sosial-mədəni və intellektual reallıqları əsas metodoloji meyarlardan biri kimi çıxış edir. Eyni zamanda müəyyən tarixi şəraitdə meydana çıxan problemlərin həlli prosesində cəmiyyətin mədəni inkişaf səviyyəsi, təhsil göstəriciləri, intellektual potensialı və yeniliklərə adaptasiya imkanları nəzərə alınmalıdır. Prof. Əziz Mirəhmədovun təbirincə desək, “Hər dəfə müəyyən çətinliklərlə rastlaşan həmin üzüntülü prosesin (*əlifba dəyişməsinin* – R.B) əsl mahiyyətini başa düşmək üçün məsələyə siyasi-ictimai və mədəni amillər kontekstində yanaşılmalıdır; əks halda düzgün qənaətə gəlmək mümkün deyil” [63]. Məhz Azərbaycanda əlifba dəyişməsinə doğuran əsas səbəblər belə amillərlə birbaşa əlaqəli olmuşdur. Təsadüfi deyildi ki, bu mövzuda çıxış edən prof. N.Yakovlev konkret faktlar göstərməklə artıq türk xalqlarının sosial və mədəni şərait baxımından yeni əlifbaya – latın əlifbasına keçməyə hazır olduğunu xüsusi vurğulamışdır.

Bu məsələ barədə prof. Nikolay Yakovlev “Əlifba məsələləri türk millətlərinin varlığının sosial və mədəni şəraiti ilə əlaqədə və yazı sisteminin müəyyənləşdirilməsi proqramı” adlı məruzə ilə çıxış etmişdir. Digər iştirakçılar isə bu çıxışdan sonra həm məruzəçinin fikirlərinə münasibət bildirmişlər, həm də bu barədə öz fikirlərini də səsləndirmişdilər. Bunu nəzərə alaraq biz, əvvəlcə, N.Yakovlevin çıxışına ayrıca nəzər salmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Və yeri gəldikcə onun fikrinə bildirilən münasibətləri də göstərməklə yanaşı, bu məsələ haqqında olan digər çıxışları da bu kontekstdə təhlil etməyə çalışacağıq.

Dediyimiz məsələlər barədə çıxış üçün ilk söz prof. N.Yakovlevə verilir. Onun məruzəsi iki hissədən ibarət idi: Birinci hissə sosial-mədəni şərait, ikinci isə milli yazı məsələsi idi. N.Yakovlev çıxışının əvvəlində “mən öz məruzəmə yalnız bu məsələnin həlli üçün material kimi baxıram” – deyərək, məsələnin həllinin yerlərdə türk xalqlarının özləri tərəfindən həll ediləcəyini göstərirdi. O, “biz alimlər, xüsusən də türk xalqlarına mənsub olmayanlar yalnız həll üçün əsas material təqdim edə bilərik, bu məsələni isə milli işçilərin özləri həll etməlidirlər” deməsilə bütün xalqların, o cümlədən türkdillilərin öz müqəddəratlarını təyin etmək hüquqlarının yalnız özlərinə aid olduğunu göstərdi.

N.Yakovlev əlifba məsələsində ilk növbədə bir neçə cəhəti fərqləndirirdi:

1. Əlifba məsələsində bütün xalqlarda, o cümlədən əlifba islahatı keçirməli olacaq türk xalqlarında sosial-mədəni şərait məsələsi

2. Əlifbanın texniki baxımdan işlənib hazırlanması məsələsi

O, bu məsələni özlüyündə daha iki cəhətə bölür:

✓ Əlifbanı orfoqrafiya məsələləri ilə əlaqələndirən cəhət. (Yazı sisteminin müəyyənləşməsi). Yəni bu dil və onun əlifbası üçün neçə işarə lazımdır. Bunun ardınca ya-

zır ki, gördüyünüz kimi, bu məsələnin heç hərflərin yazılış şəklinə (qrafika) də dəxli yoxdur. Əlifba yaradarkən rastlaşmalı olduğumuz birinci məsələ budur. İşarələrin sayının müəyyənləşdirilməsinin və onlara qənaət edilməsinin müxtəlif üsulları var. Bunlar mənim yazı sistemi dedikdə başa düşdüklərimdir.

✓ Sırf qrafika cəhəti, yəni konkret dil və onun əlifbası üçün hansı qrafik üsullar lazım gəlməsi məsələsi [1, s. 202].

Məruzəçi bu bölgünü təsvir edir və göstərir ki, sonuncu cəhəti (sırf qrafika) prof. L.Jirkov, digər ikisini isə (sosial-mədəni şərait və yazı sistemi) özü aydınlaşdıracaq.

N.Yakovlev türk xalqlarında yeni əlifbaya keçmək üçün mövcud sosial-mədəni şəraiti, onlarda milli yazının inkişafının hansı mərhələdə olmasını və bu problemin necə həll edilməsini türk xalqlarının məskunlaşdığı ərazilərin xəritəsinə və onların əlifbalarına diqqət yetirməklə izah etməyə çalışmışdır. Bu ərazilərdə əsasən üç – rus, latın və ərəb əlifbalarına əsaslanan əlifbaların geniş yayıldığını qeyd edərək, göstərirdi ki, rus əsaslı əlifbanın yayıldığı ərazi (şimal və şərqdə, bura şərqçi finlər və bəzi türklər: çuvaşlar, oyratlar, kryaşenlər aiddir) son zamanlar rus əlifbasından latın əlifbasına keçməyə meyillidir.

O, təsvir etdiyi xəritədə Qafqaz ərazisinə xüsusi diqqət yönəldərək məqsədini bu cür izah edir: “Bu ərazi onunla maraqlıdır ki, burada latın əlifbasının son dərəcə mürəkkəb həm mədəni, həm də sosial şəraitdə həyata keçirilməsi ilə rastlaşırıq” [1, s. 203]. O, Qafqazda latın əlifbasının mürəkkəb sosial-mədəni şəraitini bir neçə mühüm amillə təsvir edir: Din, sosial tərkib, mədəni şərait və milli yazı.

Bu amillərin təhlilindən öncə Əziz Mirəhmədovun dinin əlifba məsələsinə münasibəti barədə dediyi fikrini yada salaq: “Keçmişdə savad əsasən ruhanilərin nəsibi olduğuna görə əlifba da çox vaxt din vasitəsilə bərqərar olur” [63]. Odur ki, Azərbaycan xalqı ərəb istilasından sonra islam dinini qə-

bul etməklə bərabər, ərəb əlifbasını da qəbul etmişdir. Ona görə də, fikrimizcə, Qurultayda əlifbanın sosial-mədəni şərait məsələsində dini meyli fərqləndirmək məqsədəuyğundur.

Məruzəçi birinci amil kimi dini meyil məsələsini fərqləndirərək əlifba məsələsində dini mənsubiyyətin çox mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir və konkret fakt göstərməklə fikrini izah etməyə çalışır. Qafqazda yaşayan iki xalqı dini dünyagörüşünə görə qarşılaşdırır və onların latın əlifbasına keçmək məsələsində din faktorunun rolunu xüsusi olaraq vurğulayır: “Qafqazda biri xristian, yaxud yarixristian və müsəlman olan iki xalq – osetinlər və aşağı çərkəzlər əlifba məsələsində müxtəlif şəraitdə idi və əgər osetinlər rus əlifbasından nisbətən asanlıqla latın əlifbasına keçə bildilərsə, aşağı çərkəzlər arasında bu məsələ bəzi çətinliklərlə rastlaşdı. Lakin buna baxmayaraq aşağı çərkəzlər də artıq faktiki olaraq latın əlifbasına keçməkdədirlər” [1, s. 203].

Buradan aydın olur ki, latın əlifbasına keçmək məsələsi xristian dininin yayıldığı ərazidə yox, islam dininin mövcud olduğu arealda daha çox problemlərlə üzləşmişdir. Bunun isə səbəbi var. Əsas məsələ latın və ərəb şrifti problemi olduğu üçün və bu məsələnin islamı qəbul edən xalqlarda xüsusilə aktual olduğu üçün məruzəçi, əsasən, müsəlman mədəniyyətinə mənsub xalqların üzərində dayanır. Problemin asan, yaxud çətin həll olmasının səbəbənə islam ənənələrinin möhkəmlik və qədimliyinin nə dərəcədə olmasında görürdü. Bu məsələni həll edərkən həmin dərəcəni müəyyənləşdirməyi və ona uyğun iş görməyi lazım bilərək, fikrini belə tamamlayır: “Elə xalqlar var ki, müsəlman sayılmalarına baxmayaraq, onlarda bu müsəlman ənənələri çox zəifdir. Belə bir vəziyyətin əlaməti adətin şəriətlə yanaşı, bəzən isə onun ziddinə yayılmasıdır. İnqışlarda, çeçenlərdə adət, şübhəsiz, üstünlük təşkil edir. Əlbəttə, yazının bu və ya digər islahatı keçirilən zaman belə xalqlarda şərait tamamilə fərqli olacaq” [1, s. 203]. Deməli, dini ənənələrin daha da dərin kök saldığı ərazi-

də ərəb əlifbasından latına keçmək heç də asan olmayıb. Çünki bu addım islam dininə qarşı çıxmaq demək idi.

İkinci amil kimi isə o, millətlərin sosial tərkibi ilə hesablaşmağı lazım bilir və bu məsələ barədə fikrini belə əsaslandırır: “Elə xalqlar var ki, onlardan əsas kütlə sırf kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanlardır, elələri də var ki, cüzi də olsa, şəhər əhalisinə malikdir və hətta öz fəhlə sinfi, öz proletariatının rüşeymləri də var. Bu və ya digər mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün yenə də tamamilə özünəməxsus şərait yaranır. Nümunə üçün Qafqazdakı Kabardin, Çeçenistan, İnquşetiyanı göstərim ki, bunlardan son dövrlərə qədər şəhər əhalisi demək olar ki, yox idi və elə həmin osetinlərin adını çəkim – bunlar artıq öz əhalisindən on bir faiz şəhər sakini formalaşdırıb. Yenə də Osetinlərdə öz fəhlə siniflərinin də rüşeymlərini görürük, halbuki inquşlar və çeçenlərdə əhalinin əksəriyyəti kənd təsərrüfatı ilə məşğuldur” [1, s. 203-204]. Buradan aydın olur ki, məruzəçi əlifba məsələsində əhalinin sosial tərkibini də önəmli faktor hesab edir.

İvanov bu məsələyə əhalinin savadlılığı baxımından yanaşır və göstərir ki, çuvaşların əlifbası ilə (bu əlifba rus əlifbasına əsaslanır) savadlıların sayı, təxminən 30 faizdir və onlar üçün hər şeyi dəyişmək çətin olar. Lakin bununla bərabər o, yenə də yeni əlifbanın tərəfdarı kimi çıxış edir və bunu belə əsaslandırır ki, yeni əlifbaya keçəcəyimiz halda qohum xalqların dillərini öyrənmək daha asan olacaq.

Üçüncü, mədəni şərait və milli yazı məsələsindən danışıq. Və göstərir ki, milli yazı məsələsində də fərqli vəziyyət ola bilər və bu məsələdə yazısız xalqların mövcud olması mümkündür. Yəni bu xalqlar yaxın vaxtlara qədər yazısı olmayan, yaxud hazırda onu böyük çətinliklə yaratmaq məcburiyyətində qalan xalqlardır. Belə xalqlar təbii ki, milli yazı yaradarkən hər hansısa əlifbanı seçməlidir. Əlifbanı seçərkən isə məsələnin qiymətləndirilməsinə hərtərəfli yanaşmaq lazımdır. Məruzəçi burada yenə inquşlarla osetinləri müqayisə

edir. Maraqlısı isə buradadır ki, o, birincinin sosial tərkibi və müsəlman ənənələrinin çox zəif, mədəni cəhətdən isə çox geridə qaldığını, ikincidə isə, göstərilən məsələlərin əksinə olduğunu göstərsə də, bunların hər ikisi də latın əlifbasını qəbul etmişdilər. Bizim fikrimizcə, burada nəsə bir anomallıq var. Bu hissədən sonra isə yenə din məsələsinə qayıdır (yəqin bunu mədəni şərait məsələsinə görə vermişdir) və çeçenləri misal gətirərək, onların tamamilə yazılarının olmadığına baxmayaraq, Dağıstanın təsiri ilə dini cəhətdən fanatik olduqlarına görə onlarda latın əlifbasının tətbiqi çətinliklərlə üzləşmişdir. Buna fakt da gətirir: “Özü ilə çeçen dilində əlifbanı gətirən ilk müəllimi çölün ortasında gülləyə tutdular və bu zaman həmin əlifbanı “yaraladılar”, daha sonra isə “güllələdilər”. Bu fakt müsəlman ideologiyasının, ümumiyyətlə, milli müqəddəratı təyin etmənin nə dərəcədə əleyhinə olduğunu parlaq səciyyələndirir. Bu, çeçen dilində ilk yazı idi və xalq arasında böyük nüfuzu olan şeyx bu hadisədən belə bir yeniliyə qarşı mübarizə etmək üçün istifadə etdi” [1, s. 204].

Sonra yenə İnuşetiyadan danışır və onu çeçenlərlə müqayisə edib göstərir ki, “çeçenlərdəki kimi fanatik kütlənin olmadığı və müsəlman köklərinin hələ çox zəif olduğu İnuşetiya kimi ölkədə isə hər şey əksinə alındı. Burada latın əlifbasının ilk təbliğatçıları elə müəllimlər oldular” [1, s. 204].

Professor bu barədə fikrini ətraflı çatdırmaq üçün daha bir nümunə kimi Dağıstanı göstərərək, qeyd edir ki, “burada ölkənin ən yüksək mədəni və sosial vəziyyəti hər hansı bir islahat keçirilməsi zamanı çoxlu çətinliklər yaradır. Yazının, ərəb dili və savadının bir əsrə yaxın müddətdə bərqərar olduğu və latın şriftinin qəbuluna indiyədək hələ elə bir ciddi cəhd göstərilməyən bu ölkədə həm sosial, həm də mədəni şərait bu halda yazıları olmayan və müsəlman ənənələri zəif olan inqışlar və digər xalqlardakından fərqli olacaq” [1, s. 205]. N.Yakovlevin hələ türk olmayan xalqlardan gətirdiyi bu nümunələrdən aydın olur ki, latın əlifbasına keçmək işində

deyilən məsələlərdən ən çox rol oynayan və həm də bu işin qarşısını alan din məsələsidir. Bu işdə digər məsələlərin də önəmi çoxdur. Amma bu deyilənlər həmin işin hansı millətin (xalqın) içərisində həyata keçirilməsindən də çox asılıdır. Buna görə də yuxarıda dediyimiz anomallıq aradan götürülür və bu təbii bir hal kimi aydınlaşır. Bu proses türk xalqlarında da özünəməxsus şəkildə baş verəcək.

Təəssüf ki, o, türk xalqları barədə belə geniş məlumat vermir. Sadəcə, verilən bütün prizmalardan türk xalqlarının vəziyyətinin qiymətləndirməsinin bəzi məqamlarına toxunmaq istədiyini vurğulayır və bu barədə bəzi nümunələrlə kifayətlənəcəyini deyir. Fikrimizcə, o, “öz milli şəhər əhalisini artıq formalaşdıran cəmi bir neçə xalqla yanaşı, vəziyyətinə görə sırf kənd təsərrüfatı xalqları olan, tamamilə yazıdan məhrum, həm də mədəniyyətin daha geridə qalmış əlamətləri ilə səciyyələndirilən bütöv bir xalqlar qrupu da var” – deyərək, türklərə qarşı öz mənfi münasibətini bildirmişdir. Çünki burada özbəklərin, Azərbaycan türklərinin və Qazan tatarlarının adını çəkib, şəhər və kənd əhalisinin miqdarını və savadlılıq, savadsızlıq dərəcəsinin dəqiq olmayan faiz göstəricilərini göstərməklə kifayətlənmişdir.

Lakin bu səthi məlumatdan sonra “indi isə əlifba islahatının vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə əlimizdə olan məlumatlar baxımından yanaşaraq, bəzi anlaşılmazlıqları aradan qaldıra bilərik” – deyərək, Azərbaycan, Qazan və özbəklərin yeni əlifbaya münasibətlərini qarşılaşdırır və onları “geridə qalmış” xalqlar adlandırdığı qırğızlar, türkmənlər və qazaxlarla müqayisə edir. Bu zaman, bizim fikrimizə görə, o, üzr istəsə belə (bu ifadəyə görə üzr istəmişdi), bu xalqlar üçün “geridə qalmış” ifadəsini işlətməklə yenə də türklərə olan mənfi münasibətini bildirmişdi. Bu da bizə onu deməyə əsas verir ki, o, rusların nümayəndəsi olaraq, türklərə həqarəti olan bir insan idi. O, bu deyilənlər barədə, demək olar ki, məcburiyyətdən danışır. Çünki onun dediyinə görə, iştirakçı-

larla söhbət zamanı ona demişlər ki, “Azərbaycan heç bir ciddi bünövrə olmadan islahat keçirib, latın şriftini qəbul etdiyi halda, Qazan tatarları heç bir ciddi əsas olmadan latın əlifbasını qəbul etmirlər”. Deməli, o, sadəcə, bu fikrə münasibət bildirir. Əvvəlcə, Azərbaycanın əlifba mənzərəsini canlandırır və azərbaycanlıları latın əlifbasını qəbul edən ilk türk xalqlarından birincisi hesab edir. Bunun səbəbini isə burada belə bir islahat keçirmək üçün əlverişli olan bir neçə əlamətin üst-üstə düşməsində görür. Birinci əlamət kimi latın əlifbasının həyata keçirilməsinin asanlıqının milli yazının inkişafı ilə tərs mütənəsb olduğunu (yəni latın əlifbasının qəbuluna qədər savadlıların sayı nə qədər çox olarsa, onu qəbul etmək bir o qədər çətin olacaq) göstərir. Fikrimizcə, bunu əsas əlamət kimi vermək düzgün olmazdı, çünki bu dövrdə Azərbaycanda savadlı kütlənin faizi xeyli dərəcədə yüksək idi. N.Yakovlevin dediyindən belə çıxır ki, bu ölkədə həmin vaxt savadlı adam olmayıb, ona görə latına keçid asan olub. Düzdü, bu işdə bu məsələnin də rolu az deyil, amma onun dediyi kimi də deyil. İkinci əlaməti ölkənin daxilində, bir yerdə cəmləşən proletariatin kifayət qədər yüksək faiz təşkil etməsi hesab edir. Bu fikirlə razılaşımaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin sonlarında Bakıda sənaye, xüsusən də neft sənayesi yüksək səviyyədə inkişaf etməyə başladı. Təkcə Azərbaycanın öz əyalətlərindən deyil, hətta Cənubi Azərbaycandan, o cümlədən N.Yakovlevin nəzərdə tutduğu sovet məkanında yaşayan bütün türk xalqlarının nümayəndələri Bakıya işləməyə gəlirdilər. Bu mənada məruzədə göstəriləni kimi, Bakıda fəhlə sinfi güclü idi. Üçüncü əlamət kimi isə şəhər əhalisinin kifayət qədər səciyyəvi və yüksək faizlə çox olmasını göstərir (burada fəhlə sinfinin güclü olduğunu nəzərdən qaçırmaq olmaz, çünki şəhər əhalisinin əksəriyyətini məhz fəhlə sinfi təşkil edirdi) və qeyd edir ki, “bütün bu faktları tutuşdursaq, niyə məhz Azərbaycanın latınlaşdırma yolunu birinci tutduğunu və onun həmin latınlaşdırmanı mü-

vəffəqiyyətlə həyata keçirməyə nail olduğunun səbəbin başa düşərik” [1, s. 206].

Bu əlamətlərin hər birini əvvəldə göstərilən sosial-mədəni şərait baxımdan yanaşmanın tərkib hissəsi hesab edərək məqbul sayırıq.

Qazan tatarlarında vəziyyətin başqa cür olması haqda məlumat versə də, burada bu barədə deyilənlərdə çox uyğunsuzluq gördüyümüzdən onların izahını verməyi lazım bilmədik. Özbəklərin isə adını çəkir və onlarda vəziyyətin daha mürəkkəb olacağını bildirir. Çünki onlarda proletariat yoxdur və yüksək olan şəhər əhalisinin isə əksəriyyəti sənətkarlar və burjaziya ibarətdir. Bundan sonra haqqında danışılan bu üç xalqı “geridə qalmış” (qırğız, türkmən, qazax) xalqlarla müqayisə edir və onlarda milli şəhər əhalisinin, milli proletariatın və milli yazının yox dərəcəsində olduğunu göstərir.

Məlum olduğu kimi, hələ birinci Pyoturdan başlayaraq rusların yuxarı təbəqələrində türklərə qarşı şovinizm duyğuları mövcud olmuşdur. O dövrdə də belə olub, müasir dövrümüzdə də bu özünün ən yüksək pilləsinə çatıb.

Məruzəçi indiyə qədər çatdırdığı məlumatlar əsasında bəzi nəticələrə gəldiyini bildirərək, bunları ayrılıqda göstərmişdir:

I nəticəsi – Biz, ilk növbədə, onu qeyd edə bilərik ki, ayrı-ayrı Şərqi xalqları arasında hər hansı bir əlifba islahatı hər bir ayrıca millətin yaşayış şəraitinin bütün obyektiv şərtləri nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Biz görürük ki, ən mühüm məsələlərdən birinin həlli yolundakı çətinliklər müxtəlif xalqlarda tamamilə fərqlidir. Odur ki, əlifba islahatını eyni üsullarla və hamı üçün eyni vaxtda həyata keçirmək mümkün deyil.

II nəticəsi – öz sosial mədəniyyətinə görə səciyyəvi olan sadalanan xalqlar arasında əlifbanın islahatı məsələsi ən geridə qalan, şəhər əhalisi, milli mədəniyyəti yox dərəcəsində

olan xalqlarla, ən inkişaf etmiş, artıq milli proletariatu müəyyən faiz təşkil edən xalqlarda fərqli şəkildə qoyulur. Faktlarla müraciət edək: ən geridə qalanlar – qırğızlar latın əlifbasına keçid haqqında qərar qəbul ediblər. Türkmənlər də bu əlifbaya doğru aparan yoldadırlar. Bir tərəfdə Şimali Qafqaz, inquşlar, kabardinlər, digər tərəfdə Azərbaycan.

III nəticəsi – Obyektiv şəraitdə bu baxımdan inkişafın keçid mərhələlərində olan xalqlar üçün xüsusilə çətindir. Qazan tatarları ilə özbəklər məhz elə belələrinə aiddir. Müsbət görünən şərtlər – milli yazının əhəmiyyətli inkişafı, digər halda isə poliqrafiya sənayesinin əhəmiyyətli inkişafı, proletariat olmasa da, şəhər əhalisinin əhəmiyyətli faiz təşkil etməsi də özünü elə burada biruzə verir [1, s. 207].

“Latınçılar”ın nümayəndəsi kimi çıxış edən N.Yakovlev indiyə kimi ümumi kontekstdə yanaşdığı məsələnin bu nəticələrindən sonra ərəb və latın qrafikaları üzərində dayanaraq, bu məsələlərin fonunda hər iki qrafikanı özünün fikir sücğəcindən keçirməyə çalışır. O, burada “ərəb əlifbasına münasibətdə tarix öz işini görüb” – deyərək, bu əlifbanın müsəlman mədəniyyətinin yayıldığı hüdudlardan kənara çıxmadığını bildirir. Oyrotların timsalında (onlar rus əlifbasında idilər) müsəlman olmayan xalqa ərəb əlifbasının zorla sırımmasını da qeyri-ciddi iş hesab edir. Bu əlifbanın mövqeyinin möhkəm olmadığını və artıq onun müsəlman xalqları yaşayan əraziləri bir-bir tərk etdiyini vurğulayır. Buradan da onun “latınçı” olduğu bir daha aydın görünür. İki əlifba haqqında qısaca qeydlərinin sonunda “bu məsələ mədəni baxımdan hələ bir o qədər möhkəmlənməyən, çox vaxt hələ heç müqəddaratını təyin etməyən və öz milli yazılarını yalnız indi yaradan belə xalqlar üçün məhz ən asan mədəni özünü təyin şərtlərinə əsasən, bəzən latın əlifbasını qəbul etmək daha əlverişli olur” – deyib, məruzəsinin birinci hissəsini bitirir və ikinci hissəsinə başlayır. N.Yakovlev məruzəsinin ikinci hissəsində isə milli yazı sisteminin mü-

əyyənləşdirilməsi məsələsindən danışır. Lakin həmin məsələ əlifbanın texniki vəziyyətinə aid olan bir məsələ olduğu üçün biz bunu yazımızın “əlifbaya texniki baxımdan yanaşma” hissəsində təhlil edəcəyik.

Qurultayda C.Qorxmazovun nitqində əlifbaya sosial-mədəni şərait baxımından yanaşma öz əksini tapmışdır. O, bu məsələyə fərqli aspektdən yanaşır: “Şərq hazırda möhtəşəm bir dönüş məqamını yaşamaqdadır. İqtisadiyyatdan başlamış bütün sosial üstqurumlara qədər hər şey dəyişdirilir. Avropa imperializminin təzyiqi altında köhnə mədəniyyət də dağılır. Bütövlükdə həyat, iqtisadiyyat, mədəniyyət yeni texniki əsaslar üzərində qurulur. Hər şeyi yeniləşdirmək, avropalaşdırmaq istəyirlər. İstehsal və mübadilənin digər texniki vasitələri ilə yanaşı mədəni sahədəki mübadilə və istehsal üsullarını da təkmilləşdirməyə çalışırlar” [1, s. 270]. C.Qorxmazov göstərir ki, bütün bunları həyata keçirmək üçün geridə qalmış xalqlara ən mükəmməl üsullar elmin son nailiyyətləri lazımdır. Bunun üçün sovet məkanında yaşayan türk xalqları başqa şərq xalqlarına örnək olmalıdır, lakin bunu ərəb əlifbasını zor gücünə sıxışdırıb çıxarmaqla yox, ona latın əlifbasının üstünlüyü ilə qalib gəlməklə həyata keçirmək olar. O, bu barədə fikirlərini belə yekunlaşdırır: “Bizim Qurultayımız bu səbəbdən əlamətdardır, latın əlifbasını qəbul etməyimiz isə tarixdə yeni bir era olacaq, Yaxud Leninin sözlərilə desək: bu – Şərqdə inqilabdır” [1, s. 271].

Qurultayda “Ərəb və latın şrift sistemləri və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqi məsələsi” adlı məruzə ilə çıxış edən Qalimcan Şərəf əlifba dəyişməsi zamanı mövcud olan şəraiti qiymətləndirərkən islahatçı mövqeyini aydın bildirmişdir. O, türk xalqlarının həmin dövrə qədər ərəb və rus şriftindən kütləvi şəkildə istifadə etdiklərinə görə latın qrafikalı əlifbanın qəbulu məsələsini şrift seçimi kimi dəyər və rənlərə qarşı çıxaraq, həmin məsələni bu xalqlarda olan şriftin əvəz edilməsi məsələsindən danışmağı lazım bilir. Həm

də əlifbanın əvəz edilməsi məsələsinin o dövrdə mühüm mədəni nailiyyətlərə malik olan türk xalqları (Türkiyə türkləri, azərbaycanlılar, Qazan tatarları, özbəklər, qazax-qırğızlar) üçün mədəni-iqtisadi və ictimai baxımdan nəhəng əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulayır. Şrift əvəzlənməsi zamanı bu məsələ ilə bağlı ortaya çıxacaq bəzi işlərin olduğunu göstərir: “Əvvəlki yazı ilə savadlı olanların hamısının yenidən öyrədilməsi, bir neçə il müddətinə paralel nəşr işinin, savad öyrədilməsinin, eyni vaxtda iki yazı (*ərəb və latın qrafikalı yazı – R.B*) üzrə oxu və yazı vərdişləri yaradılmasının (məsələn, almanlarda bir neçə nəsil boyu davam etdiyi kimi) həyata keçirilməsi. Bu müəllimlərin əməli və metodik baxımdan yenidən hazırlanmasını, mətbəələrin, söztökmə sexlərinin yenidən təchiz olunmasını, mədəni həyatın digər texniki və əməli təzahürlərini tələb edir. Ən əsası isə, xüsusilə ilk dövrlərdə həmin xalqın geniş əhali kütlələrinin ictimai əhval-ruhiyyəsində nəhəng dönüş tələb olunur. Xalq mədəni baxımdan nə qədər yüksək olarsa, onun mədəni dəyərləri nə qədər çox olarsa, belə bir şrift əvəzlənməsini təkcə iqtisadi-maliyyə yox, ictimai baxımdan da həyata keçirmək bir o qədər çətin olacaq” [1, s. 222].

Q.Şərəf deyilənlərlə bağlı fikirlərini belə yekunlaşdırır: “Beləliklə, şriftin dəyişdirilməsi məsələsinin kütləvi şəkildə həyata keçirilməsinə başlanarsa, bu məsələ türk xalqları üçün də ən böyük ictimai və iqtisadi vəzifədir, onun prinsipi- al və əməli həllinə yalnız tam məsuliyyət hissi ilə və həmin şrift əvəzlənməsinin bütün real, müsbət-mənfi tərəflərini qiymətləndirməklə başlamaq olar. Qarşımızda şrift seçilməsi yox, əvəz olunması məsələsi durduğundan və bu, qeyd etdiyimiz latın şriftinə mövcud şriftlərə nisbətən daha ciddi və tələbkar yanaşmalıyıq ki, verdiyimiz qurban, sərf olunan vəsait və enerji özünü doğrultsun” [1, s. 222-223]. Biz də bu fikrə qoşularaq bildiririk ki, əlifbanın dəyişməsi təkcə mənə-

vi məsələ deyil, bunun arxasında həm də iqtisadi, siyasi amillər dayanır. Yalnız dərslərin hazırlanmasını və çapını nəzərdə tutsaq, əlifba dəyişməsinin nə qədər böyük iqtisadi dəyərə malik olduğunu görürük.

2.4. Əlifba məsələsinə texniki yanaşma

Əlifbaya texniki baxımdan yanaşmada N.Yakovlevin dediği kimi, iki cəhət var: birinci – yazı sistemi (əlifbanı orfoqrafiya məsələləri ilə əlaqələndirən cəhət), ikinci – sırf qrafika cəhəti. Birinci cəhət N.Yakovlev özü IX iclasda məruzəsinin ikinci hissəsi kimi çıxış etsə də, deyildiyi kimi əlifbanın texniki məsələsinə aid olduğunu nəzərə alaraq, biz bu cəhəti burada təhlil etməyi lazım bildik.

Belə ki, o, məruzəsinin ikinci hissəsində yazı sisteminə danışıraq, işarələrin sayının müəyyənləşdirilməsinin və onlara qənaət edilməsinin üsullarını özünün yaratdığı iki formul əsasında göstərir. Həm də bu formulaları ilə əlifbadakı işarələrin sayının müəyyənləşdirilməsinin və ona qənaət edilməsinin asan yolunu göstərmiş olur. O, dildəki sözlərin mənalarının fərqləndirilməsində iki kateqoriyaya mənsub səs fərqlərini göstərir (bəziləri sözlərin mənaca fərqlənməsi ilə əlaqədardır, digərləri isə yox) və fikrini bu baxımdan əsaslandırmağa çalışır: “Güman etmək olardı ki, məsələ aşağıdakı kimi sadə şəkildə həll olunur – sözlərin tələffüzü zamanı avtomatik olaraq mətnə səslərin birləşməsi qanununa əsasən meydana çıxanların sözlərin mənası ilə əlaqəsi yoxdur və bu səbəbdən də əlifbada əks olunmalıdır. Sözlərin mənası ilə əlaqədar olan səs fərqləri isə əlifbada tam əksini tapmalıdır. Dildə sözlərin mənası ilə bağlı neçə belə səs fərqlərinin olmasının hesablanması və onların – bizim “fonem” adlandırdığımızın əsasında əlifbadakı işarələrin sayının müəyyənləşdirilməsi ən asan yoldur” [1, s. 210].

Bizdə bu fikirdəyik ki, əlifba dəyişərkən burada ən vacib məsələ fonemlərin sayı qədər işarə müəyyənləşdirilməlidir. Əgər səslərin sayı nəzərə alınsa onda bu əlifbanın tədrisi qeyri-mümkün olar.

Sonra o, qazax alimi Ə.Baytursun və yerli işçilərin birlikdə qazaxlar üçün "ixtira" etdiyi yazı sisteminə nəzər salsaq da, bu deyilənlərlə o qədər də uyğunluq görmür. Çünki onlar türk dillərinin sinharmoniya hadisəsini istisna olaraq həyata keçirən fonetik qanunlardan istifadə etmiş və sayı kifayət qədər çox olan sait səslər üçün xüsusi hərflər daxil etmək əvəzinə, onlar həmin dillərdə, sözlərdə ya ancaq qalın, ya da tək incə saitlərin ola bilməsi faktından istifadə etmişdilər. Bununla yanaşı, onlar bütöv sözdə bu keyfiyyətləri fərqləndirməli olan xüsusi işarələr daxil etdilər və bununla da bütün səs fərqlərinin əks olunduğu əlifbada əhəmiyyətli sayda işarələrə qənaət etmişdilər. Lakin N.Yakovlev dediklərinə rus yazı sistemini uyğun hesab etdiyini açıqlayır. Bu zaman rus yazı sistemində olan və tarixən formalaşan hadisələr (həmin hadisə incə və qalın saitlərin xüsusi işarələrlə fərqləndirilməsindən ibarətdir və bu da əlifbadakı səslərə qənaət olunmasına gətirib çıxarır) kateqoriyasına əsaslanır. Əlbəttə ki, o, rus xalqının nümayəndəsi idi və dediklərini də məhz rus əlifbasına uyğun şəkildə deyirdi. Ona görə də onun dediyi türk dillərinə tam olaraq uyğun gələ bilməzdi.

Bunlardan başqa tədqiqatlarının nəticəsinə uyğun olaraq, əlifba işarələrinə qənaət etmək imkanı olan dillər üçün "əlifba qurulması formulu" hazırladığını bildirir və onlar bərdə məlumat verir. $A = nb + na$ bu onun birinci formuludur (*düsturudur - R.B*) ki, "A" əlifbadakı işarələrin ümumi sayıdır, $nb + na$ toplananları isə sait və samit fonemlərin cəmindən başqa bir şey deyildir. O, bu düsturu hərflərə heç bir qənaət prinsipi olmadan bütün əlifbaların yaradılma formulu hesab edir. İkinci düsturunu isə üç yazı layihəsi (rus əlifbası, kabardin əlifbası, qazax əlifbası) üzərində yoxladığını qeyd

edir və qazax əlifbası üzərindəki yoxlamasını nümunə kimi göstərir: “Bu əlifbada 17 samit və 9 sait var. İncə və qalın saitləri cüt-cüt götürsək, belə cütlərin sayı dörd olacaq. Əgər bu rəqəmləri qazax əlifbasında bir formulda yerləşdirsək, onlar həmin formulun tətbiqində belə bir xüsusiyyətə malik olacaq ki, formulun iki üzvündə tətbiq edilən samit cütlərinin sayı 0-a bərabər qəbul edilməlidir, çünki türk dilində işarə ilə samit yox, bütöv söz göstərilir. Bu xüsusiyyətlə əlaqədar biz $A=(9+17) - 4+1$ rəqəmlərini əldə edirik. Burada vahid hər bir bütöv sözə aid olan işarədir. Nəticədə 23 alınır” [1, s. 211]. N.Yakovlevin dediyi bu məsələ özünü daha çox heroqliflə yazan xalqların əlifbasında göstərir. Belə ki, heroqliflə yazan xalqların əlifbasında təkcə bir sözün deyil, hətta bir cümlənin də işarəsi ola bilər. O, çıxışının sonunda isə bu formulu sırf mexaniki şəkildə yerinə yetirmək üçün resept yox, sadəcə, türk xalqlarında hazırda fəal olan əlifba quruculuğu üçün müəyyən texniki vəsait təklif etdiyini bildirir və bunun bir işə yarayacağını belə ifadə edir: “Fikrimcə, bu vəsaitin köməyi ilə həmin quruculuq işini daha şüurlu, daha səmərəli aparmaq və bununla da əvvəllər hər bir ayrıca xalqın intuitiv yaradıcılığında ifadə olunanların bir qismini əvəz etmək olar” [1, s. 211]. Bununlada çıxışını tamamlayır.

Martın 3-də (səhər) S.Ağamalıoğlu'nun sədrliyi ilə keçirilən onuncu iclasda ilk söz prof. L.Jirkova verildi. O, əlifba problemi ətrafında gedən dünənki müzakirəni “Əlifbanın texniki baxımdan quruluşunun əsasları” adlı məruzəsini çıxış etməklə davam etdirdi. Hələ N.Yakovlevin də öz çıxışında dediyi kimi, xüsusi olaraq əlifbanın qrafika cəhətini, yəni əsas kimi götürülə bilən qrafikaların müqayisəli qiymətləndirilməsini və səslərin qrafik təsvirinin müxtəlif üsullarını prof. L.Jirkov aydınlaşdırır. Buna görə də onun bu məruzəsini burada təhlil etməyi lazım bilirik. Bununla yanaşı burada texniki məsələyə bildirilən münasibətləri və ayrıca söylənilən nitqləri də qeyd etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

L.Jirkov, əvvəlcə, əlifbaların yaranmasından danışaraq, əlifbanın istər təşəkkül dövründə, istərsə də əlifba islahatı zamanı əlifba üzərində texnik kimi işləyən fərdi ixtiraçıların rolunu xüsusi qeyd etdi. Lakin bəzən ixtiraçıların kifayət qədər alicənablığa və istedadla malik olmamaları ucbatından dil, şifahi nitq və yazı arasında uçurum yaranır. Məhz belə “ixtiraçılar”ın islahatçılara öz köməklərini təklif etmə imkanlarının olduğunu da islahatçıların nəzərinə çatdırırdı.

Məruzəçi yeniləşdirici inqilabi sarsıntılıların nəticəsi hesab etdiyi “yeni milli mədəniyyət və ədəbiyyatların yaradılmasına can atma” məsələsinin yeni əlifba yaradılması və ya köhnələrin kökündən islahatına səbəb olmasını vurğulayır. Və hazırkı dövrün xarakterinin də (həm türk, həm də qeyri-türk xalqlarında) bu vəziyyətdə olduğunu deyir. Əlifba iştirakçısı olub, lakin türkoloq olmayanların da Qurultayın tribunasına çıxmasının səbəbini məhz bunda görürdü.

Lev Jirkov bu barədə məqaləsinin artıq çap olunduğunu deyir və həmin məqaləni təkrar etməməklə, məsələyə bir qədər başqa cür yanaşacağını, dəlillər seçib onları başqa ardıcılıqla düzəcəyini vurğulayır. Əsas məsələyə o, belə başlayır: “Mənim məqaləm bir nöqtəyə tuşlanmışdı. Əlifbaya texniki baxımdan yanaşmaq mümkündür və yanaşılmalıdır. Bu heç bir başqa nöqtəyi-nəzərin – siyasi-ictimai və i.a. mühümlüyünü istisna etmir, lakin əməyin elmi təşkili məsələlərinin belə konkret qoyulduğu bir dövrdə sırf texniki baxış da vətəndaşlıq hüququna malik olmalıdır. Mən belə müddəa irəli sürmüşdüm ki, əlifba yazı alətlərindən biridir. Yeri gəlmişkən, yazının mükəmməlliyi yazı alətlərinin mükəmməlliyindən asılıdır. Siz başa düşürsünüz ki, pis qələmlə, küt karanlaşla yaxşı yazmaq mümkün deyil. Belə pis alətlərlə təkcə eybəcər, həm də anlaşılmaz yazmaq mümkündür və siz də razılaşırsınız ki, sonuncu hal artıq müəyyən sosial rahatsızlıq deməkdir, anlaşılmaz şəkildə çap olunan kitab isə bəzən artıq birbaşa sosial cinayətdir. Lakin yazının müvəffəqiyyəti

yaxud uğursuzluğu təkcə qələm, kağız və tipoqrafiyanın mükəmməliyindən yox, daha bir alətdən – yazılı işarələr sistemindən, bizim halda səs əlifbasından asılıdır” [1, s. 213]. Onun bu qeydindən görüldüyü kimi, o, əlifbaya texniki baxımdan yanaşılmanı vacib hesab etsə də, əlifbaya digər baxımdan olan yanaşmaları da inkar etmir. Həm də “yazının mükəmməliyi yazı alətlərinin mükəmməliyindən asılıdır” deməklə, yazı aləti hesab etdiyimiz əlifbanın texniki cəhətdən mükəmməl (hər bir dilin fonetik sisteminə uyğun) qurulmasına işarə edirdi. Birdə ki, yazının nöqsanlı olmasının səbəbini digər texniki vasitələrlə yanaşı, düzgün olmayan yazılı işarələr sistemində (səs əlifbası) də görürdü. Bizim fikrimizcə, hər hansı bir dilin yazısı üçün əlifba seçilərkən yaxud yaradılarkən, həmin yazının mükəmməliyi naminə bu deyilənlər nəzərə alınmalıdır.

Məruzəçi əlifbaya sırf texniki baxımdan nəzər salaraq, bu ümumi baxımı üç fərdi sahəyə bölür:

1. Hərf əlifbaya, birincisi, onun rahat oxunması, yəni oxuyan adamın gözlərinin onu rahat mənimsəməsi nöqtəyindən baxa bilərik. Göz, baxma üçün əlifba ilk meyl.

2. Digər meyl – əlifbanın kağız üzərində yazı materialları və hər dövrdə mövcud olan texniki vasitələrlə əks etdirilməsi baxımı. Bu ikinci nöqtəyindən, ikinci fərdi meyildir.

3. Üçüncü cəhət – asan mənimsəmə, pedaqoji nöqtəyindən, əhali kütləsini bu alətə yiyələnməyə, onu idarə etməyə öyrətməyin asanlığıdır [1, s. 213-214].

O, bu bölgüdən sonra ərəb və latın əlifbalarını həmin bu üç baxımdan ətraflı nəzərdən keçirir. I – əlifbanın görmə ilə bağlı rahat oxunması və qavranılması baxımından bu əlifbalara yanaşır. Hər bir əlifbanın yazı çətinliklərini asanlıqla aradan qaldırmaq üçün “aydın yaz, təmiz yaz” kimi sadə reseptlər (daha yaxşı kağız, daha yaxşı avadanlığı olan tipoqrafiya və s.) verildiyini nəzərə çatdıraraq göstərir ki, “uğurlu olmaları üçün bütün bu reseptlər dövrün üstünlük təşkil

edən müvafiq texnikasına uyğun gəlməlidir. O texnikaya ki, həmin dövrdə biliklərin yayılmasının bütün ağırlığını öz çiyinlərində daşıyır” [1, s. 214]. Bu o deməkdir ki, həmin reseptlərdən kor-koranə istifadə etmək olmaz. Yəni mövcud əlifba və texniki şərait nəzərə alınmalıdır.

Sonra ərəb əlifbasına işarə edərək, əlifbanın həddən artıq gözəlliyinin və həddən artıq estetik dəyəərə malik olmasının onun dürüstlüyünə ziyan gətirdiyini göstərir. Ərəb əlifbasının vəziyyətini təşkil edən keyfiyyət də elə budur. Bu əlifba gözəldir, amma bu həm də onun çatışmazlığıdır, çünki o, müasir texnika üçün tamamilə yararsızdır, hazırda mövcud olan texniki vasitələrlə ərəb əlifbasını tam əks etdirmək mümkün deyil. Mətbəə üsulu ilə yığılarkən ərəb əlifbasındakı kimi gözəl alınmır. Kallioqrafik yazı məsələsində də vəziyyət eyni cürdür. Biz məktəblərdə müsəlman hökmdarlarının xəttatlarının vəzirlərinə öyrətdikləri kimi öyrədə bilmirik. Odur ki, bu baxımdan mən burada səlīs əlifbanı – latın əlifbasını onun heç bir şübhə doğurmayan, yenilməz rəqəm sayıram. Müasir dövrümüzdə ərəb əlifbası onun qarşısından çəkilməlidir [1, s. 214]. Buradan aydın olur ki, L.Jirkov “latınçılar”ın nümayəndəsidir və o, yuxarıdakı dəlilləri göstərərək, ərəb əlifbasının latın əlifbasından çəkilməli olduğunu qətiyyətlə vurğulamışdır.

Əlifbanın oxu məsələsinə Q.Şərəf də münasibət bildirmişdir. Lakin o, deyilənlərə “guya türk-tatarlar normal oxu prosesi əsasında oxumaq əvəzinə, harda və neçə nöqtə qoyulduğunu hesablayırlar” – deyərək, bu baxımdan da ərəb əlifbasının rahat olduğunu vurğulamışdır. O, fikrini nümunə göstərməklə əsaslandırır və bu məsələdə göz həkimlərinin üsulundan istifadə etməyi məsləhət edir: “...latın və ərəb sistemləri ilə eyni ölçüdə şriftlərlə çap olunmuş iki mətn götürməli və onları eyni vaxtda oxuyan adama yaxınlaşdırmalı. Dəfələrlə təkrar olunmuş təcrübələr göstərir ki, hər iki şrift üzrə kifayət qədər savadlı olan adam ərəb sistemi ilə olan

məqaləni daha uzaq məsafədən oxuya bilər. Hər iki sistem üzrə kifayət qədər savadlı olan adamlar öz üzərlərində daha bir təcrübə apara bilərlər, bir axşam ərəb əlifbası ilə çap olunmuş kitabı uzun müddət oxumağa cəhd etsinlər, o biri axşam isə latın, ya da rus əlifbası ilə. Latın, yaxud rus əlifbası olması təcrübəyə ziyan etməz. Saata baxsanız, görərsiniz ki, gözlər latın sistemi ilə oxuyan zaman daha tez yorulur” [1, s. 228]. Göründüyü kimi, məruzəçi oxu zamanı ərəb əlifbasının üstünlüyünü göstərməklə yanaşı, rus və latın əlifbalarının oxusunun eyniyyət təşkil etdiyini də qeyd edir. Fikrimizcə, o, burada çox cılız bir fakt gətirir. Hətta oxu zamanı ərəb əlifbasının gözlər üçün zərərli olduğunu deyənlərə də cavab verir: “Ərəb şriftlərinin gözlər üçün zərərli olması iddiasının yalan olduğuna belə bir cəhət də dəlalət edir ki, Şərqlə xalqlarında hətta bütün ömrü boyu bu şriflə yazmaq və oxumaqla məşğul olanlar arasında eynək taxanlara son dərəcə az rast gəlmək olur. Bizim özümüzün tanıdığımız eynəklər isə xeyli dərəcədə rus şrift sisteminin töhfəsidir” [1, s. 228]....

II – bu əlifbalara işarələrin təsviri və əlifbanın kağız üzərində əks olunması baxımından nəzər salır. Bu zaman həmin dövrdə yazıda mövcud olan bir neçə istehsal texnikasını göstərirlər və həmin istehsal texnikalarının bu iki əlifbaya (ərəb, latın) tətbiqi məsələlərini konkret faktlar göstərməklə izah etməyə çalışır. Həmin istehsal texnikaları bunlardır: 1) tipoqrafiya: mətbəə kassası, linotip maşını, çap maşını; 2) əlyazması; 3) idarə və təşkilatçılarda yazı makinalarında işləyənlərin xüsusi yazı texnikası; 4) şuarlar və lövhələr. Sonuncunu əhalinin diqqətini cəlb etmə xüsusiyyətinə görə onda psixoloji məqamın olduğunu da qeyd edir. Əgər biz buna müasir prizmadan yanaşsaq, bu texnologiyaların bir çoxunun öz dövrünü bitirdiyini görürük, kompüter texnologiyaları daha önə çıxır.

Burada əvvəlcə, bu əlifbaların (ərəb, latın) mətbəədəki işindən danışır və mətbəəni elə bir əksətdirmə üsulu kimi

təqdim edir ki, orada təkcə gözəllik yox, rahatlıq daha böyük rol oynayır. Odur ki, mətbəələrdə “cücü” adlandırılan ayrı-ayrı quruluşun tökmələrdən ərəb əlifbası ilə bütöv sətir yığmaq, qələmin bircə hərəkəti ilə bütöv bir söz yazılması üçün yaradılan bu əlifbanın belə əks etdirilməsi, həmin istehsaldakı ən dəhşətli çatışmazlıqdır. Buna görə də ərəb şriftini ayrı-ayrı “cücülərdən” yığan mürəttibin çəkdiyi əziyyəti təsəvvür etmək çətindir. Çünki ərəb əlifbası ilə şponsuz yığılan ərəb mətni son dərəcə qarışıq alınır və işarələri bir-birinə yaxın olur. Ərəb əlifbası ilə yanaşı, latın əlifbasının da mətbəədə yaratdığı bir nöqsanı göstərərək, onları qarşılaşdırır. Qeyd edir ki, eyni uzunluqda olduğuna görə latın yığımında da yığıcıdan müəyyən riyazi fərasət tələb olunur. Bu zaman sətirin axırınadək sözləri yerləşdirməyi hesablamaq lazım gəlir ki, buna da hərflərin sadə xətt vasitəsilə uzadılması ilə nail olunur. Bu isə müəyyən texniki rahatsızlıqdır. Ərəb şriftinin bir neçə xüsusiyyətini (bəzi hərflər yuxarı, aşağı, yaxud yana doğru uzun çıxıntılar var) nümunə gətirir və bu xüsusiyyətlərin latın şriftində olmadığını deyir. Həmçinin bu xüsusada ərəb əlifbasındakı digər nöqsanları da göstərir və latın əlifbasına tərəfdar olduğunu açıq vurğulayır. Ərəb əlifbasındakı deyilən çıxıntıları fransız şrifti ilə müqayisə edərək, göstərir ki, bu çıxıntıları fransız şriftində asanlıqla aradan qaldırmaq mümkündür, ərəb əlifbasında isə onları aradan götürsək, məsələn, “kaf” hərfinin uzun quyruğunu ləğv etsək, ümumi əlifbaya uyğun gəlməyən eybəcər bir şey alınır. Hərfin çıxıntısı olsa da, olmasa da, bunlar çox mühümdür, çünki qurğusunun çox yumşaq materialdır, davam gətirmir və külli miqdarda qüsurlu hərflər alınır ki, mürəttib bunları fərqləndirə bilmir və haqqında danışdığım sosial rahatsızlıq – yazı qüsurları meydana çıxır. “Hərəkəli yazıda olduğu kimi, hərflərin həm üstündə, həm də altında işarələr qoyulmalı olduqda isə, sətir yığmaq lazım gəlir: əsas hərflər sətiri, üst işarələr sətiri və alt işarələr sətiri”. Bu işarələrin yeri azacıq dəyişdirilsə,

cəfəng və mənasız bir şey alınar. Əgər bundan qurtulmaq mümkündürsə, mütləq elə də etmək lazımdır, çünki bunu sosial rahatlıq tələb edir və yazı texnikası baxımından biz, şübhəsiz qətiyyətlə latın əlifbasına tərəfdar olmalıyıq [1, s. 215]. Məruzəçi burada əsasən ərəb əlifbası ilə yazılan əsas sətirlə yanaşı, hərəkələrdən ibarət digər iki sətirin (alt və üst) də olduğunu deyir və onların mətbəədəki çətinliklərini, yaratdığı qarışıqlığı nöqsan hesab edib, bu çətinlikdən qurtulmağın vacibliyini qeyd edir. Latın əlifbasını isə bu qurtuluşun açarı hesab edir.

Bu hissədə o, mətbəə işlərinə nəzər saldıqdan sonra bu əlifbaların (ərəb, latın) əlyazmasına keçir və onların əlyazmasındakı mövcud olan özəl xüsusiyyətlərini ayrılıqda, gəldiyi qənaətlər əsasında, nümunələrlə izah edir. Əlyazmada sadə formaların tələb olunduğunu deyən alim belə formaların minimum fərqlənmə və əlaqələnmə baxımından xüsusiyyətlərinin hər iki əlifbadakı işini qeyd edir. Birinci, formaların fərqlənməsindən danışaraq, göstərir ki, ərəb əlifbası ona görə narahatdır və kifayət qədər inkişafa şərait yaratmır ki, onda hərflərin fərqlənməsi çox vaxt bircə nöqtəyə əsaslanır və bu mənada da minimum fərqləndirmə əldə olunmur. Latın əlifbasına gəldikdə isə, o, bu əlifbanı hər bir hərfi başqasından asanlıqla fərqləndirməyin mümkünlüyü, həddən artıq əlləməçiliyə yol verilməməsi üzərində qurulan əlifba hesab edir. İkinci, əlyazmasında formaların əlaqələnməsi olan ərəb və latın əlifbalarında bu əlaqələnmə müxtəlif dərəcədədir. Yəni birində bu əlaqələnmə dərəcəsi çox, digərində isə azdır. Belə ki, ərəb əlifbasında yazı ciddi şəkildə sözlərə yox, sadə qrafika qanunları əsasında qrafik kompleksə bölünür, həmin qanunlar müəyyən hərflərin birindən ayrı, bəzilərinin isə mütləq birgə yazılmasını tələb edir. Əlyazma şəklində latın əlifbası heç bir çətinlik olmadan hətta ayrı-ayrı hərflərlə də bölünə bilər və bunun heç nəyə ziyanı olmayacaq [1, s. 216].

Buradan görüldüyü kimi, məruzəçi əlyazma baxımından da latın əlifbasının üstünlüklərini əsaslandırır.

III – asan mənimsəmə və pedaqoji nöqtəyi-nəzər baxımından ərəb və latın əlifbalarının xüsusiyyətlərindən danışır. O, burada mənimsəmə baxımından sadə sistem prinsipi-nə müvafiqlik və bu sistemin dilin fonemlərinə uyğunluğu məsələsini qoymaq lazım olduğunu diqqətə çatdırır. Və deyir ki, “latın əlifbasının sisteminin sadəliyi heç bir mübahisə doğurmur. Burada biz müxtəlif mövqələrdə hərflərin müxtəlif formaları ilə rastlaşırıq və bu baxımdan üstünlüyü latın əlifbasına vermək lazım gələcək. Beləliklə, bu baxışdan ilk nümunəni araşdırmışam, iki əksliyi – ərəb və latın əlifbalarını götürmüşəm. Mən belə bir qənaətə gəlmişəm ki, latın əlifbası texniki baxımdan daha mükəmməldir və üstünlük təşkil edən müasir texnikaya daha müvafiqdir. Və ...qeyri-mükəmməl ərəb şriftini latın şrifti ilə tədricən əvəz etməliyik” [1, s. 216-217].

Qalimcan Şərəfin məruzəsində də əlifbanın texniki məsələlərinə xeyli yer verilmişdir. O, bu məsələyə belə başlayır: “Şrift texniki məsələdir və burada lazımi uzaqqörənliklə hərəkət edilməsə, loru dilində desək, “üzüqara olmaq” olar” [1, s. 223]. Bundan sonra şrift seçilməsi və ya dəyişdirilməsi məsələsinin bu və ya digər sistemə müvafiq alətin seçilməsi məsələsi olduğunu qeyd edərək, müxtəlif şrift sistemlərinin hər hansı bir dilə tətbiqi zamanı mövcud olan baxış bucaqlarının bəzi məqamlarını sual formasında göstərir:

1. Bu və ya digər şrift sistemi həmin yazı dilində fikrin tam və normal ötürülməsi üçün qənaətbəxşidirmi, yəni onun dilin əməli səs ötürməsi üçün kifayət qədər səs ehtiyatı varmı və əgər bu ehtiyat kifayət qədər deyilsə, onu sistemi pozmadan artırmaq mümkündürmü?

2. Çap və əlyazma mətninin oxunması prosesinin özü hansı şrift sistemində daha sürətli gedir?

3. Onların yazma sürəti baxımından tutuşdurulması;

4. Mətbəə texnikasının rahatlığı, onların təkmilləşdirilmiş texnikanın tətbiqinin mümkünlüyü;

5. Şriftin çap səhifəsinə yerləşmə nisbəti, yəni eyni oxunaqlıq özünü çap olunmuş kitab məlumatının dəyərində hesablanması;

6. Bu alət sistemindən istifadə etməyi artıq bacaranların sayının, yəni bu yazı ilə həmin dildə danışan əhalinin savadlılıq faizi, savadsızlığın və gələcək nəsillər tərəfindən mənimsemə, öyrənilmənin nisbi asanlıığı, həmçinin həmin yazı sistemi ilə bu dildə olan materialın mövcudluq dərəcəsi;

7. Millətlərarası və beynəlxalq münasibətlər üçün rahatlıq, mədəni təsirlər kimi səmərəlilik məqamı;

8. Hərflərin xarici görünüşünün nəfisliyi [1, s. 223].

Qalimcan Şərəf əlifbanı – şrift məsələsini orfoqrafiya ilə qarışdıranlara qarşı çıxır və onların bir-birindən tamam ayrı olduğunu dönə-dönə diqqətə çatdırır: “...orfoqrafiya məsələsi tamamilə başqa qəbildən olan bir məsələdir... Qurultayımız üçün hazırlanan çap materiallarında, həmçinin latın şriftinin qəbuluna tərəfdar olanların bu məsələ ilə bağlı əsərlərində orfoqrafiya məsələsi həmişə şrift məsələsi ilə qarışdırılır. Bu səbəbdən də biz bu məsələlərin tamamilə fərqli olduğunu xüsusi olaraq qeyd edir və göstəririk ki, latın sistemi ilə də ingilislər və amerikalılardakı kimi pis orfoqrafiyaya malik olmaq, yaxud ərəb sistemi ilə qazaxlar, tatarlar və başqırdlardakı kimi dəqiq fonetik orfoqrafiya əldə etmək mümkündür” [1, s. 226].

O, “Türk dillərindəki səs və sözlərin əks etdirilməsi və normal əməli orfoqrafiya bərqərar edilməsi üçün ərəb sistemindəki qrafem – hərf ehtiyatı latın sistemindəkindən daha əlverişlidir” – deyib, bu baxımdan üstünlüyü ərəb əlifbasına verir. Bununla yanaşı, əlifbanı orfoqrafiya ilə qarışdıranlara təklifini də göstərir: “...Əgər kimdəsə orfoqrafiya pisdirsə, bununla əlaqədar şriftin dəyişdirilməsi məsələsini

qaldırmaqdan, orfoqrafiyanı istiqamətləndirmək lazımdır” [1, s. 226].

Qurultayda latınçılar və islahatçıların qarşılıqlı ziddiyyətlərinə baxış. Ərəb əlifbasının nöqsanlarına qarşı etiraz M.F.Axundzadənin simasında gündəmə gəlmiş vaxtdan, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, əlifba məsələsinə münasibətdə latınçılar və islahatçılar kimi əks qütblər yaranmışdır. Bu qrupları təmsil edən şəxslər həmin vaxtdan bəri bir-birlərinin fikirlərinə qarşı çıxaraq, özlərinin əlifba ilə bağlı düşüncələrini əsaslandırmağa çalışmışlar. Demək olar ki, bu cür əksfikirlik çox kəskin formada olmasa da, hazırkı dövrümüzdə də mövcuddur.

XIX əsrdən başlayan və XX əsrin əvvəllərində daha da genişlənən bu proses I Türkoloji Qurultayda da aydın görünməkdədir. Bu Qurultayın əlifba ilə bağlı keçirilən iclaslarında həm məruzə ilə çıxış edən, həm də əlifba məsələsi ətrafında nitq söyləyərək münasibət bildirən nümayəndələrin nümayiş etdirdikləri mövqə ilə reallaşır. Belə ki, Qurultaya qədər əlifba ətrafında yaranan mübahisələr Qurultayda daha da sərbəst şəkildə müzakirə edilirdi. Bu xüsusda prof. Adil Babayev belə deyir: “Qurultayın ən vacib məsələsi əlifba problemi olduğu kimi, ən mübahisəli, münaqişəli iclasları da məhz əlifba məsələsi müzakirə edilən iclaslar olurdu” [18, s. 101].

Burada islahatçılar və latınçılar adlanan qruplar öz dəlillərini göstərməklə fikirlərini əsaslandırmağa çalışırdılar. Latınçıların nümayəndələri nisbətən islahatçılardan çox idi. Ona görə də, islahatçılar nə qədər fikirlərini əsaslandırmağa çalışsalar da latınçılar qələbə qazandılar. Başqa sözlə, azlıq çoxluğa tabe oldu.

Şərti olaraq göstərdiyimiz bu qruplarla yanaşı, natiqlərin çıxışlarında öləri xarakterə malik olsa da, digər meyillərə də rast gəlinir. Belə meyillərdən ərəb əlifbasında heç bir dəyişiklik olmadan olduğu kimi saxlanmasını istəyən və rus

əlifbasını qəbul etməyi tövsiyə edən fikirləri deyə bilərik. Həm də bu cür meyillərin tərəfdarlarını müvafiq olaraq “ərəbistlər” və “rusistlər” kimi şərti adla adlandırıra da bilərik. Lakin belə meyillər, göstərdiyimiz kimi, çıxışlarda kəskin xarakter daşımayıb, ötəri, bir qədər də ehtiyatla səsləndirilir. Bunu nəzərə alaraq, bu məsələyə qısa bir nəzər salmağı zəruri bilirik. Belə ki, nümayəndələrdən milliyətcə rus olan L.Jirkov və N.Yakovlev latın əlifbasının bütün üstünlüklərini göstərərək, latına keçməyin vacibliyini qeyd etməklə yanaşı, ötəri də olsa, rus əlifbasının da üstünlüklərinə toxunmuşdular. Onların fikri bu idi ki, ərəb qrafikasından imtina etdikdən sonra ya latın qrafikasını, ya da rus əlifbasını qəbul etdin heç bir fərqi yoxdur. Çünki rus əlifbası ilə latın əlifbası müvafiq nöqsanların azlığı baxımından bir-birlərinə çox yaxındır.

Prof. Lev Jirkov rus əlifbası ilə bağlı belə deyir: “Yaxın zamanlarda türk xalqlarının ərazilərində həm ərəb, həm latın, həm də rus əsaslı əlifbaların bərqərar olduğu bölgələrlə rastlaşacağıq. Rus əsası qeyri-müsəlmanlar arasında yayılacaq və o, müsəlman dünyası hüduqlarında təcridən latın və ərəb əsasları ilə əvəz olunacaq” [1, s. 287]. Biz bu baxımdan L.Jirkov və N.Yakovlevi rus əlifbasını türk xalqlarına yeritməkdə günahlandıran Qalimcan Şərəfi (Q.Şərəf onları çıxışında buna görə günahlandırmışdır) alqışlayırıq. Q.Şərəf onları belə məzəmmət edir: “Burada prof. L.Jirkov və prof. N.Yakovlev latın şriftinin qəbulunu dəstəkləyirdilər, L.Jirkov isə dəfələrlə “səmimi” olduğunu inandırmağa çalışırdı. Bununla bağlı yadıma bir tatar məsəli düşür: “Xain xoflu olar”. Onların məqalələrindən oxuyuruq: “Rus əlifbası elə məziyyətələrə malikdir ki, bunlar latın əlifbasında yoxdur”. Belə çıxır ki, bu adamlar bir cür düşünür, amma ərəb əlifbasını aradan götürmək məqsədilə başqa şey sırımağa çalışırlar. İcazə verin, L.Jirkovun səmimiliyinə şübhə edim. Burada L.Jirkov, N.Yakovlev və bu mövqedə duran digərlərinin əsl simaları üzə çıxır” [1, s. 275]. Bu məsələnin real olduğunu sonrakı il-

lərdə (1939-40) tarix özü göstərdi. Azərbaycan xalqına 1939-cu ildə rus – kril əlifbası qəbul etdirildi. Bəli, Sovet hakimiyyətinin əsl siyasi məqsədi də elə bu imiş.

Deməli, Q.Şərəf L.Jirkovu rus əlifbasını təbliğ etməyə görə günahlandırmaqda tamam haqlı idi. Lakin məruzəçi onu buna görə ittiham edən Q.Şərəfə belə cavab verir: “Rus əlifbası daha asandır və gördüyünüz kimi, mən bunu tribunadan deyirəm... Buna (*rus əlifbasının qəbuluna – R.B*) heç kim razı olmayacaq... Siz latın şriftini tətbiq etməyə başlayın. Onun rus şrifti ilə müqayisədə müəyyən üstünlükləri var və əgər yoldaş Qalimcan Şərəf məqalənin başqa yerindən sitat gətirseydi, orada latın şriftinin üstünlüklərindən danışıldığını görərdi” [1, s. 284].

Qurultayda latın əlifbasının tərəfdarlarına – latınçılar dəstəsinə B.Çobanzadə, F.Ağazadə, C.Məmmədzadə, Soltan Məcid Əfəndiyev, C.Qorxmazov, Xalid Səid Xocayev, N.Türyakulov, S.Ağamalıoğlu, İ.Alparov, L.Jirkov, N.Yakovlev, İnoqamov, İ.Baraxov, B.Berdiyev, A.Sabaşkin və s. kimi nümayəndələr daxildir. Ərəb əlifbasının yazıda saxlanılmasının, yaxud onun, sadəcə, islah olunmasını arzulayan iştirakçılara isə Qalimcan Şərəfin simasında qazax nümayəndələri (Ə.Baytursun və s.) aiddir. Hər iki dəstə müvafiq olaraq ərəb və latın əlifbalarını həm texniki, həm də sosial-mədəni şərait cəhətdən qarşılaşdırırlar. Ərəb əlifbasının tərəfdarları (islahatçılar) hər iki cəhətdən ərəb qrafikalı əlifbanın üstünlüklərindən danışaraq, onun yazıda saxlanılmasını istəyirdilər. Bunların əksinə olaraq, latın əlifbasının tərəfdarları (latınçılar) isə onlardan fərqli olaraq, bu cəhətlərdən latın əlifbasının üstünlüklərini – asanlıqını və rahatlığını qeyd edərək, ərəb qrafikasının latın qrafikası ilə əvəz olunmasının vacibliyini vurğulayırdılar.

Yuxarıda əlifbanın sosial-mədəni şərait və texniki cəhətlərini ayrılıqda təhlil edərkən biz, əsasən, N.Yakovlev və L.Jirkovun məruzələrinə, ümumiyyətlə, bu cəhətlər haqqın-

da söylənilən nitqləri qeyd edərək münasibət bildirmişik. Oradan aydın olur ki, N.Yakovlev və L.Jirkov latınçılarının nümayəndəsi olaraq əlifbanın məlum cəhətlərindən danışarkən əsas üstünlüyü latın əlifbasına vermişdilər. N.Yakovlev türk xalqlarının həyatında sosial-mədəni cəhətdən yeni bir əlifbanın – latın əlifbasının qəbul edilməsinin vaxtı çatdığını göstərir. L.Jirkov isə artıq texniki cəhətdən ərəb əlifbasının yaramadığını göstərərək latın əlifbasının bu cəhətdən üstün olduğunu və onu qəbul etmək zamanı olduğunu nəzərə çatdırır.

Adı çəkilən hər iki latınçı məruzəçilərdən sonra “Ərəb və latın şrift sistemləri və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqi məsələsi” adlı məruzə ilə çıxış edən “islahatçı-ərəbist” Qalimcan Şərəf məlum fikirlərə qarşı çıxaraq, ərəb əlifbasının hər iki cəhətdən də üstünlüklərini göstərir və onun yazıda saxlanılmasının zəruriliyini qeyd edir. Yeri gəlmişkən deyək ki, Q.Şərəfin məruzəsi çox qarışıqdır, vahid məqsəd görünmür. Hətta, bəzən onun nə demək istədiyi heç anlaşılmır. İnsafən onu da deyək ki, onun ağılabatan fikirləri də var. Amma bu fikirlər özləri də ziddiyətlidir, çünki əvvəl danışdığı məsələni sonda başqa formada izah edir. Onun çıxışında olan belə ziddiyyətlərə baxmayaraq, o, islahatçıdır.

Q.Şərəf əlifba islahatı zamanı əlifbanın həm sosial-mədəni, həm də texniki cəhətlərindən xeyli danışandan sonra ümumi nəticəyə gələrək hər iki əlifbanın üstünlüklərini göstərmişdir. O, əvvəlcə, latın əlifbasının bir neçə üstünlüyünü qeyd edir:

1. Oxu prosesinə müvafiq gəlmədiyi üçün müəllimlərin artıq rədd etməyə başladıkları səs üsulu götürülərsə, hərflərin ayrı yazılması sayəsində savad öyrətməyin rahatlığı;

2. Mətbəə texnikası üçün ümumi şəraitin yaxşı olması, islah edilməmiş ərəb əlifbası ilə müqayisədə işarələrin demək olar ki, iki dəfə az olması, lakin mətbəə hərfləri-şarələrinin

sayı latın sistemindəkindən iki dəfə az olan islah edilmiş ərəb şrifllərindən geri qalır.

3. Sətrin istiqamətinin musiqi notlarının yazıya alınması və beynəlxalq şərti işarələrin – rəqəm və digər riyazi işarələrin heroqliflərinin yerləşmə istiqamətinə uyğun olması;

4. Baş hərflərin onları nöqtələrdən sonra, xüsusi adların və şeirlərdə sətirlərin əvvəlində yazılmaq imkanı verən mövcudluğu. Bizim ərəb sistemi üzrə gündəlik təcrübəmizin göstərdiyi kimi, biz belə hərflərin olmamasını demək olar ki, hiss etmirik və deməli, onlarsız da ötürmək mümkündür və s. [1, s. 236].

Əgər ərəb əlifbasının tərəfini mühafizəkarcasına tutduğunu nəzərə almasaq, Q.Şərəfi latın əlifbasının təqdim etdiyi belə üstünlüklərinə görə “latınçı” adlandırardıq. Lakin buradan görüldüyü kimi, o, latın əlifbasının üstünlüyündən danışanda da öz mövqeyini aydın bildirərək islah olunmuş ərəb əlifbasının latından üstün olduğunu diqqətə çatdırır. Bu onun sürüşkən mövqeyini bir daha göstərmiş olur. O da aydın olur ki, o, latın əlifbasının üstünlüyündən heç də xəbərsiz deyil. Niyə belə etdiyi isə anlaşılmır.

Daha sonra Qurultayın ziddiyyətli nümayəndəsi olan Q.Şərəf ərəb əlifbasının üstünlüklərini sadalayır:

1. Oxu prosesləri baxımından ərəb sistemi oxu üçün daha rahatdır və daha sürətlə oxumaq üçün imkan yaradır;

2. O, stenoqrafikdir, bütövlükdə isə latın sistemindən daha yüksək yazı sisteminə malikdir. Bu iki məqalə şriftin kütləvi cəhətinə aiddir;

3. Mətbəə texnikası baxımından köhnə ərəb şriflləri latın şrifllərindən geridə qalsa da, onların islah edilməsinin mümkünlüyü sübuta yetirilib. Bu zaman mövcud oxu prosesləri demək olar ki, dəyişmir və təkmilləşmə elə aparılır ki, ərəb şriflləri mətbəələr, söztökmə sexləri üçün mövcud latın. sistemindən daha əlverişli olur;

4. Ən yeni üsul “oxu prosesinin özünə əsaslanan, təkcə Amerika və Qərb yox, SSRİ məktəblərində, xüsusən, Oktyabr inqilabından sonra geniş yayılan bütöv söz üsulu götürülsə, savad öyrənmək baxımından ərəb şriffləri daha böyük üstünlüklərə malikdir, xüsusən də onlar normal, səmərəli orfoqrafiya əsasında götürüldüyü halda, İngiltərədə olduğu kimi, qeyri-normal orfoqrafiya götürüldüyü halda isə, burada heç latın sistemi də köməyə çata bilməyəcək” [1, s. 236-237].

Onu da qeyd edək ki, Q.Şərəf ərəb əlifbasının üstünlükəri ilə yanaşı, bir neçə çatışmazlığını da bundan əvvəl göstərmişdir. O, ərəb əlifbasında olan nöqtələri, sətirüstü işarələri və tərkibində olduğu sözün sonrakı hərfi ilə birləşməyən hərfləri bu əlifbanın çatışmazlığı hesab edir. Belə ziddiyyətlərlə dolu olan fikirlərini məruzəçi bu cür yekunlaşdırır və aşağıdakı nəticəyə gəlir:

“Beləliklə, bu və ya digər şrift sisteminin üstünlüklərini müqayisə etsək belə bir nəticəyə gələrik ki, bizim şəraitdə ərəb sistemi daha kütləvi və önəmli üstünlüklərə malikdir, üstəlik şrifti də dəyişmirik. Latın əlifbasında isə şrifti də dəyişirik ki, bu da bizə istifadəmizdə olanların əvəzinə təklif edilən latın şrifflərindən daha böyük üstünlüklərə malik olmasını tələb etmək hüququ verir” [1, s. 237]. Bizim fikrimizcə, yuxarıda göstərdiyimiz ziddiyyətlər bəzi siyasi amillərlə də bağlı ola bilər. Çox güman ki, Qalimcan Şərəf belə bir mövqe nümayiş etdirməklə sovet ideologiyasının bu alimləri sıxışdırdığı təqdirdə repressiyadan kənar qalacağını düşünmüşdür. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Türkooloji Qurultayın nümayəndələrinin repressiyası başlayarkən hörmətli Qalimcan Şərəf birinci yerlərdə cəzalandırıldı.

Qeyd edək ki, Ə.Baytursun da Q.Şərəfin mövqeyində dayanır və latınçılığın fikirlərini heç cürə qəbul etmək istəmir. O, on ikinci iclasdakı çıxışına “Hissləri yox, əqli əsas götürən hər bir adam bu məruzələrdən hansı əlifbaya üstünlük vermək lazım gəldiyini aydın görür” – deyərək, başlayır və

latınçılardan söylədikləri fikirlərə qarşı çox kəskin reaksiya verir: “Biz əlifbanın dəyişdirilməsi məsələsini əlifba uğursuz olduğu halda, yaxud əlifba, ümumiyyətlə, olmadıqda, qaldıra bilərik. Lakin bizim əlifbamız var. Odur ki, başqa əlifba dalınca gəzməli olmayacağıq. Əgər əlifbamız pis olsaydı, bu başqa məsələ. Amma əlifbaların tutuşdurulması ilə hələ heç kim sübut edə bilməyib ki, məhz latın əlifbasının hansısa üstünlükləri var. Latınpərəstlər onun haqqında məruzələrində bu əlifba barəsində yalnız uydurmalar söyləyirlər. O uydurmanı ki, biz onunla hələ 13 il bundan əvvəl, çar hökuməti möcud olduğu, ruhanilər hələ qüvvədə olduğu, xalqa güclü təsir göstərdikləri, bütün müsəlman mətbuatı bizə qarşı çıxdığı dövrdə üzölmüşük. Biz qazaxlar bütün bunlara duruş gətirdik” [1, s. 259]. Bütün bunlara baxmayaraq, latınçılardan nümayəndələri konkret mövqeyi olmayan Q.Şərəf və onun tərəfdarlarının latın əlifbasına qarşı gətirdikləri dəlilləri əsassız sayırdılar. Onlar öz faktlarını elmi şəkildə əsaslandıraraq Q.Şərəfin fikirlərini təkzib edirdilər. Məsələn, latın əlifbasının tərəfdarı olan Cabbar Məmməd zadə öz məruzəsində islah olunmuş ərəb əlifbasını latın əlifbasından üstün tutan Q.Şərəfə cavab verərək, islah olunmuş əlifbanın müsbət-mənfi cəhətlərini də göstərmişdir: “Qarşımızda islahatçılar və əsasında latın şriftinin dayandığı yeni türk əlifbası tərəftarları var. İslah olunmuş ərəb əlifbasını götürsək, o, köhnə ərəb əlifbasından bir o qədər də fərqlənir. Köhnə ərəb əlifbasında bir çox hərflər əvvəldə, ortada, axırda və ayrı olanda fərqli şəkildə yazılırdısa, islahatçılar bundan imtina etdilər və yalnız başlanğıc formaları saxladılar... Daha sonra onlar türk-tatar xalqlarının hərflərinə uyğun gəlməyən “sad” və “zad” hərflərini atıblar və əgər indi bu iki üstünlüyə malikdirsə də, digər tərəfdən ərəb əlifbasına böyük mürəkkəbliyə gətiriblər. Ərəb əlifbasında türk-tatar xalqlarının dillərindəki saitlərə uyğun gələn cəmi üç sait hərf var, qalanları isə yoxdur. Onları islahatçılar düzəltməli idilər. Bəs onlar nə etdilər? Həmin bu üç

saitdən 9-10-16 sait hərf düzəldilər. Onlar bizə həmin səslərin sətiraltı, sətirüstü işarələrsiz, nöqtələrsiz müəyyən son formasını vermədilər, əksinə bu üçdən 9 və ya 10 sait hərf düzəldilər: kökdə bu üç hərfi saxlamaqla, sətirüstü, sətiraltı, yan işarələr əlavə etdilər. İslah olunmuş əlifbada nöqtə sistemi qalmaqdadır və o, çox çətinliklə mənimsənir, çünki bu nöqtələrin müəyyən yeri var və öz yerində qoyulmadıqda onlar sözün mənasını dəyişir. Digər tərəfdən, bu əlifba ilə təhsil alan balaca hərfələrin formasından başqa nöqtələr harada və nə qədər nöqtə qoymaq lazım gəldiyini də öyrənməlidir. İslahatçılar ərəb əlifbasındakı sətirüstü və sətiraltı işarələrdən xilas ola bilməyiblər və həmin işarələr qalmaqdadır” [1, s. 218]. Göründüyü kimi, islah olunmuş ərəb əlifbası haqqında Qalimcan Şərəfin dedikləri əsassızdır və bu əlifba da hələ türk dillərinin fonetik sistemini dolğunluğu ilə əhatə edə bilmirdi.

İslah olunmuş əlifbadan danışarkən onu da deyək ki, Qurtayda çıxış edən Krım tatarı S.Ayvazov da islah olunmuş ərəb əlifbası üzərində dayanaraq, bu islahatı yarımçıq tədbir kimi qiymətləndirir. Və göstərir ki, “bizə əsaslı dəyişikliklər lazımdır və əgər yeni latın əlifbası mədəni inqilabı təmin edirsə, hamımız ona tərəfdar çıxmalı və heç bir ləngiməyə yol vermədən onu həyata keçirməliyik” [1, s. 259].

Latınçılardan digər nümayəndəsi olan Qaraçaylı Ömər Əliyev də on üçüncü iclasda söz alaraq islahatçıların haqlı olmadığını deyərək, yazının latınlaşması zamanı qəbul edilən elmi prinsipləri göstərdi: “Yoldaş Qalimcan Şərəf yekun sözündə deyirdi ki, tək-cə elmi əsasları göstərib, latın əlifbası üçün isə heç kim elmi prinsipləri açıqlamayıb. Mən latın əlifbasına şamil etdiyimiz elmi prinsiplərin hansılar olduğunu bir daha sadalamaq istərdim. Biz elmi prinsipləri Q.Şərəfin həyata keçirdiyi kimi həyata keçirmirik. Yazının latınlaşdırılması zamanı qəbul etdiyimiz əsas prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Dildə hər bir fonem üçün xüsusi işarə müəyyənləşdirmək;
2. İşarələr latın işarələri, ya da sadə cizgilərlə onlardan törəyən işarələr olmalıdır;
3. Rus hərflərindən istifadədən uzaq olmaq;
4. Konkret dilin fonemləri kimi yalnız onda olan fonemləri qəbul etmək istifadəsində olan yabançı sözlərin (məsələn, ərəb, fars, rus və i.a. dillərdən keçən) istifadəsi üçün işarələrin müəyyənləşdirilməsinə hec vəchlə yol verməmək;
5. Ərəb əlifbasında olduğu kimi, öz aralarında eyniyyət təşkil edən işarələrin qəbuluna yol verməmək;
6. Həmçinin, hərfin üstündə, yaxud altındakı diaktrik işarələrdən, dairə, quş və i.a. şəklində olan işarələrin çoxluğundan uzaq olmaq (həm sürətli yazını, həm də çap işini mürəkkəbləşdirmək üçün);
7. Diftonqlar sistemindən (bir fonem üçün ikiqat, üçqat hərflər) uzaq olmaq lazımdır;
8. Dünyanın digər mədəni xalqlarında olduğu kimi, latın işarələrinin əvvəlki mənalərini imkan daxilində olduğu kimi saxlamaq, dağlı xalqların əlifbalarının həm öz aralarında, həm də digər türk xalqlarının əlifbaları ilə (Azərbaycan, Qırğızıstan, Başqırdıstan və s.) eyniləşdirilməsinə hər vəchlə çalışmaq;
9. Samit hərflərin uzadılmasının ifadə olunması üçün ayrıca işarələrin qəbulunu müasir pedaqoqikanın tələblərinə zidd saymaq, dünyanın bütün mədəni xalqlarında olduğu kimi, belə səslərin həmin hərfin təkrarı ilə ifasına üstünlük vermək;
10. Sözü əvvəlində rast olunan qalın saitlərin fərqləndirilməsi üçün ayrıca işarələrin müəyyənləşdirilməsinə və onların hər samitdən əvvəl işlədilməsinə yol verməmək (belə saitlər ərəb dilində var və bu cür saitlər üçün “həmzə” işarəsindən istifadə olunur)” [1, s. 278-279].

Bizim fikrimizcə, latın əlifbasının qəbulu zamanı bu prinsiplərin nəzərə alınması vacib bir məsələ olmalıdır. Yəni məsələyə bu cür elmi yanaşılarsa əldə olunan nəticə nöqsansız olar.

Qurultayda çıxış edən latınçıların, demək olar ki, əksəriyyəti islahatçıların fikirləri ilə razılaşmayaraq latın əlifbasının üstünlüklərindən danışmışdılar. Ərəb əlifbasının artıq dövrünü başa vurduğunu dəfələrlə vurğulamışdılar. Latın əlifbasının qəbulunun isə vaxtı çatdığını diqqətə çatdırmışdılar. Qaraçaylı İslamın təbirincə desək, “yeni əlifbanın (*latın əlifbasının* – R.B) yaradılması və qəbulu vaxtı artıq çoxdan yetişib” [1, s. 267].

Qeyd edək ki, islahatçılarla latınçıları qarşılaşdırarkən aydın oldu ki, nümayəndələrin əksəriyyətini latınçılar təşkil edirdilər. Onda deməliyik ki, həm latınçıların çoxluq təşkil etdiyinə görə, həm də bu proses birbaşa Sovet Rusiyasının əlifba siyasəti olduğuna görə qurultay latın əlifbasının qələbəsi ilə başa çatdı. Yəni buradakı əsas siyasət türk xalqlarını öz milli kökündən, müsəlman mədəniyyətindən ayırmaq və kommünizm ideologiyası altında ruslaşdırmaq siyasəti idi.

2.5. Əlifba ilə bağlı yekun qətnamə və Azərbaycanda latın qrafikasına keçidin nəticələri

Qurultayın H.Cəbiyevin sədrliyi ilə keçirilən on üçüncü – əlifba məsələsinə həsr edilən sonuncu iclasında əlifba ilə bağlı gedən müzakirələrə son qoyulur. Həmin müzakirələrin nəticəsi olaraq, latınçılar və islahatçıların nümayəndələri ayrı-ayrılıqda əlifbaya dair məruzələr üzrə fikir və təkliflərini qətnamə şəklində hazırlayıb səsverməyə çıxartdılar. Latınçıların qətnaməsini hazırlamaq C.Qorxmazova, islahatçılarınkınn hazırlanması isə Q.Şərəfə tapşırılmışdır. Həmin qətnamələri olduğu kimi burada verməyi lazım bildik. Əvvəlcə, qətnaməsini oxumaq üçün söz C.Qorxmazova verildi:

“Yoldaşlar, Azərbaycanın və bütün Zaqafqaziya respublikalarının, Özbəkistan, Qırğızıstan, Dağıstan, Türkmənistan, Yakut respublikalarının, Şimali Qafqazın Qaraçay, Balkar, Kabardin, İnquş, Çeçen, Çərkəz, Osetin muxtar vilayətlərinin, Türkmən muxtar rayonunun nümayəndə heyətləri adından aşağıdakı təklif irəli sürülür:

1. Yeni türk-latın əlifbasının ərəb və islah olunmuş ərəb əlifbası üzərindəki üstünlüklərini və texniki üstünlüyünü (alqışlar), həmçinin ərəb əlifbası ilə müqayisədə yeni əlifbanın möhtəşəm mədəni-tarixi və mütərəqqi əhəmiyyətini təsdiq edərək, Qurultay həmin əlifbanın ayrı-ayrı türk-tatar respublikaları və vilayətlərində qəbulunu və həyata keçirilmə üsulunu hər bir respublika və xalqın öz işi sayır.

2. Bununla əlaqədar Qurultay Azərbaycanın, SSRİ respublikalarının (Yakutiya, İnquşetiya, Qaraçay, Çərkəz, Kabarda, Balkar və Osetin) yeni türk-latın əlifbası qəbul etmələrini çox böyük müsbət əhəmiyyətə malik fakt kimi dəyərləndirir. Yeni türk-tatar əlifbasının qəbulu sahəsində SSRİ-nin adları çəkilən vilayət və respublikalarında aparılmış nəhəng müsbət işi qeyd edən və qızgın salamlayan Qurultay bu işi özləri üçün həyata keçirmək məqsədilə bütün türk-tatar respublikalarına Azərbaycanın və digər vilayət və respublikaların təcrübəsini və iş üsulunu öyrənməyi tövsiyə edir (gurultulu alqışlar)” [1, s. 289].

Daha sonra təklifini səsləndirmək üçün söz islahatçıların öndəri Q.Şərəfə verilir. O, qətnaməsini oxuyur: “Mənim aşağıdakı səciyyəli təklifim var:

1. Hər iki – həm ərəb, həm də latın şrift sisteminin türk dillərinə xidmət edə bilməsini təsdiqləmək;

2. Latın sisteminin türk dillərinə tətbiqi sahəsində Azərbaycan Respublikasının gördüyü möhtəşəm işi, həmçinin əvvəlki ərəb şriftlərinin islahı istiqamətində Tatar Respublikasının apardığı işi nəzərə alaraq, məsələnin türk dilləri üçün

bu və ya digər sistemin daha yaxşı olacağı anlamında qəti həllini açıq saxlamaq;

3. Hər halda razılaşımaq ki, bütün türk dilləri, ən azı, onlardan indiyədək ərəb sistemindən istifadə edənlər üçün vahid heroqlif sistemi müəyyənləşdirilməli və həmin məsələ II Türkoloji Qurultay tərəfindən həll olunmalıdır;

4. Həm latın sistemi, həm də digər sistem üzrə bütün türk xalqlarından eyniyyət olması məqsədilə, təklif edilən işarələrin razılaştırılması üçün biri islahatçılardan, digəri isə latınpərəstlərdən ibarət olan iki komissiya yaratmaq. Ərəb xətti üzrə islahatın qəti prinsiplərini müəyyənləşdirmək və yazılışı razılaştırmaq.

Mənim göstərdiyim üç əsas məqamı elə buradaca Plenumun ümumi qətnaməsini yekunlaşdırmaq" [1, s. 289].

Bu qətnamələrin hər ikisi türk xalqlarına zərbə vuran, onu özündən uzaqlaşdıran maddələrlə zəngindir. Qeyd etmək lazımdır ki, Q.Şərəf məruzəsində stabil mövqe ortaya qoya bilmədiyi kimi qətnaməsində də qeyri-sabit mövqe tutur. Gah ərəb əlifbasının islahından danışır, gah da latın qrafikasına keçmiş Azərbaycanın təcrübəsini möhtəşəm hesab edir. Birinci qətnaməyə gəlincə C.Qorxmazov hər nə qədər yeni əlifbaya keçidi türk xalqlarının öz işi hesab etsə də, qəti aydındır ki, bu belə deyil, sovet hökuməti türk xalqlarını öz başına buraxmadı və onlar böyük təzyiq altında əlifbalarını dəyişdilər.

Qətnamələr səsəndiriləndən sonra iclasın sədri son olaraq nəticəni belə elan etdi: "Yoldaşlar, yoldaş C.Qorxmazovun burada oxuduğu qətnaməyə Başqırd nümayəndə heyəti də qoşulur (gurultulu alqışlar). Yoldaşlar, qətnamə aydındır. Burada həm ərəb, həm də latın sistemi tərəfdarları artıq kifayət qədər fikir söyləyiblər. Mən hər iki qətnaməni səsverməyə buraxıram və bu məsələni səsvermə qaydasında həll edəcəyik.

Səsə qoyuram: kim yoldaş C.Qorxmazovun təklif etdiyi qətnaməyə tərəfdardırsa, xahiş edirəm, əlini qaldırsın. Əksəriyyət (gurultulu alqışlar).

Kim yoldaş Qalimcan Şərəfin oxuduğu qətnamənin lehinədir? Xahiş edirəm, əllərinizi qaldırın. 7 nəfər.

Səsvermə aşağıdakı nəicələrlə bitdi. Yoldaş C.Qorxmazovun qətnaməsinin lehinə – 101 səs (gurultulu, sürəkli alqışlar). Yoldaş Q.Şərəfin qətnaməsinin lehinə – 7 nəfər və səsvermədə iştirak etmədi – 9 nəfər” [1, s. 290].

Daha sonra isə Qurultayın qəbul etdiyi qətnaməni redaktə etmək və onda müvafiq düzəlişlər aparmaq üçün aşağıdakı tərkibdə komissiya seçilir:

1. Cəlaləddin Qorxmazov	14. Qalimcan İbrahimov
2. Həbib Cəbiyev	15. Umar Əliyev
3. prof. Nikolay Yakovlev	16. Zaurbek Malsatov
4. prof. Lev Jirkov	17. Rəhim İnoqamov
5. Bekki Berdiyev	18. Kərim İdelquzin
6. Məmmədzadə Cabbar	19. Səbri Ayyazov
7. Bikcan Rəhmanov	20. prof. Bəkir Çobanzadə
8. Nəzir Türyakulov	21. Qayaz Maksudov
9. İbad Alparov	22. İsidor Baraxov
10. Qalimcan Şərəf	23. Aleksey Sabaşkin
11. Mixail Pavloviç	24. Şahmuradov
12. Əhməd Baytursun	25. İosif Noqaviçin
13. Qasım Tinstanov	26. Rauf Sabirov

Azərbaycanda latın əlifbasının qəbulu. Qeyd etdiyimiz kimi, 1920-ci ilin aprel işğalından sonra Azərbaycanda əlifba məsələsinə daha ciddi bir yanaşma özünü göstərdi. Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 1922-ci ildə Yeni Türk Əlifba Komitəsi yaradıldı. Həmin vaxt S.Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə əlifba komissiyası fəaliyyətə başladı ki, bu komissiya işlədiyi müddət ərzində bir neçə əlifba layihələrini ictimaiyyətin müzakirəsinə çıxartdı. Komissiyanın söyləri nəticəsində 1923-cü ildən etibarən latın əsaslı əlifbaya keç-

mə prosesi sürətlənmiş, bu isə yeni əlifbaya keçidlə bağlı tərəddüd edən türkdilli xalqların daha mütəşəkkil fəaliyyətinə təkan vermişdir. Göründüyü kimi, hökumət latın əlifbasına keçməyin təbliğini hələ 20-ci illərin əvvəllindən başlamış və ərəb əlifbasını ləğv etməyi hədəf kimi seçərək, “kiril əlifbasının gələcək yolunu açmaq üçün” [64, s. 16] latın əlifbası məsələsini ön plana gətirmişdir. Bütün bu müzakirələr özünün kulminasiya nöqtəsinə 1926-cı ilin 26 fevral – 5 martda Bakıda keçirilən I Bakı Türkoloji Qurultayında çatdı. Yəni türk dünyasında uzun illər ərzində aparılan mübahisə və müzakirələrə bu Qurultay son qoymuşdur. Qurultayda müzakirə obyektini olan problemlər arasında türk dillərinin əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və metodika məsələləri xüsusi yer tutsa da, bu sırada yeni əlifbaya keçidi təmin etmək başlıca məqsəd olmuşdur.

I Türkoloji Qurultaydan sonra latın qrafikalı yeni əlifbaya keçmək işini həyata keçirmək üçün Yeni Türk Əlifba Komitəsi bu sahədə əməli fəaliyyətə başlamışdır. Bu komitə 1927-1930-cu illərdə yeni əlifbanın rəsmi olaraq həyata keçməsi və ərəb əlifbasının aradan götürülməsi üçün dörd plenum keçirərək latın əlifbasına keçmək işində xeyli iş görmüşdür. “Birinci plenum 1927-ci ilin iyun ayında (3-7 iyun) Bakı şəhərində, ikinci plenum 1928-ci ilin yanvar ayında (7-12 yanvar) Daşkənddə, üçüncü plenum 1928-ci ilin dekabr ayında (18-23 dekabr) Kazan şəhərində, dördüncü plenum isə 1930-cu ilin may ayında (6-13 may) Alma-Ata şəhərində keçirilmişdir” [44, s. 36-37].

Bu prosesin məntiqi davamı olaraq 1929-cu ilin yanvarın 1-də Azərbaycanda əlifba islahatı baş verdi. Bu islahatın əsas qayəsi ondan ibarət oldu ki, ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasından imtina edilərək, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçildi. Şübhəsiz ki, bu islahatın müsbət tərəfləri ilə yanaşı, mənfi tərəfləri də var idi. Müsbət tərəfdən danışarkən onu qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan latın qrafikasına

keçməklə Avropaya yaxınlaşdı. Lakin bu yaxınlaşma xalqımız min ildən artıq bir tarixə malik olan yazı mədəniyyətindən uzaqlaşmasına səbəb oldu. Onu da nəzərə alsaq ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda çap materialları, çap texnikası çox az idi. Bu azlıq kitab çapının qarşısını aldı. Bu proses kütləvi savadsızlığa səbəb oldu. Ərəb əlifbasının istifadəsinə qadağa qoyuldu. Hətta, iri kitab yandırma kompaniyası da bu yazını yaddan çıxartmaq məqsədini güdürdü.

Beləliklə, I Türkoloji Qurultayın möhtəşəm qərarlarının həyata keçirilməsinə Leninin “milli siyasət” dediyi şovinizm süni maneələr yaradırdı. Türkdilli xalqların mədəni inteqrasiyasına yönəldilmiş bu nəcib iş siyasi məqsədlərə qurban verilirdi. Sovet hakimiyyətinin deyilən məsələlərə siyasi münasibətini akad. T.Hacıyev belə dəyərləndirir: “Qurultayın siyasi aksenti bu idi ki, türk xalqları bir-birinin içində ərisin, bu ərinti məhsulu udmaq Rusiya üçün asanlaşsın. Əslində bir az sonra Sovet dövləti saldıqı dil birləşməsi söhbətindən peşman oldu. Dilləri əritməyin mümkün olmadığını görüb, başqa bir sol tədbirə əl atdı: türklər bir-birini oxuya bilməsinlər. Latın əlifbasının ilk illərindən türk xalqlarının bir-birini oxuması asan idi. Orfoqrafiya qaydalarını təkmilləşdirmə adına bir mənzərə yaratdılar ki, bu oxu asanlıqı müşkülə döndü. Kiril əlifbasına keçəndən sona həmin ayırma menaxizmi daha “operativ” işlədi: hər türk xalqı rus əlifbasında olmayan hərfləri bir-birindən xəbərsiz düzəltdi və bu fərq zaman-zaman orfoqrafik “müstəqilliklərlə” dərinləşdi” [39, s. 23]. Bunun nəticəsi idi ki, xalqımızın milli düşüncəli dilçi, tarixçi, ədəbiyyatçı və s. türkoloqlarının böyük əksəriyyəti “qırmızı terror”un qurbanı olaraq məhv edildilər. Yəni 1930-cu ildə öz əcəli ilə vəfat edən Səməd Ağamalıoğlundan başqa Qurultayın bütün nümayəndələri 1937-ci ildə istisnasız olaraq repressiya qurbanı oldular. Hətta bu illərdən 1956-cı ilə qədər I Türkoloji Qurultayın adını çəkmək belə qadağan edilmişdir.

Maraqlı bir cəhəti də qeyd edək ki, I Türkoloji Qurultayın qərarına uyğun olaraq digər türkdilli xalqlar və respublikalarla yanaşı, Azərbaycan latın qrafikalı əlifbaya keçəndən beş il (bu vaxt ayrı-ayrı mənbələrdə müxtəlif göstərilir) sonra Türkiyə Cümhuriyyəti də latın əlifbasını qəbul etdi. Bunu Atatürkün uzaqgörənliyi və siyasi çevikliyi kimi qiymətləndirmək olar. Türkiyənin bu addımı xalqın kütləvi savadsızlığının aradan qaldırılmasında müstəsna rol oynamaqla bərabər, türkdilli xalqlar arasında mədəni əlaqələri xeyli gücləndirmiş oldu. Lakin sovet rəhbərliyi təbii ki, belə bir işi yaxşı qəbul edə bilməzdi. Buna görə də mənfur siyasət türk dünyasını parçalamaq niyyəti ilə türk xalqları arasında mədəni birliyin mühüm vasitəsi olan latın əlifbası sahəsindəki siyasətində dəyişiklik etmək qərarına gəldi və əlifbamızı yenidən dəyişdi.

On il bu əlifba ilə fəaliyyət göstərən xalqımız 1939-cu ildə Azərbaycan xalqının milli iradəsi əleyhinə olaraq, mərkəzdən çıxarılmış xüsusi qərarla xalqımız üçün yad olan yeni bir əlifbaya – kirilə keçilməyə məcbur edilmişdir. 1940-cı il yanvarın 1-dən isə xüsusi qanun qüvvəyə minərək kiril əlifbası rəsmi olaraq qəbul edilmişdir. Bütün yazı işləri 1940-cı ildən kiril əlifbası ilə aparılmışdır. Yeri gəlmişkən deyək ki, bu əlifbanın xalqımıza tətbiqi zamanı əvvəllər sırf rus əlifbasında olduğu kimi xalqımıza verilmişdir. Ona görə də bu əlifbada Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə xas olmayan bir neçə qrafik işarə möcud idi. Buna görə də bu əlifbanın özündə də sonralar müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. Məsələn, “1947-ci ildə ı hərfi, 1958-ci ildə я, ю, э hərfləri çxarılmış və й hərfi latın əlifbasındakı j hərfi ilə əvəzlənmişdir” [44, s. 40].

Əslində bu islahatın arxasında siyasi məqsədlər gizlənidir. Əvvəla, xalqımızın milli özünüdərk prosesindən uzaqlaşması məsələsi qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Ümumiyyətlə, bir xalqı cılızlaşdırmaq, onun tarix səhnəsindəki rolu-

nu azaltmaq üçün əlifbasına müdaxilə etmək kifayət edər. Stalin bunu yaxşı bildiyi üçün bu islahatı aparmaqla postsovet məkanında yaşayan türk xalqlarını həm Türkiyədən uzaqlaşdırdı, həm də onları qədim mədəniyyətləri ilə öyünməkdən məhrum etdi.

XX əsrin sonlarına qədər bir çox milli əhəmiyyətli problemlər kimi latın qrafikalı əlifba məsələsi də öz aktuallığını itirməyərək, həllini gözləyirdi. Belə ki, 1991-ci ildə Azərbaycan ikinci dəfə milli müstəqillik əldə etdikdən sonra yenidən latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçdi. Yəni kiril əlifbası 25 dekabr 1991-ci ildən Azərbaycan Respublikasının qanunu və Azərbaycan Respublikası Ali Saveti Milli Şurasının qərarı ilə qüvvədən düşmüşdür. Bu keçid də asan başa gəlmədi. Çünki ziyalılar arasında ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasına qayıdış fikrini müdafiə edənlər də çox idi.

Bu dövrdə yaranmış olan bu cür xaosa, nəhayət ki, (bir çox məsələlərdə olduğu kimi) Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtması ilə son qoyuldu. Latın qrafikalı əlifbaya tam keçid prosesi də məhz Ümummilli Liderin 2001-ci il 18 iyun tarixində imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanla gerçəkləşdi. Azərbaycanın kütləvi şəkildə latın qrafikasına keçidi təşkil edildi və bu proses başa çatdı. Ulu Öndərimizin uzaqgörən siyasətinin nəticəsi idi ki, 9 avqust 2001-ci ildə verdiyi “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” fərmanına əsasən 1 avqust Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd olunmağa başladı. Və hər il avqustun biri əlifba günü kimi qeyd edilir.

Respublikamızın Prezidenti cənab İlham Əliyevin 12 yanvar 2004-cü ildə verdiyi “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” sərəncama uyğun olaraq bütün vacib ədəbiyyatlar latın qrafikasında çap olunmağa başladı.

Elə həmin il dekabrın 27-də respublika Prezidenti İlham Əliyev 2005-2006-cı illərdə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərdə tutulan əsərlərin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında 562 №-li yeni sərəncam imzaladı. Bununlada ölkəmizdə latın qrafikalı əlifbanın tətbiqi problemi bütövlükdə həll edilmiş oldu.

Bununla da qurultayda latın əlifbası qələbə qazanmış hesab olunur. Qurultaydan sonrakı illərdə artıq latın əlifbası ilə bağlı hələ qurultaydan da əvvəllər görülən işlər davam edir. Özü də daha mükəmməl şəkildə!.. Bu işlərin nəticəsi isə rəsmi olaraq, 1929-cu ilin yanvarın 1-dən latın əlifbasının qəbulu ilə başa çatmışdır.

Son olaraq deyək ki, əlifba dəyişikliyi xalqımız üçün heç də asan başa gəlməyib, on il keçəndən sonra yenidən bir də əlifba dəyişəsi olmuşuq: kirili (rus) qəbul etdiriblər. Elə latına keçməkdə də əsas məqsəd bu imiş. Çünki birdən-birə kirilə keçmək məsələsi problemlə üzləşə bilərdi. Ona görə də “uzaq gören siyasətçilər” xalqımızı bu cür əlifba faciəsinə düşür etdilər. Təbii ki, hər bir görülən işin müsbət tərəfləri ilə bərabər, mənfi tərəfləri də olur. Mənfi tərəfi kimi ərəb əlifbasında yazılan milli abidələrimizdən, bir növ, milli kökümüzdən ayırılmış olduqsa da, müstəqilliyimizin ilk illərində yenidən latını qəbul etməklə böyük uğur qazanmış olduq. Yəni bizim 20-ci illərdə latına keçməyimiz bizə nə qədər pis təsir göstərdisə də, 90-cı illərdə yenidən latına keçmək bizə o qədər və ondan da çox yaxşı təsir göstərmişdi. Biz artıq bu əlifbanın sayəsində beynəlxalq arenaya çıxaraq, bütün dünyaya inteqrasiya etmişik. 2001-ci ildə isə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müvafiq fərmanı ilə bu proses öz kulminasiya nöqtəsinə çatmış oldu. Ulu Öndərimiz tərəfindən görülən belə məqsədyönlü işlər bu gün də onun layiqli davamçısı olan ölkə prezidenti İlham Əliyev cənabları tərəfindən, həm də yeni müstəvidə uğurla həyata keçirilir.

2024-cü il sentyabrın 9–11-də Bakıda keçirilmiş Türk Dünyası Ortaq Əlifba Komissiyasının III iclasında türkdilli xalqlar üçün nəzərdə tutulmuş 34 hərfdən ibarət latın qrafikalı Ortaq Türk Əlifbası layihəsi üzrə razılıq əldə edilmişdir. Ortaq Türk Əlifbasının qəbul edilməsinin əsas məqsədi türk xalqları arasında qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirmək, elmi-mədəni inteqrasiyanı dərinləşdirmək, ortaq kommunikasiya məkanının formalaşmasına töhfə vermək və türk dillərinin tarixi-mədəni irsinin qorunmasına xidmət etməkdir. Bu qərar türkoloji əməkdaşlığın inkişafı və ortaq dil siyasətinin formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlardan biri kimi qiymətləndirilir. Beləliklə, 2024-cü ildə Ortaq Türk Əlifbası layihəsinin qəbul edilməsi Birinci Türkoloji Qurultayda irəli sürülmüş ortaq əlifba və ümumtürk kommunikasiya məkanı ideyalarının müasir dövrdə yenidən aktuallaşmasının və praktik müstəvidə həyata keçirilməsi istiqamətində atılmış mühüm elmi-mədəni addım kimi dəyərləndirilə bilər.

III FƏSİL

ƏDƏBİ DİL MƏSƏLƏSİ: LOKAL DİL MÜHİTİNDƏN ÜMUMTÜRK KOMMUNİKASIYA MƏKANINA

XX əsrin əvvəlləri türk xalqlarının ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm dönüş mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə milli özünüdərk prosesinin güclənməsi ilə yanaşı, dil məsələləri də görkəmli ziyalılardan əsas müzakirə predmetlərindən birinə çevrilmişdi. Məlumdur ki, XIX əsrin ikinci yarısından maarifçilik ideyalarının sürətlə yayılması, təhsilin məzmununda baş verən dəyişikliklər, yeni ədəbi meyllər və mətbuatın yaranması ədəbi dil quruculuğu sahəsində qarşıya ciddi tələblər və vəzifələr qoymuşdu. Və mürəkkəb tarixi-ictimai proseslər fonunda görkəmli ziyalılarımız öz yaradıcılıqlarında dil məsələlərinə geniş yer ayırmış, ana dilinin tədrisinin aktuallığı kontekstində ədəbi dilin zəruriliyi diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan, ötən yüzilliyin əvvəllərindəki elmi məruzə və çıxışlarda ədəbi dil problemi yalnız filoloji məsələ kimi deyil, həm də milli kimliyin və mənəvi bütövlüyün ifadə vasitəsi kimi qiymətləndirilirdi.

Müxtəlif coğrafiyalarda yaşayan türk xalqlarının siyasi-regional baxımdan parçalanması onların fərqli dil mühitində diferensiallaşmasına gətirib çıxarmış, nəticədə vahid ünsiyyət platformasının zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Bu cəhətdən ədəbi dilin mahiyyəti, funksiyası və inkişaf istiqamətləri məsələsi həmin dövrdə türkoloji tədqiqatların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Türk xalqları arasında inteqrasiya və yaxınlaşma prosesində dil birliyi amili həlledici əhəmiyyətə malik məsələlərdən biri kimi qiymətləndirilirdi. Məhz bu səbəbdən Birinci

Türkoloji Qurultayda müzakirə olunan problemlər sırasında ədəbi dil və əlifba məsələləri xüsusi yer tuturdu. Qurultay iştirakçıları ortaq ünsiyyət məkanının formalaşdırılmasını, elmi-mədəni əlaqələrin genişləndirilməsini və türk xalqları arasında qarşılıqlı anlaşmanın gücləndirilməsini dil quruculuğunun əsas istiqamətlərindən biri hesab edirdilər. Bu kontekstdə Avropalı pedaqoq Leybnitsin məşhur fikri diqqəti cəlb edir: “Mənə mükəmməl bir əlifba verin, sizə mükəmməl bir dil verim; mənə mükəmməl bir dil verin, sizə mükəmməl bir mədəniyyət verim”. Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində türk xalqları arasında elmi və mədəni inteqrasiyanın sürətləndirilməsində dil amili strateji əhəmiyyət daşıyan faktor kimi dəyərləndirilirdi. Bu səbəbdən dil quruculuğu, əlifba islahatları, terminoloji bütövlüyün təmin edilməsi və ortaq kommunikasiya mühitinin formalaşdırılması məsələləri türkoloji fikrin prioritet istiqamətləri sırasında yer almış, Birinci Türkoloji Qurultayın əsas müzakirə mövzularından birinə çevrilmişdir.

Türk xalqları üçün ədəbi dil məsələsinin geniş müzakirəsi və elmi-nəzəri təhlili baxımından 1926-cı ildə keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qurultayda ədəbi dilin normativ sistemi, funksional xüsusiyyətləri və ictimai rolu geniş şəkildə müzakirə edilmiş, ədəbi dil yazılı ənənəyə əsaslanan, orfoqrafik, qrammatik və üslubi normalarla tənzimlənən, eyni zamanda təhsil, mətbuat, elm və ədəbiyyat kimi sahələrdə aktiv şəkildə işlənən ünsiyyət forması kimi səciyyələndirilmişdir. Bu mənada, ədəbi dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli mədəniyyətin və kollektiv yaddaşın əsas daşıyıcısı kimi qiymətləndirilmişdir. Qurultayda çıxış edən görkəmli alimlər ədəbi dil məsələsinə konseptual yanaşma sərgiləmiş, türk xalqlarının tarix boyu vahid ədəbi dil ənənəsinə malik olduğunu vurğulamışlar. Bu yanaşmaya əsasən, hər bir türk xalqı öz milli ədəbi dilini inkişaf etdirməli, lakin bu proses digər dillərə qarşı üstünlük

iddiası ilə müşayiət olunmamalıdır. Ancaq dövrün reallığı həm də türk xalqlarının dil birliyini gündəmə gətirmişdir ki, uzun əsrlər boyunca bir-birindən uzaqlaşmış türklərin vahid ünsiyyət platformasında birləşdirilməsi qurultayın əsas təzislərindən birinə çevrilmişdi.

Həmin dövrdə ədəbi dilin tədqiqi və tədrisi məsələlərinə dair görkəmli türkoloq, professor Bəkir Çobanzadə ətraflı araşdırmalar aparmışdır. Qurultayın əsas təşkilatçılarından və fəal iştirakçılarından biri olan B.Çobanzadə buradakı məruzə və çıxışlarından başqa, öz elmi əsərlərində də ortaq ədəbi dil məsələlərinə geniş yer ayırmış, türk xalqlarının elm, təhsil sahəsində irəliləmələri üçün bu ədəbi dilə yiyələnmələrinin vacibliyini xüsusi vurğulamışdır.

3.1. Bəkir Çobanzadənin ortaq türk ədəbi dili haqqında görüşləri

Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyət daşıyan istiqamətlərdən biri ədəbi dil məsələləridir. Alimin ədəbi dillə bağlı fikirləri ayrıca bir elmi konsepsiya səviyyəsində qiymətləndirilə bilər. Belə ki, B.Çobanzadənin irsində ədəbi dil yalnız elmi tədqiqat obyektinə kimi deyil, həm də tarixi, siyasi və sosial-mədəni aspektlərdə müzakirə olunan mühüm məsələlərdən biri kimi təqdim edilir. Bu baxımdan görkəmli türkoloqun ədəbi dilə dair baxışlarını dörd əsas istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür: a) ədəbi dilin ümumi-nəzəri problemləri; b) türk xalqlarında ədəbi dil məsələsi; c) Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixi; ç) tədris prosesində ədəbi dil.

B.Çobanzadənin ədəbi dil konsepsiyasında ümumtürk ədəbi dili məsələsi xüsusi yer tutur. "Türk xalqlarının dil birliyi ideyası B.Çobanzadənin düşüncəsində təsadüfi və ya sonradan formalaşmış bir mövqe deyildi. Bu ideya onu hələ tələbəlik illərindən düşündürür, elmi axtarışlarına istiqamət ve-

rir, publisistik çıxışlarının və elmi araşdırmalarının ana xəttini təşkil edirdi” [48, s. 294]. Bu baxımdan o həm elmi yaradıcılığında, həm də Birinci Türkoloji Qurultaydakı fəaliyyəti boyunca ortaq ədəbi dil probleminin həll olunması istiqamətində mühüm işlər görmüş, İ.Qaspıralının nəzəri fikirlərini həyata keçirmək üçün bütün gücünü səfərbər etmişdir. Və təxminən, bir əsrə yaxın müddətdə bu istiqamətdə bütün fəaliyyətlərin ümumi mənzərəsi olaraq, akad. T.Hacıyevin də bildirdiyi kimi, “Elmi cəhətdən doğru – əsaslandırılmış, tarixi baxımdan mümkün olan yeganə konsepsiya B.Çobanzadə-ninkidir” [40, s. 5].

Məlumdur ki, türk coğrafiyasında ortaq ədəbi dil ideyasının təşəbbüskarı görkəmli Krım-tatar mühərriri, ziyalı İsmayıl bəy Qaspıralıdır. “Bu eşqin Məcnunu Krım türkü” (T.Hacıyev) İ.Qaspıralı rus imperiyası ərazisindəki türklərin bir dildən istifadə etməsi məsələsini milli-ideoloji müstəviyə çıxararaq böyük bir nəzəri konsepsiya hazırlamış və bu ideyanın mümkünlüyünə inanaraq türk coğrafiyasındakı birliyin düsturunu vermişdir: “*Dildə, fikirdə, işdə birlik!*” İ.Qaspıralının nəzəri layihəsini – ortaq ədəbi dil ideyasını Azərbaycanda da böyük rəğbətlə qarşılayan bəzi ziyalılarımız bu məsələni olduqca vacib və tarixi addım kimi yüksək dəyərləndirir, türklərin bir araya gəlməsi yönündəki bu addımı vacib amil kimi diqqətə alırdılar.

XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq, bir çox milli məsələlərin tərkib hissəsi kimi ortaq ədəbi dil problemi də gündəmin əsas mövzusunə çevrildi. Məsələnin mahiyyəti nəzəriyyə sərhədlərini aşaraq geniş auditoriyaların müzakirəsində aktuallaşdırıldı. “Türk dilləri arasında qarşılıqlı əlaqələr, hətta ortaq türk ünsiyyət dilinin formalaşdırılmasına etnik-mədəni (ideoloji) cəhdlər, inersion maraqlar” [23, s. 215] getdikcə güclənməyə başladı.

B.Çobanzadənin elmi və ictimai fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmiş ortaq ədəbi dil ideyasının ger-

çəkləşməsi üçün əməli addımların atılması onun 1924-cü ildə Bakıya gəlməsi ilə baş tutdu. Azərbaycanı, o cümlədən paytaxt Bakını qədim elmi-mədəni və müasir türkoloji mərkəz hesab edən görkəmli dilçi yazırdı: “Gənc Azərbaycan qoca Şərqi intəhasız qaranlıqları içində başqalarının mədəniyyəti üçün nümunə ölkəsi olmağı qəti olaraq qət etmişdir. Bu respublikanın elm və texnika sahəsindəki görkəmli müvəffəqiyyətlərini bilərək, heç kəs qurultayın keçirilməsi üçün yer – Azərbaycanın paytaxtı Bakının seçilməsinə etiraz etməmişdi” [17, s. 43].

B.Çobanzadə türk dünyası üçün ortaq ədəbi dil məsələsi ilə bağlı araşdırmalarını iki fəaliyyət istiqamətində aparmışdır: birincisi, elmi fəaliyyətində: ayrı-ayrı məqalələri, kitablarında; ikincisi, Birinci Türkoloji Qurultaydakı fəaliyyətində.

Dilçi alim ümumtürk ədəbi dili ideyasının reallaşmasını türk coğrafiyasının önəmli məsələsi sayır və türklərin milli, mədəni, siyasi təfəkkürünün inteqrasiyası istiqamətində mühüm addım hesab edirdi: “Türk ədəbi dili məsələsi qayət mühüm bir məsələdir və türk-tatar xalqlarının mədəniyyət, elm və fənn sahəsində iləriləyə bilmələri üçün mümkün olduğu qədər sürətlə bu ədəbi dili də əldə etmələri lazımdır. Buna heç kim şübhə edəməz. Lakin bundan əvvəl türk ədəbi dili ilə əlaqədar olan bir çox məsələləri layiq olduğu əhəmiyyət və ciddiyyətlə müzakimə etmək, ölçmək gərəkdir” [29, s. 61]. Göründüyü kimi, müəllif ortaq ədəbi dilin yaradılmasını birdən-birə mümkün hesab etmir, bu istiqamətdə önəm daşıyan məsələlərin ciddi şəkildə müzakirəsinin zəruri olduğunu göstərir: yəni ortaq ədəbi dil hər şeydən əvvəl bütün türk dillərinə söykənməlidir, quruluş, üslub, termin və digər məsələlərin həlli üçün ortaq kommunikativ modellər doğru müəyyənləşdirilməlidir: “Hər şeydən əvvəl, ədəbi dil məsələsi qalxdığı zaman şu xatırda tutulmalıdır ki, hər ədəbi dil şivələrdən ayrı, tamamilə mücərrəd, müstəqil olaraq yaşamaz. Bu sözü bilxassə türk ədəbi dilinin bugünkü vəziyyətini nə-

zəri-etibara alaraq söyləmək mümkündür. Türk ədəbi dili gərək istilah, gərəksə üslub və şəkil nöqteyi-nəzərdən xalq ədəbiyyatının ünsürlərinə pək ziyadə möhtacdır” [29, s. 61].

B.Çobanzadə prosesin düzgün aparılması üçün öncə böyük türk coğrafiyasında ədəbi dilin yaranma tarixinə diqqət yetirir və problemi Avropanın ədəbi dil mənzərəsi ilə müqayisə edir. Tədqiqatçı türklərdə ədəbi dilin meydana çıxmasını yazılı dilin yaranması ilə əlaqələndirir: “Nəhayət, yazının İstanbul, Bağdad, Konya, Qazan, Səmərqənd, Daşkənd və sair mərkəzlərin bazarlarında görülməsi və buradakı türklər tərəfindən bənimsənilməsi ilə ətrafına milyonlarca türkləri topladan və onlara xidmət edən uyğur, cığatay, osmanlı ədəbi dilləri meydana çıxmışdır. Lakin yavaş-yavaş mədəniyyətin alçalması, mərkəzlərin yıxılması ilə uyğur, cığatay kibi ümumədəbi dillər də qaib olaraq, yalnız ortada bir çox şivələrə bölünmüş türk-tatar xalq şivələri qalmışdır” [28, s. 89]. Müəllif doğru olaraq göstərir ki, türkcələr ulu türk dilinin əsasında yaranmışdır, uzun əsrlər ortaq kommunikativ modellər olmuş, diferensiasiya isə sonradan getmişdir.

B.Çobanzadə yazır ki, Avropanın da dil mənzərəsində eyni mahiyyətli problem – latın dili məsələsi dayanır. Avropanın ümumüsiyyət vasitəsi olmuş latın dili də sonradan milli dövlətlərin yaranması ilə öz kommunikativ sferasını kiçiltmişdir. Yəni latın dili əvvəllər Avropada böyük coğrafiyanın ortaq üsiyyət dili olmuşdur, lakin zamanla ictimai-siyasi proseslər və geosiyasi mənzərə vəziyyəti dəyişdirmişdir: “Avropa millətlərini alacaq olursaq, onlarda da hal böylə olmuşdur. Xristianlıq dövründə, yəni qüruni-vüstada İncilin **Septante** namilə tərcümə edildiyi dil olan latınca bütün Avropa millətlərinin yeganə ümumi dili olmuş və milli lisanlar ancaq İntibah və Humanizm dövründən sonra ədəbi və hökumət lisanları şəklini qazana bilmişdir” [28, s. 89]. Deməli, ictimai-siyasi quruluşun, geosiyasi mənzərənin dəyişməsi, ümumən baş verən qlobal proseslər bir tərəfdən milli dillə-

rin inkişafına ciddi təsir edir. Müəllif Birinci Türkoloji Qurultaydakı məruzəsində bildirirdi ki, “Dillərin ayrılma səbəbi etnik təməldən çox coğrafi, siyasi və mədəni proseslərin nəticəsidir. O, “ortağ kök” anlayışını elmi şəkildə əsaslandırır: “Orxon-Yeniseydən əvvəl də dair yazılı material yoxdur – bu dil tarixi üçün problem yaradır, belə ki, fonetik ardıcılığı izləmək çətinidir və ilk ayrılma mərhələlərini müəyyənləşdirmək mümkün deyil”. B.Çobanzadə metodoloji olaraq qəti nəticə verməkdən çox mümkün istiqaməti göstərir. M.Kaşğariyə istinadən fikrini möhkəmləndirir – XI əsrdə ləhcə fərqləri artıq mövcud idisə, deməli, ayrılma prosesi daha əvvəl başlanmışdı” [60, s. 110]. Elə buna görə də XX əsrin əvvəllərindəki təşəbbüsün əsas qayəsi tarixi, ictimai-siyasi və s. müxtəlif səbəblər nəticəsində bir-birindən uzaqlaşmış türk xalqlarını bir araya gətirmək idi ki, bu baxımdan ümumtürk ədəbi dili ideyası da türkcələrin inteqrasiyası məsələsini elmi-siyasi müstəvidə aktuallaşdırmışdı.

B.Çobanzadə türklər üçün ortağ dilin yaradılması istiqamətində vacib sayılan bir çox addımların atılmasını zəruri hesab edirdi. Bunlardan ən vacibi isə bütün *türk dillərinin lüğət tərkibindəki sözlərin mənşəyi məsələsi* idi. Bu cəhətdən türkoloq alim dilə daxil olan alınma sözlərin işlənmə sferası, onların milli sözlərə müqavimət dərəcəsi, dildə mövqə qazanmaları, semantik inkişafı, mənimsənilməsi kimi məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışır. Xüsusilə ərəb-fars mənşəli sözlərin türk dillərinin lüğət tərkibində geniş yer tutmasına həssaslıqla yanaşan müəllif bu vəziyyəti Avropa dillərinə latın dilinin təsir gücü ilə müqayisə edir: “Avropa lisanlarında latın məsələsi bir ədəbi lisan məsələsindən ibarət olduğu halda, bizdə ərəb və əcəm kəlmələr məsələsi öz ana dilimizə sahib olub-olmamaq məsələsi yerini tutmaqdadır” [28, s. 136]. Beləliklə, B.Çobanzadə türk dillərinin lüğət tərkibində ərəb-fars sözlərinin kütləvi işlənməsinin qarşısının alınmasına

kortəbii yox, ciddi yanaşılmasını tələb edir. Burada müəllif iki məsələ üzərində dayanır: Birincisi, türk dillərində vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb-fars sözləri artıq lüğət tərkibində sabitləşib. İkincisi, türk dillərinin lüğət tərkibində sabitləşmiş həmin ərəb-fars alınmalarının böyük əksəriyyəti ortaq işlənən sözlərdir. Hətta qurultaydakı ikinci məruzəsində müəllif elmi şəkildə əsaslandırır ki, “ərəb-fars terminləri artıq dilin tarixi-mədəni qatına çevrilib, onlar aradan qaldırılsa, klassik ədəbiyyatla bağımız qırılar. Bunu dil tarixi reallıq kimi qəbul edir” [60, s. 256]. Deməli, ümumtürk ədəbi dilinin həyata keçməsində bütün türkcələrdə işlənən ərəb-fars sözləri ortaq ünsiyyət üçün mühüm leksik faktorlardır.

Dilin lüğət tərkibinin milliləşdirilməsi üçün mövcud təkliflərin dəyərləndirilməsini vacib sayan görkəmli türkoloq dövrün tanınmış ziyalılarından bu barədəki fikirlərini də diqqətə alaraq müzakirələr aparır. Bunun üçün o, örnək saydığı ilk mənbəyə – İ.Qaspiralının “Tərcüman” qəzetinə müraciət edir. B.Çobanzadə İ.Qaspiralının dilin lüğət tərkibinin milliləşdirilməsi haqqındakı fikirlərini belə ümumiləşdirir: türkcədən əcnəbi dil qayda və qanunlarını çıxarmaq; yazıçı və oxucuların anlamadığı ərəb-fars sözlərini aradan qaldırmaq; hər şivədə çox da qaba olmayan məhəlli sözləri Osmanlı türk təfsirinə uydurub qaldırmaq [28, s. 143].

Türkiyədəki dil mənzərəsini təhlil edən B.Çobanzadə “İqdam” qəzetinin təsisçisi Fuad Raif bəyin fikirlərinə müraciət edir. O dövrdə Fuad bəy də Osmanlı türkcəsindəki ərəb-fars mənşəli alınmaların milliləşdirilməsinin tərəfdarı kimi bir sıra təkliflər irəli sürürdü: dildəki ərəb-fars alınmaları atılmalı, onların yerinə ya əski türk sözləri gətirilməli, ya da mövcud sözlər əsasında yeniləri yaradılmalıdır [28, s. 144]. Buna baxmayaraq, bu axının qarşısını birdən-birə almaq mümkün deyil. Hətta görkəmli türkoloq yazır ki, Türkiyə Məarif Nazirliyinin buraxdığı “Qanuni-islahati-elmiyyə” adlı lü-

ğətdə bəzi Avropa mənşəli termin-sözlərin türkcə qarşılığı ilə əvəzlənməsinə cəhd edilsə də, lüğətdəki sözlərin böyük hissəsini yenə də ərəb-fars alınmaları tutmuşdur. Deməli, dildəki sözlərin birdən-birə dəyişdirilməsi mümkün deyil və bu proses kortəbii şəkildə aparılmamalıdır.

B.Çobanzadə qırğız dilində baş verən özləşmə meyillərinə də münasibətini bildirir. Çünki həmin dövəmdə digər türkcələrlə müqayisədə qırğız dilinin lüğət tərkibində özləşmə prosesi gücləndiyi qədər də uğurla gedirdi. Qırğızcada bu prosesin effektivliyini qeyd edən B.Çobanzadə Qazan-tatar ziyalı Qalimcan İbrahimovun sərfinə müraciət edərək onun terminoloji "islahatlar"ına diqqət yetirir. Heca-*ıçək*, müfrəd//cəm – *birlik//köblik*, ədəd-*san*, *qoşma*, *almas*, *yardımlı* və s. milli terminlərin qırğızca yeni yaradıldığını qeyd edən tədqiqatçı yazır: *"Qırğızlara gəlincə, Rusiya böyük inqilabından sonra bunlar daha irəli getmişlər və bu xüsusda qırğız lisanının təmizliyi, qırğızların az-çox ərəb və əcəm ədəbi və mədəni təsirlərdən digər türk qövmlərinə görə daha ziyadə uzaq qalmaları onların bu xüsusda daha ziyadə əmniyyətlə çalışmalarına və iləriləmələrinə xidmət etmişdir"* [28, s. 145].

Qırğız dilində milliləşmənin, xüsusən, terminoloji qatda aparılmasına diqqət yönəldən B.Çobanzadə əslində ümumtürk ədəbi dilinin yaranmasında bu məsələnin mühüm faktor olduğunu göstərir. Çünki hər kəsin anlaya biləcəyi dildə yazıb-yaradan alimlər, ziyalılar olmalıdır ki, bu işin gedişi də sürətlənsin. Bu məsələdə elmi dilin daha ciddi faktor olması terminoloji leksikanın milliləşməsi zərurətini ortaya çıxarır: *"Ədəbi dil məsələsi, yəni qəzetə, teatr o və şeir dili, hər xalqda olduğu kibi, bizdə də müəyyən iqtisadi, ictimai və mədəni mərkəzləri təmsil edəcək ədəbi şəxsiyyətlərin yetişməsilə bağlı məsələdir; daha doğrusu, zorla, iradə ilə olacaq şeylərdən deyildir"* [26, s. 28]. Deməli, proses zorla, birdən-birə

deyil, mərhələli şəkildə aparılmalıdır. Bu mənada, B.Çobanzadə iki prinsipi ön plana çəkir:

1) Sadə xalq kütlələrini də elmə, təhsilə cəlb etmək məqsədilə ilk mərhələdə termin yaradıcılığında dilin daxili imkanlarına söykənilməlidir. Burada alim metodiki cəhətdən iki tövsiyə irəli sürür: a) yaradılan terminlər rahat anlaşılmalıdır; b) həmin terminlərin asan yadda qalmasını təmin etmək üçün ona yaxın digər milli sözlərdən istifadə edilməlidir.

2) Mümkün qədər elmi dil, o cümlədən terminoloji qat Avropa dillərinə yaxınlaşdırılmalıdır.

Problemin həlli üçün tədqiqatçı üç yol təklif edir: 1) Avropa dillərindən terminlər almaq; 2) türkcədə terminlər düzəltmək; 3) əski ərəb terminlərini hələlik mümkün qədər sadələşdirmək. B.Çobanzadə öz elmi əsərlərində də işlətdiyi dilçilik terminlərini zamanla təkmilləşdirməyə çalışmış, yeri gəldikcə, həmin istilahlardan rus və Avropa dillərindəki qarşılıqlığını da vermişdir. Hətta müəllif məqalələrinin birində onu da qeyd edir ki, bu prosesə – ərəb-fars alınmalarının qarşısının alınmasına qəbul edilmiş yeni türk əlifbası istər-istəməz öz mühüm təsirini göstərəcəkdir [30, s. 37-38]. A.Babayev yazır: “XX əsrin 20-ci illərində bir çoxları Azərbaycan ədəbi dilinə hazır terminlər almaq və başqa dillər hesabına Azərbaycan dilini zənginləşdirmək kimi yanlış yol tutduqları halda, B.Çobanzadə bu sahədə çox düzgün mövqe tutmuşdu” [17, s. 84]. Özü də bu mövqə bütün türkcələrin lüğət tərkibinin təhlili və tədqiqi müstəvisində özünü göstərirdi.

Beləliklə, dilin lüğət tərkibinin milliləşdirilməsi üçün verilən təkliflərin həyata keçirilməsinin uğurlu alınıb-alınmaması da bu fikirlərin elmi-məntiqi mahiyyətinə söykənir. Çünki bütün təklifləri ümumiləşdirsək, üç qənaət ortaya çıxacaqdır: a) tamamilə yeni sözlər yaratmaq; b) əski türk dili materiallarına üz tutmaq; c) canlı xalq dilinə müraciət et-

mək. Bu fikirlərin hamısı dilin lüğət tərkibinin milliləşdirilməsi üçün önəmli amillərdir. Yalnız biri və ya ikisi üzərində dayanmaq ciddi effekt verə bilməz. Həmin dönmədə diqqətlər, əsasən, birinci iki müddəə üzərinə yönəldiyindən dilin lüğət tərkibindəki özləşmə cəhdləri uğurla nəticələnmirdi. Çünki dildə kütləvi halda zorla söz yaratmaq olmaz. Əks halda, belə cəhdlər, B.Çobanzadənin də dediyi kimi, söz yaratmaq yox, “söz uydurmağ”a gətirib çıxarır: “Avropa terminlərini olduğu kimi dilimizə qəbul etmək mümkün deyildir, çünki bizim məqsədimiz bugünkü ehtiyaclarımıza uyğun bir elmi dil yaratmaqdır. Bunun əksinə, hərəkət etmək, dilimizi boş yerə, heç bir müəyyən ehtiyaca bağlı olmayaraq avropalaşdırmağa qeyrət etmək deməkdir” [27, s. 4]. Digər tərəfdən, əski türk dili materiallarına istinad etmək nə qədər ağılabatan olsa da, dilin quruluşundakı uzunmüddətli dəyişmə və yeniləşmələr bu ehtiyacı qismən qarşılıyaqadır. Əgər ümumxalq dilində alınmalara qarşılıq hazır şəkil-də leksik vahidlər varsa, onda bu bazadan bəhrələnmək daha faydalı olar.

Hətta B.Çobanzadə lüzumsuz söz yaratmaqdan, “xalq analogiyası”na (yəni əcnəbi sözlərin xalq tərəfindən canlı danışiq dilinə uyğun işlədilməsi) üz tutmağı daha uyğun hesab edərək yazır: “Bunun üçün xalq daima əcnəbi kəlmələri öz dilinin sözlərinə şəkil və mənaca uydurub söyləməyə çalışıyor. “Xalq analogiyası”, “xalq etimologiyası” denilən şey işte budur. Halbuki bizdə münəvvər təbəqə böylə bir halı cəhalət nəticəsi olaraq dadmış və xalq ağzında türkləşmiş olan ərəbi və farsı sözləri qaba sayaraq ədəbiyyata soxmamışdır, böylə sözləri qələt yapmış saymışdır” [28, s. 136]. Biz də müəllifin fikri ilə o baxımdan razıyıq ki, dilə daxil olan alınma sözlərin xalq dilindəki fonetik cildi və işlənmə tezliyi diqqətdən kənar qalmamalıdır. Çünki bəzi hallarda dilçilik qaydaları xalq dilində sabitləşmiş formaya müda-

xilədə aciz qala və belə hallarda dilə subyektiv müdaxilə həmin sözlərin ədəbi dildəki ömürünü qısalda bilər. Müasir dövrdə dilimizə Avropa dillərindən gələn əcnəbi sözlərin orfoqrafiyasının müəyyənlişməsində də bu fakta diqqət yetirilməsi məqsədəuyğun olar. Məsələn, bu gün Avropa mənşəli sözlərin yazılışında fonetik prinsip əsas götürülür (*sayt, onlayn, feysbuk, yutub*). Ancaq bəzi alınmalar, məsələn: bütün məhsulunun adını bildirən “viceroy” sözü (yuxarıdakı sözlərdə olduğu kimi vahid qaydaya əsasən “vaysroy” olmalı idi.) isə bu çərçivədən kənar qalacaq: çünki canlı danışq dili istifadəçisi bunu artıq “vikeroy” kimi qəbul edib və leksemin tələffüzü bu şəkildə sabitləşib.

Digər tərəfdən, hazırda ingilis dilindən keçən, xüsusilə İKT ilə bağlı müəyyən beynəlxalq terminlərin (*quql, yutub, vatsap, feysbuk*) fonetik cəhətdən dilimizə uyğunlaşdırılmasına münasibət birmənalı deyildir. Qeyri-peşəkar yanaşma bundan ibarətdir ki, beynəlxalq səciyyə daşıyan və sosial platformaların adlarını bildirən ifadələr əslinə uyğun şəkildə yazılmalı, ümumən, brend hesab edilən belə kəlmələr “fonetik toxunulmazlıq”a malik olmalıdır. İlk növbədə onu qeyd edək ki, belə sözlər dilə daxil olanda yalnız digər vahidlərdən təcrid olunmuş şəkildə, müstəqil işlənmir: bu terminlər söz birləşmələrinin və cümlə üzvlərinin komponenti kimi çıxış edə bilər. Bu baxımdan həmin kəlmələrin şəkilçi morfemlərlə işlənməsi zamanı onların mənbə dildəki yazılışının saxlanması heç bir elmi əsası yoxdur (Mənim *facebookumun* şifrəsi). Və uzun müddət beynəlxalq leksikona aid belə terminlərin orfoqrafiyası ilə bağlı qaydaların bir qədər gec müəyyənlişməsi kitablarda və mətbuatda onların uydurma bir qayda əsasında – “*facebook*”da, *facebook-un* kimi yazılış şəklinin yayılmasına səbəb olmuş, dilçilik elmi nöqtəyi-nəzərindən yanlış olan belə bir metod ictimaiyyət arasında geniş populyarlıq qazandığından, bu variant “vəziyyətdən çıxış yolu”

kimi dəyərləndirilmişdir. Əslində sırf texniki səciyyə daşıyan bu cür formanın yanlış normalaşması belə bir məntiqi nəticə ortaya qoyur ki, beynəlxalq səciyyəli adlar hansı dildə və əlifbada, məsələn: ərəb dilində olsa da, o zaman gərək ərəb sözü ərəb qrafikası ilə bu qayda əsasında (durğu işarələrinin vasitəçiliyi ilə) yazılaraq dilimizdə işlənsin. Məsələnin əksini düşünək: yəni dünyada başqa əlifbalardan istifadə edən (kiril, ərəb, gürcü, heroqlif) xalqların yazısında da onda həmin terminlər ingilis dilindəki kimi dilə daxil olsun və deyək ki, rus ədəbi dilində mətn yazan şəxs cümlənin ortasında “youtube” formasını mənbə dilə uyğun istifadə eləsin. Müşahidələr onu göstərir ki, müxtəlif əlifbalardan istifadə edən dövlətlərin dillərində həmin sözlərin milli əlifbaya və fonetik qaydalara uyğunlaşdırılması təcrübəsi artıq sabitləşmişdir (məsələn, rus dilində). Ona görə də ana dilimizin saflığını və varlığını qorumaq üçün əcnəbi vahidlərin dildaxili qanunlara uyğunlaşdırılması milli kimlik məsələsi kimi daim elmi ictimaiyyətin və ziyalıların diqqət mərkəzində olmalıdır. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin yerli televiziya kanallarına verdiyi müsahibədə (05.01.2026) sözügedən məqamla narahatlığı qlobal təhdid və risklərə qarşı ciddi çağırışdır: “Xarici kəlmələr dilimizi pozur, zənginləşdirmir və milli kimliyimizi də sarsıdır, damcı-damcı, yavaş-yavaş. Bəlkə də özümüz heç buna fikir vermirik, damcı-damcı sarsıdır. Dil əldən gedəndən sonra, yaxud da ki, pozulandan sonra, ya da başqa dilə tamamilə uyğunlaşandan sonra onda milli kimlik də gedəcək, ondan sonra dövlətçilik də gedəcək, ondan sonra, Allah eləməsin, ölkəmiz də, necə deyirlər, böyük fəlakətlə üzləşə bilər. Ona görə Azərbaycan dilini qorumaq hər birimizin vəzifəsidir” [51].

Beləliklə, B.Çobanzadə belə qənaətə gəlir ki, ümumtürk ədəbi dilinin yaradılmasında mövcud türkcələrin iştirakı zəruridir. Yəni nə qədim dövr “türki”sini yenidən dirçəltməyə

ehtiyac var, nə də türk dillərinin ümumi quruluşuna istinadən yeni modellər uydurmağa. Çünki türki müasir insanın təfəkkürünü əks etdirmək baxımından yetərli deyil, yəni insan təfəkkürünün inkişafı dili də təkamülə aparır. Ancaq mövcud türkcələrə istinadən ortaq dil yaratmaq mümkündür. Bunun üçün B.Çobanzadə üç təklif irəli sürür: 1) bu prosesə türk coğrafiyası miqyasında nəzarət edə bilən, dövlətçilik prinsiplərinə və beynəlxalq hüquqi normalara uyğun səlahiyyətlərə sahib olan mükəmməl bir qurum yaratmaq; 2) bütün türk coğrafiyasının rahat anlaya biləcəyi alim, şair və ziyalılar yetişdirmək; 3) prosesə nəzarətin bilavasitə dövlətlər tərəfindən həyata keçirilməsini təmin etmək. Ümumtürk ədəbi dili ideyasını yalnız bu halda gerçəkləşdirmək mümkün olacaqdır: “Yalnız böylə bir lisanı öyrətmək, dəyişdirmək, bəzi sözlərini atmaq, bəzi tamamilə yeni kəlmələr icad edərək bu lisana idxal etmək qabil olur. Lakin bunun üçün istilah fabrikanı halına gələn və fransız mərkəziyyət ruhunun timsalı olan Fransız Akademiyası kibi fəvqalədə səlahiyyət və vilayət sahibi olmaq və yaxud hər kəsin təqlidinə layiq bir şair, filosof və yaxud mühərri olmaq lazım gəlir və nəhayət, hökumət aparatları, müəssisələrinə dayanılmalıdır. İştə bu şərtlər olmadan heç bir zaman ümumi ədəbi dil meydana gələməz” [28, s. 147].

Göründüyü kimi, dilçi alim bu təkliflərin dəyərləndirilmədiyini müddətcə ortaq ədəbi dil məsələsinin həll olunmacağına qənaətinə gəlir: yəni ümumtürk ədəbi dili ideyası elmi şəkildə əsaslandırılmış konsepsiya olsa da, əməli addımlar atılmayınca, bu iş nəzəriyyə səviyyəsində qalacaqdır. Deməli, ortaq ədəbi dil məsələsi təkcə elmi-mədəni hadisə deyil, həm də ciddi siyasi qərardır.

Bütün bu fikirlərinin ümumi mənzərəsi olaraq ortaq türk ədəbi dilinin həyata keçməsində B.Çobanzadə türkcələrin imkanlarını da ayrıca qiymətləndirir: yəni hansı türkcəni

ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi bütün türklərə şamil etmək olar? Dilçi alimin fikrincə, belə olan halda nə İstanbul, nə də Qazan şivələrini ümumi türklərə şamil etmək olmaz. Çünki “İstanbul şivəsi Rusiya türk-tatarlarının ümumi lisanı olmaq üçün çox dəyişmək və Anadolu xalq lisanına yaxlaşdırmaq lazımdır. Qazan şivəsinə gəlincə, onun inkar olunmayaq dərəcədə digər şivələrə təsiri olmaqla bərabər böylə bir vəziyyətə hakim olmaqdan uzaqdır” [28, s. 147]. Deməli, tədqiqatçı yeni dilin yaradılmasını daha zəruri hesab edir və göstərir ki, burada ilk növbədə türkcələr arasında anlaşmanın yaxınlığını müəyyənləşdirmək lazımdır: “Bunun üçün türk-tatar xalq lisanlarının lügət, kəlmə təşkili, nəhayət nəhv və üslubunu bir yerə toplamaq imkanı az deyildir və böylə bir təşəbbüs türk-tatar xalqlarının mədəniyyətlərinə girmələri, qüvvətli mədəni mərkəzlərə malik bulunmaları üçün fəvqəladə yardım edəcəkdir” [28, s. 143].

Əslində elə ideyanın gerçəkləşməsini ümidləndirən də bu idi: XX əsrin əvvəllərində türk coğrafiyasında ədəbi-mədəni səviyyədə başlayan yaxınlaşma prosesi türkcələrdəki anlaşmanın da nə qədər yaxın olduğunu göstərmiş oldu. B.Çobanzadə də öz ictimai-siyasi və elmi fəaliyyətindən dolayı yaxşı başa düşürdü ki, dil yaxınlığı türk dünyasındakı ünsiyyəti daha geniş müstəvidə quracaqdır: “Bugünkü gündə Osmanlı türkcəsi başda olmaq üzrə azəri türkləri, kazan tatarları, türkcistan və qazaxıstanlıların, kırımlıların az çox məhəlli şivələrə dayanan yazılı ədəbiyyatları doğmaqdadır. Qonuşulan şivələr arasında böyük lisanı fərq olmadığı kibi bu müxtəlif ədəbiyyatların lisan və üslubları arasında pək o qədər böyük fərq görülməməkdədir. İştə bu vəziyyət türk-tatara mühərrirləri arasında bir ümumi ədəbi dil məsələsini doğurmuşdur. Lakin iqtisadi və elmi mərkəzlər olmadan belə bir məsələni çözmək qabil deyildir. Hər şeydən əvvəl Rusiya türk-tatarları arasında ümumi bir maarif mərkəzi lazımdır”

[28, s. 148]. Və 1922-ci ildə N.Nərimanov və Səməd Ağamalı-oğlunun təşəbbüsü ilə yaradılmış Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin Ağaməcid (Simforopol) şəhərində keçirilmiş iclasında B.Çobanzadə bu mərkəzin Bakı ola biləcəyi qənaətində idi: “Rusiyada yaşayan türk-tatar xalqları arasında yeni bir mədəniyyət mərkəzi lazımdır. Böylə bir mərkəzə namizəd ola biləcək ancaq Bakıdır” [17, s. 38].

Qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli tədqiqatçı ümumtürk ədəbi dili məsələsinə dair nəzəri baxışlarını və konseptual mülahizələrini Birinci Türkoloji Qurultayda da açıq şəkildə ifadə etmiş, bu problemin elmi müzakirəsinə fəal şəkildə qoşulmuşdur.

3.2. Birinci Türkoloji Qurultayda ədəbi dillə bağlı müzakirələr

1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayda M.F.Köprülüzadə, B.Çobanzadə, A.Samoyloviç, B.Berdiyev, N.Türyakulov, S.Ayvazov, H.Cəbiyev, Omarov kimi elm adamları ədəbi dil məsələləri ilə bağlı aparılmış geniş təhlil və müzakirələrdə fəal iştirak etmişlər. “Onlar vurğulayırdılar ki, türk xalqları tarix boyunca ədəbi dil ənənəsinə malik olmuş, bunun əsasında zəngin mədəni irs yaratmışlar. Buna görə də, hər bir türk xalqı öz ədəbi dilini formalaşdırmalı, lakin heç bir halda öz dilini digər xalqlara nisbətən üstün mövqedə təqdim etməməlidir. Belə yanaşma xalqlar arasında süni qarşıdurmanın və müqavimət meyillərinin yaranmasının qarşısını alır” [60, s. 269].

Türklər üçün ədəbi dil məsələsi ətrafında müzakirələr Türkiyədən gəlmiş nümayəndə, professor M.F.Köprülüzadənin “Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı” adlı məruzəsi ilə başladı. Türklərdə ədəbi dilin islamdan əvvəl mövcudluğunu və türk dilinin yüksək ədəbi potensiala malik olduğunu əsas-

landıran görkəmli ədəbiyyatşünas alim çıxışında "... xüsusi şəkildə bildirmədi ki, bu gün türklər üçün ədəbi dil yaratmaq lazımdır. Ancaq məruzəsinin adı hay-küysüz, qışqırıqsız öz məzmununu elan edirdi: "Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı" deyilir, "Türk xalqlarında ədəbi dillərin inkişafı" deyilmir. Deməli, hər türk xalqı xüsusi ədəbi dil işlətmir, bütün xalqlara bir ədəbi dil xidmət göstərir" [41, s. 96].

M.Köprülüzadənin məruzəsi türk dillərinin və ədəbi dilin genezisi məsələsinə tarixi-komparativ aspektdən yanaşması ilə seçilir. Alim qeyd edir ki, türk dili ilkin mərhələdə vahid sistem kimi deyil, müxtəlif ləhcə və şivələr şəklində mövcud olmuşdur. Bu parçalanma prosesi İslamdan əvvəlki dövrlərə qədər gedib çıxsada, həmin mərhələyə dair mənbələrin məhdudluğu səbəbindən ləhcələrin dəqiq təsnifatını aparmaq mümkün deyil. Onun yanaşmasına görə, Orxon-Yenisey abidələrinin dili yüksək səviyyədə formalaşmış ədəbi dil nümunəsi kimi çıxış edir. Bu fakt, türk xalqlarında ədəbi dil ənənəsinin erkən dövrlərdə mövcud olduğunu göstərir. Alim həmçinin vurğulayır ki, İslamdan əvvəl də müəyyən yazı sistemləri və yazılı ünsiyyət vasitələri mövcud olmuş, bəzi ləhcələr funksional baxımdan ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlmişdir. Sonrakı dövrlərdə Mahmud Kaşğarının "Divanı" əsasında türk dillərinin dialektoloji mənzərəsi daha aydın şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. Bu mənbələrə əsasən, erkən orta əsrlərdə türk ədəbi dili iki əsas istiqamətdə inkişaf etmişdir: şərq (xaqaniyyə) və qərb (oğuz) qolları. Şərq qolunda formalaşan ədəbi dil Orta Asiya mədəni mühitində geniş yayılmış, müxtəlif yazılı abidələr və dini-mədəni mətnlərlə zənginləşmişdir. Qərb qolunu təmsil edən oğuzca isə sonrakı dövrlərdə Anadolu və Azərbaycan ərazilərində inkişaf edərək zəngin ədəbi ənənə yaratmışdır.

Oğuz türkcəsinin daxilində də zamanla diferensiasiya baş vermiş, şərq (Azərbaycan) və qərb (Anadolu) qolları for-

malaşmışdır. Şərqi oğuz qolu erkən dövrlərdən etibarən inkişaf etməyə başlamış, qərbi oğuz qolu isə xüsusilə orta əsrlərdə çoxsaylı ədəbi nümunələr ortaya qoymuşdur. Bu əsərlər yalnız kəmiyyət baxımından deyil, həm də keyfiyyət etibarilə ərəb və fars ədəbiyyatı ilə müqayisə oluna biləcək səviyyəyə yüksəlmişdir.

M.Köprülüzadənin çıxışından əvvəl, yəni səkkizinci iclasdakı məruzəsində B.Çobanzadə bu məsələnin məzmununa dair fikirlər səsləndirmiş və “F.Köprülüzadənin çıxışı ətrafında qalxacaq ümumtürk ədəbi dilinin müzakirəsi üçün elmi və faktoloji bünövrə yaratmışdı” [40, s. 5]. Qeyd edək ki, B.Çobanzadə qurultaya iki məruzə ilə qatılmış nümayəndələrdən biri idi (digəri Türkiyədən gəlmiş elm adamı M.F.Köprülüzadə idi): “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu” (üçüncü iclas), “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında” (səkkizinci iclas).

B.Çobanzadə qurultayda türk dillərinin qohumluğu və terminologiyasına həsr olunmuş çıxışlarında türkcələrin söz varlığı kontekstində ortaq ədəbi dil məsələsinə iki yöndən yanaşmışdır:

- türk dillərinin lüğət tərkibinin ümumi mənzərəsini əks etdirməklə;
- məsələnin həllinə gedən yolda türk dillərinin vahid terminoloji sisteminin yaradılmasını təklif etməklə.

“Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu” adlı birinci məruzəsində dilçi alim türk dillərinin lüğət tərkibinə diqqət yetirməklə ortaq söz və ifadələrin müəyyənlişməsinin zəruri olduğunu qeyd edir. Bu mənada, müəllif ilk olaraq qədim yazılı abidələrə və tarixi əhəmiyyət daşıyan qaynaqlara əsaslanır. Məruzəsində türk leksikasının tarixi inkişafını təhlil edən B.Çobanzadə Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinə istinad edərək türk dillərinin diferensiasiyası prosesini müəyyən dərəcədə nəzərdən keçirmişdir. Alimin bu

məsələyə müraciəti təsadüfi xarakter daşımırdı. Belə ki, ümumtürk kommunikasiya modelinin elmi əsaslarının müəyyənləşdirilməsi və türk dilləri arasında qarşılıqlı anlaşılıqlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi baxımından türkcənin tarixi inkişaf dinamikasının yazılı mənbələr əsasında izlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə B.Çobanzadə M.Kaşğarlının zəngin dil materiallarına əsaslanaraq türk dillərinin XI əsrdən etibarən keçdiyi inkişaf yolunu və tipoloji xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə təhlil etmişdir. Müəllif türk dilləri arasındakı struktur və leksik yaxınlığın tarixi şərtlərini araşdırmaqla yanaşı, həmin yaxınlığın müasir dövrdəki təzahür formalarını da diqqət mərkəzində saxlamış, orta q ədəbi dil ideyasının gerçəkləşdirilməsi üçün mövcud dil mənzərəsini elminəzəri səviyyədə təqdim etmişdir.

B.Çobanzadə bu yaxınlığı məruzəsinin başlanğıcında birinci növbədə **türk** sözünün işlənmə arealı və semantik miqyası ilə izah edir: “Müxtəlif dövrlərə məxsus olan bir sıra əsərlərə: “Kutadqu-bilik”, “Divani-hikmət”, “Divanü lügət-it-türk” və başqalarına dərinlən fikir versək, görərik ki, onlar müxtəlif ləhcələrdə yazılıb, müəlliflər bunları “**türk**”, əsərləri və özlərini də “**türk**” adlandırırıblar” [1, s. 101]. Tədqiqatçının bu məqama toxunması heç də təsadüfi xarakter daşımır: çünki hansı türk soyundan olursa-olsun və ya hansı türk ləhcəsində yazırsa-yazsın, bu müəlliflərin hamısı özünü **türk** hesab edir və bu da dil birliyinin ana faktoru olaraq göz önündə tutulur.

B.Çobanzadə M.Kaşğarlının “Divan”ına istinadən verdiyi “Türk ləhcələrində leksikanın bünövrəsi vahiddir. Orada fərqlər yoxdur. Əgər varsa da, yalnız müxtəlif hərflərdə (səslərdə) və onların dəyişməsindədir” fikri ilə açıq şəkildə bildirir ki, ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması üçün əlimizdəki bu fakt sözügedən ideyanın reallaşması yönündə ən önəmli

amildir. Bu mənada, B.Çobanzadə M.Kaşğarlının müxtəlif türkcələrdən müqayisəli şəkildə təqdim etdiyi nümunələr ətrafında müzakirələr aparır. Tarixən türklərin dil əlaqələri və bənzərliyi haqqında M.Kaşğarlıya istinadən danışan B.Çobanzadə müasir anlaşıma ilə də bağlı maraqlı faktlara toxunur. O, əslən krımlı olduğu üçün Krım türkcəsində diqqət çəkən danışıq təzahürləri ilə rastlaşmışdır. Krım türkcəsi üzərində apardığı müşahidələr onda belə bir qənaət yaratmışdır ki, əhalisi türklərdən ibarət müxtəlif kəndlərdə, hətta ayrı-ayrı ailələrdə dil və ləhcə bütövlüyünə rast gəlmək olmur. Onların nitqində həm şimal və cənub, həm də şərq və qərb türkcələrinin xüsusiyyətləri özünü göstərir. Buna görə də Krım türkü həm başqırd ləhcəsini, həm özbək, həm Qazan, həm Anadolu ləhcələrini başa düşür: “İstənilən türk diyarının, məsələn, Orta Asiya, Krım, Qafqaz, Volqaboyunun xəritəsini götürsək və kənd, dağ və çay adlarını izləsək, görərik ki, bu adlar həm şərq, həm də qərb türk, hətta monqol dil və ləhcələrinə xasdır. Kiçik bir diyarı – Krımı götürək. Dilçilik baxımından, bu diyarın tarixi göstərir ki, o həm şərq, həm də qərb ləhcələri qrupundan çox şeylər əxz etmişdir” [1, s. 105].

B.Çobanzadə öz müşahidələri ilə ortaya çıxarmışdır ki, Orta Asiyada da eyni vəziyyətdir. Orada da qazaxların, özbəklərin, türkmənlərin və başqalarının dillərində ləhcə qarışımları özünü açıq şəkildə göstərir. Bu da oradan qaynaqlanır ki, tarixən həm şimal, həm cənub, həm şərq, həm qərb türkcələri bir imperiyanın daxilində işlənmişdir. “Təbii ki, eyni dövlətin diyarları arasında sıx iqtisadi-ticarət əlaqələri olmuşdur və deməli, türkcələr özləri bir-birləri ilə gündəlik və tarixi ünsiyyətdə olmuşlar. Bu islamaqədərki tarixdə də olub, islam dövründə də, məsələn, monqol fəthləri, Səlcuqlar, Osmanlı imperiyası, Teymurilər zamanlarında da bu proses həmişə getmişdir. Türklərin islamlaşması ilə bu ünsiyyət xüsusilə yenidən genişlənmişdir” [41, s. 99].

Deməli, dilçi alim türklərin bir-birlərini anlaması üçün türk dillərinin lüğət tərkibində iki mühüm vasitəni önə çəkir. Birincisi, türkcələrdə eynilə və ya müəyyən fonetik fərqlərlə işlədilən milli sözlərdir ki, bunlar ortaq ədəbi dil ideyasının reallaşması üçün əsas leksik bazadır. İkincisi, türkcələrdə ortaq işlənən ərəb-fars leksik alınmalarıdır. Bu baxımdan, termin yaradıcılığında ümumtürk bazasını birinci bünövrə sayan və ümumtürk ədəbi dili ideyasının tərəfdarı olan B.Çobanzadə ərəb-fars sözlərinə qarşı müharibəyə qalxmış purizmlə razılaşmadığını bildirirdi. Böyük türkçünün fikrincə, ayrı-ayrı türk dillərində mövcud olan xeyli sayda ərəb-fars sözləri müxtəlif türk xalqlarının bir-birini anlamasına yardım edir [39, s. 22]. Həmin dövrün görkəmli dilçisi Ş.Sami də eyni mövqedən çıxış edərək ərəb-fars sözlərinin yerli-yersizildən çıxarılmasına etiraz edirdi: “Ərəbcədən, farscadan lisanımıza bir çox kəlmələr girmişdir. Lap yaxşı, onlar türkləşdiyindən hər kəs bilir, anlayır. Biz də türk sözü kimi işlədirik. Bu vəchlə, lisanımıza girib yerləşmiş ərəb-fars kəlmələri lisanımızı daha da zənginləşdirir” [72, s. 6].

B.Çobanzadə qurultaydakı ikinci – “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında” adlı məruzəsində həmin fikri açıq şəkildə bəyan edirdi. Minlərlə yox, on minlərlə belə müştərək sözlər, əlbəttə, anlaşma üçün böyük materialdır. Bunun nəticəsində müxtəlif coğrafiyaların türkləri, bir-birindən uzaqda yaşayan insanlar bir-birlərini başa düşürlər. Və belə çıxır ki, bir ədəbi dil, bir ədəbi ləhcə bütün türk xalqlarına xidmət göstərə bilər. T.Hacıyevin dediyi kimi, “Bu, əsaslandırılmış elmi qənaətdir, güclü məntiqə arxalanır, heç bir şübhəyə yer qalmır” [41, s. 100].

Ümumtürk ədəbi dili məsələsində B.Çobanzadənin xüsusi elmi-metodoloji yanaşması var ki, müəllif “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında” adlı məruzəsində onun mahiyyətini geniş şəkildə açıqlamışdır. Bu mexanizm ondan ibarətdir

ki, ümumtürk ədəbi dili məsələsinin həllinə gedən yolda bütün türk xalqları üçün vahid terminoloji sistemin yaradılması mühüm şərtidir.

Problemin ümumi mənzərəsini leksik-semantik struktur baxımdan təhlil edən tədqiqatçı türk dillərinin lüğət tərkibində üç ümumi bazanın olduğunu diqqətə çatdırır:

a) Türklər üçün anlaşmanın birinci səbəbi *ümumtürk bazasıdır* ki, buraya bütün türkcələrdə eynilə işlədilən (qismən fonetik fərqlər daxil olmaqla) sözlər daxildir.

b) İkincisi, *ərəb-fars bazasıdır* ki, buraya türk ləhcələrində ortaqlaşmış tezliyində malik olan alınmalar daxildir.

c) Üçüncüsü, *Avropa bazasıdır* ki, ümumi anlayış və nəzəriyyələrin qəbul edilməsində bu baza mühüm rol oynayır.

Bu mənada, B.Çobanzadə ümumtürk ədəbi dilinin yaradılmasında terminlərin tədrisi ilə bağlı üç mərhələ göstərir:

a) Birinci dərəcəli (ibtidai) məktəblərdə yerli milli terminlərin işlənməsini; b) İkinci dərəcəli (orta) məktəblərdə ümumtürk terminlərindən istifadə olunmasını; c) Üçüncü dərəcəli (indiki ali) məktəblərdə həmin ümumi türk bazası əsasında beynəlxalq terminologiya sisteminə qoşulmağı tövsiyə edir.

B.Çobanzadə belə hesab edirdi ki, təhsil sistemində yalnız ədəbi dil hakim mövqə tutmalı, sinifdə heç bir dialektizm və məhəllçiliyə yol verməməlidir. Bu isə ədəbi dilin vahid, hamı tərəfindən anlaşılacaq terminologiyaya malik olması ilə mümkün ola bilər [17, s. 88].

Deməli, dilçi alim türk coğrafiyasında vahid elmi terminologiyanın yaradılmasında üç əsas bazanı – *ərəb-fars, ümumtürk və Avropa* bazalarını mərhələli şəkildə təqdim edir. Və Avropa bazasına münasibətində bildirir ki, bu məsələdə də bir mənbəyə istiqamətlənmək lazımdır: əgər yunan mənşəli sözlər qəbul edilirsə, onda bütün türk xalqları eynilə bu sözləri yunan formasında götürməlidir [1, s. 182].

Terminologiya mövzusunda gedən müzakirələrdə çıxış edən Manatov B.Çobanzadənin bu mövqeyi ilə razılışmaya-raq deyirdi: “Prof. B.Çobanzadə çıxışını elmi cəhətdən çox gözəl əsaslandırdı. Çıxış çox maraqlı idi: fəqət onun bütün çıxışı orta q türk milli dili deyilən dili yaratmaq fikri üzərində qurulmuşdu” [1, s. 267]. Manatov göstərir ki, B.Çobanzadə birinci, ikinci və üçüncü dərəcəli məktəblərin məzunlarının, ziyalıların dilini xalq dilindən ayırır. Onun dediyi dil millətin üstündə dayanan bir dildir. Düzdür, nə zamansa türk ləhcələri arasında qrup şəklində orta q ünsiyyəti yaratmaq ola bilər. Ancaq “... bu millətdən yuxarıda bulunan dildən hər zaman qaçmaq lazımdır, biz buna qapılmamalıyıq” [1, s. 268]. Məsələyə münasibət bildirən A.Babayev yazır: “Bununla mən razılışa bilmərəm. Əslində Manatov bunu deməkdə qurultayın ümumi ruhunu, mahiyyətini başa düşmədiyini göstərmiş olurdu” [17, s. 100].

Artıq 1930-cu illərdə Türkiyədə terminlərin bu mexanizmlə tədrisinə başlanılmışdı. Türkiyə dilçisi Həmzə Zülfüqar yazır: “II Türk Dili Qurultayından sonra terminlərə iki istiqamətdə yanaşılmışdı: bunlardan biri orta təhsil terminləri, ikincisi isə ali məktəblərin ixtisas qruplarında işlənəcək terminlərdir. Birincilik orta təhsil terminlərinə verilmişdir” [72, s. 8]. Eləcə də B.Çobanzadədən sonra onun yetirməsi M.Şirəliyevin termin yaradıcılığında bir sıra kriteriyaların, xüsusilə həmin üç bazanın nəzərə alınmasının zəruriliyini vurğulaması [66, s. 27-43] görkəmli alimin qurultayda irəli sürdüyü bu mühüm fikirlərin doğruluğuna qəti şübhə yaratmır.

B.Çobanzadənin mövqeyini elmi-metodoloji baxımdan ən optimal variant kimi dəyərləndirən T.Hacıyev dil birliyinə gedən yolda həmin mexanizmin uğurlu nəticələr verəcəyini qeyd edir: “Əlimizi yanımıza salıb gözləməyək ki, nə vaxtsa ümumi dil yaranacaq, gəlin türk xalqlarının ünsiyyətinin for-

masını tapaq. Bu işin bir gözəl yolunu Bəkir Çobanzadə qurultayda təklif etmişdi” [39, s. 18-26].

Demək olar ki, B.Çobanzadənin qurultaydakı məruzələri bəzi müzakirələri çıxmaq şərtilə yüksək qiymətləndirilmiş və rəğbətlə qarşılanmışdı. Yakutiyaadan gəlmiş İ.N.Baraxov qurultay haqqında qeydlərində alimin ilk məruzəsi ilə bağlı yazırdı: *“B.Çobanzadənin parlaq məruzəsindən sonra üçüncü iclas qurtardı”* [75, s. 5-21].

Bütün bunlar onu göstərir ki, B.Çobanzadə ümumtürk ədəbi dili problemini türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasının və elmi-kommunikativ yaxınlaşmasının əsas amillərindən biri kimi dəyərləndirmiş, bu məsələnin həllinə sırf nəzəri deyil, praktik və metodoloji aspektdən yanaşmışdır. Onun irəli sürdüyü konsepsiya türk dillərinin tarixi qohumluğuna və ortaq leksik bazasına əsaslanan elmi model kimi diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan:

– B.Çobanzadə türk dilləri arasındakı yaxınlığı, ilk növbədə ümumi lüğət fondunun mövcudluğu ilə əsaslandırılmış, Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinə istinad etməklə türkcələrin ortaq tarixi köklərə söykəndiyini və qarşılıqlı anlaşma potensialının yüksək səviyyədə olduğunu elmi faktlarla sübut etmişdir.

– Birinci Türkoloji Qurultayda B.Çobanzadənin irəli sürdüyü mühüm elmi müddəalardan biri ortaq türk ədəbi dili ideyasının vahid terminoloji sistemin yaradılması ilə sıx bağlı olmasıdır. Alim ümumtürk, ərəb-fars və beynəlxalq terminoloji bazaların qarşılıqlı əlaqəsi əsasında mərhələli terminologiya modelini təklif etmiş, bunun türk xalqları arasında elmi və təhsil əlaqələrinin inkişafına xidmət edəcəyini əsaslandırmışdır.

– B.Çobanzadənin ortaq ədəbi dil konsepsiyası hər hansı bir türk dilinin dominantlığı üzərində deyil, türk dillərinin ortaq tarixi-mədəni irsinin, ümumi leksik fondunun və qarşı-

lıqlı anlaşıma imkanlarının elmi şəkildə qiymətləndirilməsi prinsipi üzərində qurulmuşdur.

– Birinci Türkooloji Qurultayda aparılan müzakirələr və xüsusilə B.Çobanzadənin məruzələri nəticəsində türk xalqları üçün ortaq kommunikasiya məkanının yaradılmasının elmi cəhətdən mümkünlüyü əsaslandırılmış, ortaq dil və terminologiya məsələlərinin gələcək inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

– B.Çobanzadənin ümumtürk ədəbi dili ilə bağlı baxışları bu gün də elmi aktuallığını itirməmişdir. Müasir mərhələdə türk dövlətləri arasında dil, təhsil, terminologiya və mədəni əməkdaşlığın genişlənməsi onun irəli sürdüyü ideyaların tarixi əhəmiyyətini və elmi əsaslılığını bir daha nümayiş etdirir.

Ədəbi dilin mahiyyəti və inkişaf istiqamətləri ilə bağlı müzakirələr kontekstində **Bekki Əmiroviç Berdiyevin** irəli sürdüyü nəzəri müddəalar türk dillərinin qarşılıqlı münasibətlərinin, onların struktur yaxınlığının və ümumi ədəbi dil perspektivlərinin qiymətləndirilməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Alimin yanaşması həm ənənəvi dilçilik təsəvvürlərinin tənqidi, həm də ümumtürk dil birliyi ideyasının elmi əsaslandırılması baxımından diqqəti cəlb edir. B.Berdiyev türk dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin hələ tam şəkildə sistemləşdirilmədiyini xüsusi vurğulayır. Onun fikrincə, bu sahədə elmi təsnifatın yetkin olmaması ümumtürk ədəbi dil məsələsinə dair qəti nəticələr çıxarmağı çətinləşdirir. Bu baxımdan, alim ehtiyatlı mövqe sərgiləyərək qeyd edir ki, elmi məlumat bazası tam formalaşmadan belə bir dil birliyinin mümkünlüyü barədə yekun hökm vermək metodoloji baxımdan düzgün deyil. Lakin bununla yanaşı, B.Berdiyev mövcud dil materialına əsaslanaraq türk dilləri arasında kifayət qədər ortaq cəhətlərin mövcudluğunu da inkar etmir. Əksinə, bu ortaq xüsusiyyətlərin gələcəkdə ümumi

ədəbi dilin formalaşması üçün potensial zəmin yaratdığını göstərir.

Alimin mühüm tezislərindən biri “dil” və “ləhcə” anlayışlarının fərqləndirilməsi ilə bağlıdır. B.Berdiyev dilin bütöv və sistem-struktura malik olduğunu, ləhcələrin isə bu sistem daxilində variantlar kimi çıxış etdiyini əsaslandırır. Bu yanaşma əsasında o, ayrı-ayrı ləhcələrin mövcudluğunu ümumi dilin yoxluğu kimi təqdim etməyin elmi cəhətdən əsassız olduğunu göstərir. Bu fikir xüsusilə türkmən dili nümunəsində izah olunur: yəni müxtəlif dialekt fərqlərinə baxmayaraq, vahid ədəbi dil sisteminin mövcudluğu şübhə doğurmur. Bu yanaşma bütövlükdə türk dillərinə şamil edilir və onların daxili müxtəlifliyinə baxmayaraq, ümumi struktur xüsusiyyətlərinin mövcudluğu vurğulanır.

B.Berdiyevin görüşlərində türk dilləri arasında struktur uyğunluq xüsusi yer tutur. Alim qeyd edir ki, leksik səviyyədə ortaq sözlər çoxdur və qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir; sintaktik baxımdan cümlə quruluşları arasında ciddi fərqlər müşahidə olunmur; morfoloji sistemdə isə şəkilçilər və söz düzəltmə modelləri böyük ölçüdə paralellik təşkil edir. Bu faktlar göstərir ki, türk dilləri arasında yalnız tarixi deyil, həm də sistem-struktur yaxınlıq mövcuddur. B.Berdiyev məhz bu ortaq bazanı ümumtürk ədəbi dil ideyasının əsas dayağı kimi qiymətləndirir.

Müəllif ədəbi dillə xalq dili arasında prinsiplial fərq qoyur. Onun fikrincə, xalq dili təbii şəkildə formalaşan gündəlik ünsiyyət vasitəsi olduğu halda, ədəbi dil bu material əsasında şüurlu şəkildə normativləşdirilən və “kultivasiya olunan” bir formadır. Bu baxımdan alim iki mühüm tezis irəli sürür: a) ədəbi dil xalq dilinə əsaslanmalıdır, lakin onunla tam eyniləşdirilə bilməz; b) ədəbi dilin mövcudluğu cəmiyyətin mədəni inkişafı üçün zəruridir və ondan imtina ideyası elmi baxımdan əsassızdır.

Beləliklə, B.Berdiyev həm populist yanaşmaları (ədəbi dilin inkarı), həm də ifrat sadələşdirici baxışları tənqid edir. Alim ümumtürk ədəbi dil ideyasına nə radikal şəkildə qarşı çıxır, nə də onu qeyd-şərtsiz qəbul edir. Onun mövqeyi daha çox elmi-praqmatik xarakter daşıyır. Alim hesab edir ki, türk xalqları arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin güclənməsi, qarşılıqlı ünsiyyətin genişlənməsi, dil sistemlərinin struktur yaxınlığı kimi amillər zamanla ədəbi dildə yaxınlaşmanı stimullaşdırır. Bu baxımdan, o, ümumi ədəbi dilin formalaşmasını təbii-tarixi proses kimi qiymətləndirir və bu ideyanın prinsip etibarilə mümkün olduğunu qəbul edir. B.Berdiyev vurğulayır ki, ədəbi dil inzibati və ya nəzəri qərarlarla yaradılan fenomen deyil. Onun fikrincə, ədəbi dil sosial inkişafın məhsuludur, iqtisadi, mədəni və kommunikativ əlaqələr genişlənmədən vahid dil yaratmaq mümkün deyil və dil “laboratoriyada hazırlanmış sistem” kimi deyil, təbii proses kimi formalaşır.

B.Berdiyevin ədəbi dilə dair fikirləri türk dillərinin həm müxtəlifliyini, həm də daxili birliyini nəzərə alan balanslı elmi yanaşma kimi səciyyələnə bilər. Onun görüşləri göstərir ki, türk dilləri arasında mövcud olan struktur yaxınlıq ümumtürk ədəbi dil ideyasını nəzəri baxımdan mümkün edir. Lakin bu ideyanın reallaşması yalnız elmi əsaslandırma və təbii tarixi inkişaf prosesi çərçivəsində mümkün ola bilər. Beləliklə, Berdiyevin yanaşması türkoloji dilçilikdə ədəbi dil probleminin həm nəzəri, həm də praktik aspektlərinin dərk olunmasına mühüm töhfə verir və müasir dövrdə də aktuallığını qoruyur.

Ədəbi dillə bağlı müzakirələrdə **Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviçin** mövqeyi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Alim türk dillərinin inkişaf tarixini dialektoloji aspektdən təhlil edərək, ümumtürk dil ideyası ilə bağlı ehtiyatlı, lakin elmi əsaslara söykənən yanaşma sərgiləmişdir. A.Samoyloviçin

baxışlarının mərkəzində türk dillərinin vahid sistem daxilində dialektlərdən (ləhcələrdən) ibarət olması fikri dayanır. O qeyd edir ki, “ümumtürk dili” anlayışı qəbul ediləcəksə, bu dilin monolit deyil, müxtəlif dialektlərə parçalanmış bir struktur kimi dərk olunması zəruridir. Alimin yanaşmasına görə, türk dillərinin bir qismi (məsələn, çuvaş və yakut dilləri) xüsusi inkişaf yolu keçmiş və digər türk dillərindən müəyyən qədər fərqlənmişdir. Lakin bu dillər istisna olmaqla qalan türk dillərinin çoxu bir-birinə yaxın dialekt və şivələr sistemi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu isə onların genaoloji və tipoloji bağlılığını təsdiqləyir.

A.Samoyloviç türk dillərinin dialekt və şivələri arasında böyük yaxınlığın mövcud olduğunu vurğulayır. Onun fikrincə, bu yaxınlıq digər dil ailələri ilə müqayisədə daha qabarıqdır. Məsələn, slavyan və german dillərində müşahidə olunan bu dərəcədə dialekt-ləhcə uyğunluğu türk dilləri üçün xarakterikdir. Bu fakt, alimə görə, türk dillərinin vahid sistem daxilində inkişaf etdiyini və onların dialektlərarası keçidlərinin daha yumşaq və qarşılıqlı anlaşılın olduğunu göstərir. Bu isə potensial dil yaxınlaşması üçün mühüm elmi əsas yaradır.

A.Samoyloviç vahid ədəbi dilin yaranmasını inzibati və ya məcburi yollarla mümkün hesab etmir. Onun fikrincə, dilin inkişafı sosial və tarixi proseslərin nəticəsi kimi baş verir. Xüsusilə aşağıdakı amillər bu prosesdə mühüm rol oynayır:

- ❖ iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi;
- ❖ mədəni və ədəbi mübadilənin intensivləşməsi;
- ❖ coğrafi və sosial yaxınlaşma.

A. Samoyloviç konkret regional nümunələr əsasında bu prosesi izah edir. O bildirir ki, bəzi türk dialektləri artıq həm danışq, həm də ədəbi səviyyədə yaxınlaşma istiqamətində inkişaf edir. Məsələn: cənub-qərb (oğuz) qrupu daxilində yaxınlaşma müşahidə olunur. Mərkəzi Asiya və Volqaboyunda

da dil yaxınlaşması meyilləri görünür. Bu faktlar göstərir ki, türk dilləri arasında inteqrasiya yalnız nəzəri ehtimal deyil, həm də real tarixi proses kimi mövcuddur.

Görkəmli alim ümumtürk ədəbi dil ideyasına nə radikal şəkildə qarşı çıxır, nə də onu sadələşdirilmiş formada qəbul edir. Onun mövqeyi belə ümumiləşdirilə bilər:

– Vahid ədəbi dil mümkündür, lakin bu, yalnız təbii inkişaf nəticəsində formalaşa bilər;

– Dil birliyi inzibati qərarlarla deyil, sosial-tarixi proseslərlə yaranır və dialektlərin yaxınlaşması bu prosesin əsas mexanizmidir. Bu yanaşma alimə dilin sosial mahiyyətini ön plana çıxarmağa imkan verir. Ona görə də A.Samoyloviç ədəbi dili sosial hadisə kimi qiymətləndirir və onun inkişafını cəmiyyətin ümumi inkişafı ilə əlaqələndirir. Türk xalqları arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin güclənməsi onların dilcə yaxınlaşmasını qaçılmaz edir. Bu baxımdan, dil birliyi yalnız nəzəri konstruksiya deyil, real sosial prosesin nəticəsi kimi çıxış edir.

A.N.Samoyloviçin elmi yanaşması ayrı-ayrı türk dillərinin quruluşunu əsas götürərək ümumtürk ədəbi dil probleminə kompleks və realist baxış təqdim edir. Onun fikirləri göstərir ki, türk dilləri arasında mövcud olan struktur və tipoloji yaxınlıq vahid dil potensialını şərtləndirir. Lakin onun reallaşması yalnız təbii, tarixi və sosial proseslər nəticəsində mümkün ola bilər.

Qurultayda orta ədəbi dil məsələsi yalnız dilçilik baxımdan deyil, həm də sosial və ideoloji kontekstlərdə müzakirə olunurdu ki, bu cəhətdən **N.T.Türyakulovun** yanaşması da maraq doğurur. O, problemi emosional və ya normativ müstəvidə deyil, daha çox sosiolinqvisistik və tarixi-realist aspektdə təhlil edərək dilin təbii inkişaf qanunauyğunluqlarını ön plana çəkir.

N.Türyakulovun əsas tezi ədəbi dilin sosial mahiyyətinə əsaslanır. Onun fikrincə, ədəbi dil süni şəkildə yaradılan konstruksiya deyil, sosial-iqtisadi münasibətlərin məhsulu kimi formalaşır. Bu mənada ədəbi dilin “hazırlanması” və ya inzibati yolla tətbiqi ideyası elmi baxımdan qəbulolunmazdır. Alim vurğulayır ki, ədəbi dil ictimai həyatın təbii nəticəsidir və onun inkişafı xarici müdaxilədən deyil, cəmiyyətin daxili dinamikasından asılıdır. Bu yanaşma vahid ədəbi dilin yaradılmasının inzibati vasitələrlə mümkün olmadığını əsaslandırır.

N.Türyakulov dillərin yaxınlaşmasını sosial inteqrasiya ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə, eyni sosial-iqtisadi mühitdə yaşayan toplumlar arasında ünsiyyət intensivləşir, kommunikasiya vasitələrinin genişlənməsi əlaqələri gücləndirir və nəticədə dialektlər arasında fərqlər azalır və uyğunlaşma baş verir. Bu proses süni deyil, tarixi və təbii xarakter daşıyır. Dil birliyinə doğru hərəkət məhz iqtisadi inteqrasiya, mədəni mübadilə və sosial kontaktların artması nəticəsində gerçəkləşir.

N.Türyakulov konkret dil qrupları üzərində müşahidələr apararaq, dillərin (ləhcələrin) yaxınlaşmasının real nümunələrini göstərir. O, Azərbaycan, Anadolu və türkmən dialektləri arasında fonetik yaxınlığın, leksik oxşarlıqların və tarixi-mədəni bağlılığın mövcud olduğunu qeyd edir və bu ləhcələrin birləşmə potensialını real hesab edir. Bununla yanaşı, alim ehtiyatlı mövqə sərgiləyərək bildirir ki, digər bölgələrin, xüsusilə Orta Asiya türklərinin (məsələn, özbəklərin) bu prosesə qoşulması hələlik nəzəri ehtimal səviyyəsindədir və əlavə elmi müşahidələr tələb edir.

N.Türyakulov dil dəyişməsinə tədrici və mərhələli proses kimi qiymətləndirir. Onun fikrincə, dilin inkişafı ani deyil, uzunmüddətli tarixi təkamülün nəticəsidir, dəyişikliklər sosial şəraitin yenilənməsi ilə paralel baş verir, bu prosesdə ar-

dıcılıq və daxili qanunauyğunluq əsas rol oynayır. Beləliklə, dilin gələcək inkişaf istiqamətləri yalnız mövcud faktların təhlili əsasında proqnozlaşdırıla bilər.

Müəllifin görüşləri elmi pragmatizm ilə xarakterizə olunur. O, mövcud dil faktlarını əsas götürür; gələcək ehtimalları bu faktlardan ayırır; nəzəri konstruksiyalarla empirik reallıq arasında balans yaradır. Alimin yanaşması üç əsas istiqaməti birləşdirir: a) sosiolinqviistik aspekt – dil sosial münasibətlərin məhsulu kimi izah olunur; b) tarixi aspekt – dil dəyişməsi uzunmüddətli və tədrici proses kimi qiymətləndirilir; c) metodoloji (pragmatik) aspekt – mövcud faktlar və ehtimallar bir-birindən ayrılır. Bu sintez N.Türyakulovun yanaşmasını kompleks və elmi cəhətdən əsaslandırılmış edir və onu həm radikal inteqrasiya tərəfdarlarından, həm də pessimist mövqedə duran məruzəçilərdən fərqləndirir.

N.T.Türyakulovun fikirləri göstərir ki, dil birliyi inzibati müdaxilə ilə deyil, sosial-iqtisadi və mədəni inteqrasiya nəticəsində tədricən formalaşır. Beləliklə, alimin yanaşması həm realist, həm də elmi baxımdan əsaslandırılmış mövqe kimi çıxış edir və müasir türkoloji dilçilikdə dil inteqrasiyası məsələlərinin izahında əhəmiyyətini qoruyur.

Həbib Cəbiyevin ədəbi dil haqqında irəli sürdüyü fikirlər normativ dil düşüncəsinin sistemli şəkildə formalaşmasına xidmət edən mühüm nəzəri yanaşmalardan biri kimi diqqəti cəlb edir. Alimin baxışlarında ədəbi dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, cəmiyyətin mədəni inkişafını, estetik zövqünü və ictimai düşüncə səviyyəsini əks etdirən mürəkkəb bir sistem kimi təqdim olunur. Bu baxımdan, H.Cəbiyev dil məsələlərinə yalnız filoloji çərçivədə deyil, həm də sosial və mədəni proseslərin tərkib hissəsi kimi yanaşır.

Müəllifin çıxışının əsas ideyalarından biri funksional üslub anlayışının düzgün qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. H.Cəbiyev satirik, publisistik və rəsmi üslubların eyni normativ

meyarlarla ölçülməsini yanlış hesab edir. Bu yanaşma onun dilə statik deyil, funksional baxımdan yanaşdığını göstərir. Alimə görə, hər bir üslubun öz məqsədi, auditoriyası və ifadə vasitələri vardır. Satirik mətbuatın sadələşdirilmiş və bəzən danışq elementləri ilə zəngin dili onun estetik və ictimai funksiyasından doğur. Deməli, ədəbi dil yalnız “sərt norma” anlayışı ilə deyil, müxtəlif üslubların qarşılıqlı münasibəti çərçivəsində dərk edilməlidir. Bu fikir dövrün dilçilik düşüncəsi üçün kifayət qədər müasir və çevik yanaşma hesab oluna bilər.

H.Cəbiyevin orfoqrafiya, terminologiya və üslub məsələlərinin bir-birindən ayrı şəkildə həllini düzgün hesab etmir. Alimin fikrincə, dil vahid sistem olduğu üçün onun bütün sahələri qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etməlidir. Bu yanaşma göstərir ki, H.Cəbiyev dil islahatını təsadüfi və pərakəndə dəyişikliklər toplusu kimi deyil, elmi prinsiplərlə idarə olunan məqsədyönlü proses kimi dərk edirdi. Beləliklə, onun baxışlarında ədəbi dil dövlətçilik, maarifçilik və milli mədəniyyət siyasəti ilə sıx bağlı anlayış kimi çıxış edir.

Müəllif orfoqrafiyanın fonetik prinsipə əsaslanmasını vacib hesab edir. Yazı dili mümkün qədər tələffüzə yaxın olmalıdır, lakin bu prinsip universal və dəyişməz norma kimi qəbul edilməməlidir. Müxtəlif bölgələrdə yerli dil xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Alim ədəbi dilin əsasının xalq dili olduğunu qəbul etsə də, onun xalq dili ilə tam eyniləşdirilməsinə qarşı çıxır. Ədəbi dil xalq dilinin üzərində qurulan, lakin ondan fərqli olaraq normativləşdirilmiş və işlənmiş formadır.

H.Cəbiyev Azərbaycan dilinin inkişafını digər türk dillərindən fərqləndirən amillərə diqqət çəkir. Onun fikrincə, Azərbaycan dili uzun müddət ərəb və fars dillərinin güclü təsiri altında olmuşdur, bu təsir nəticəsində dilin “üst qatında” yad elementlər artmışdır və nəticədə xalq dili ilə ədəbi dil

arasında müəyyən ziddiyyət yaranmışdır. Digər türk xalqlarında isə bu təsir daha zəif olmuş və dilin daxili inkişafı daha təbii şəkildə baş vermişdir. Bu səbəbdən Azərbaycan dilində dil islahatı məsələsi daha kəskin və zəruri xarakter daşıyır.

H.Cəbiyev terminologiya məsələsində prioritetin türk mənşəli formaların qəbuluna verilməsini təklif edir. Bu mümkün olmadıqda isə Avropa mənşəli terminlərin istifadəsi məqsədəuyğun hesab edilir. Ərəb və fars mənşəli terminlər isə artıq prioritet statusunu itirmişdir. Bu yanaşma ədəbi dilin milli əsaslar üzərində qurulmasına yönəlmiş dil siyasətinin mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Beləliklə, türk dillərində ədəbi dil məsələsi çoxşaxəli tarixi, siyasi və mədəni amillərin təsiri altında formalaşmış mürəkkəb bir prosesdir. XX əsrin əvvəllərində bu məsələnin aktuallaşması milli kimlik, mədəni inteqrasiya və dil siyasəti ilə sıx bağlı olmuşdur. 1926-cı il I Türkoloji Qurultayı isə bu problemlərin elmi əsaslarla müzakirəsinə imkan yaratmış, ümumtürk ədəbi dil ideyasının formalaşmasına mühüm töhfə vermişdir.

Türk xalqlarının zəngin ədəbi dil irsi və tarixi təcrübəsi göstərir ki, ortaq dil potensialı real elmi əsaslara söykənir və bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar müasir dilçilik üçün də aktual olaraq qalmaqdadır.

Beləliklə, Birinci Türkoloji Qurultayda aparılmış müzakirələrin, o cümlədən B.Çobanzadənin araşdırmalarının nəticəsi olaraq belə bir ümumi fikir formalaşdı ki, türklər üçün ortaq ədəbi dil yaratmaq mümkündür: "Türklər üçün ümumi ədəbi dil yaratmaq mümkündür. Əvvəlcədən türk ləhcələri arasında danışığı dilləri səviyyəsində anlaşma olub, indiki iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin, nəqliyyat və başqa kommunikativ vasitələrin artdığı, məktəb – təhsil şəbəkəsinin əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha da çevikləşdi-

yi yaşadığımız zamanda ümumi dil ideyasını gerçəkləşdirmək olar” [41, s. 107].

Ancaq müasir dövrümüzün görkəmli elm xadimlərinin, tanınmış türkoloqlarının elm ictimaiyyətinə məlum olan ümumi fikri bundan ibarətdir ki, ümumtürk ədəbi dili – **ortaq türk dili** yaradıla bilməz, türk coğrafiyasında yalnız türklər üçün **ortaq ünsiyyət dili** məsələsini həll etmək olar. Belə ki, mövcud türkcələrdən birini götürüb, onu bütün türk xalqlarının ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevirməklə bu problemi çözmək mümkündür. Akad. T.Hacıyevin qeyd etdiyi kimi, “Ümumi ortaq türk ədəbi dili yaratmaq əsla mümkün deyil. Müxtəlif coğrafiyalarda formalaşmış yerli türkcələri bir yana qoyub, yeni dil hazırlamaq olmaz. “Olar” demək xam xəyala düşmək deməkdir. Ayrılma təbii gedən prosesdir, birləşdirmə ona qarşı ideyadır, yəni təbii prosesə qarşı çıxmaq deməkdir” [41, s. 108].

Bu gün ümumtürk ədəbi dili məsələsi ilə bağlı böyük toplantılardakı və qurultaylardakı müzakirələrin nəticələri belə ümumiləşdirilir: “1) Ortaq türkcə funksiyasını daha çox inkişaf etmiş, daha çox əhalinin danışdığı bir türk dili yerinə yetirməlidir ki, bu da, təbii ki, Türkiyə türkcəsidir; 2) Müxtəlif türk dillərinin fonetik, leksik və qrammarik materialları əsasında ortaq türkcə yaradılmalı və Türk dünyasının istifadəsinə verilməlidir; 3) Qədim dövrlərdən bəri türk dillərinin ortaq tarixinə müraciət olunmalı, ortaq türkcə ortaq tarixdən alınıb müasirləşdirilməlidir; 4) Xüsusi olaraq hər hansı bir türk dilinin ortaq ünsiyyət vasitəsi kimi qəbuluna ehtiyac yoxdur və türklər arasında ünsiyyətin miqyasının genişlənməsi – iqtisadi, siyasi və mədəni inteqrasiya prosesi öz ortaq ünsiyyət vasitəsinə tədricən yaradacaqdır; 5) Hər bir türk xalqı artıq formalaşmış dilində danışmalı, onun inkişafı üçün tədbirlər görməlidir, lakin ortaq ünsiyyət problemi Türk dünyası miqyasında deyil, qloballaşma prosesinin təsiri al-

tında, ümumən, dünya miqyasında həll olunacaqdır” [23, s. 220-221].

Müasir dövrdə türk dünyasında integrasiya proseslərinin dərinləşməsi və türkdilli xalqlar arasında siyasi, iqtisadi, elmi-mədəni əlaqələrin genişlənməsi ortağ ünsiyyət vasitəsinin formalaşdırılması məsələsini yenidən aktuallaşdırmışdır. Bu kontekstdə türk dünyasının ən böyük siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən biri kimi Türkiyə Respublikasının rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tarixən regional və beynəlxalq proseslərdə mühüm mövqeyə malik olan Türkiyə bu gün də türkdilli xalqlar arasında əməkdaşlığın və qarşılıqlı əlaqələrin inkişafında aparıcı aktorlardan biri kimi çıxış edir. Məhz bu səbəbdən çağdaş türkoloji görüşlərdə əsasən müdafiə olunan yanaşma bundan ibarətdir ki, Türkiyə türkcəsi türk xalqları arasında ortağ kommunikasiya vasitəsi funksiyasını yerinə yetirmək üçün əlverişli imkanlara malikdir. Bu mövqə Türkiyə türkcəsinin geniş coğrafiyada yayılması, zəngin yazılı ənənəyə sahib olması, beynəlxalq informasiya və kommunikasiya məkanında fəal istifadə olunması, eləcə də digər türk dilləri ilə qarşılıqlı anlaşılıqlıq potensialı kimi amillərlə əsaslandırılır. Bununla belə, təkcə elmi-mədəni deyil, həm də siyasi əhəmiyyət kəsb edən bu məsələ ilə bağlı türkologiyada müxtəlif yanaşmalar çərçivəsində müzakirələr hələ də davam edir.

NƏTİCƏ

Araşdırmalar zamanı əldə edilən yekun qənaətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Birinci Türkoloji Qurultay (1926) türk xalqlarının elmi-mədəni həyatında yeni mərhələnin başlanğıcı olmaqla türkologiyanın institusionallaşması, elmi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və ümumtürk birliyi ideyasının sistemli şəkildə akademik müstəviyə çıxarılması baxımından fundamental əhəmiyyətə malikdir.

2. Qurultayın keçirilməsi təkcə elmi zərurətdən deyil, həm də XX əsrin əvvəllərində türk xalqları arasında güclənən milli özünüdərk, mədəni inteqrasiya və modernləşmə proseslərinin məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

3. Qurultayın Bakıda keçirilməsi Azərbaycanın türk dünyasında formalaşmış maarifçilik ənənələri, əlifba islahatı sahəsində qabaqcıl mövqeyi və Şərqlə Qərb arasında intellektual körpü funksiyası ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Bu amil Bakını ümumtürk elmi-mədəni dialoqunun əsas mərkəzlərindən birinə çevirmişdir.

4. Qurultayın əsas müzakirə mövzusu olan əlifba məsələsi sadəcə qrafik sistemin dəyişdirilməsi problemi deyil, türk xalqlarının mədəni modernləşməsi, maariflənməsi, elmi kommunikasiyasının genişləndirilməsi və ortaq identiklik məkanının formalaşdırılması ilə bağlı strateji xarakter daşıyan məsələ olmuşdur.

5. Azərbaycanda XIX əsrin ikinci yarısından etibarən M.F.Axundzadə tərəfindən əsası qoyulan əlifba islahatı ideyası sonrakı mərhələlərdə milli ziyalılar tərəfindən inkişaf etdirilmiş və Birinci Türkoloji Qurultayda özünün konseptual həllini tapmışdır.

6. Qurultayda qəbul edilmiş qərarlar türk dillərinin yazı qaydalarının elmi əsaslarla tənzimlənməsi, terminoloji sistemin vahidləşdirilməsi və dil tədrisinin metodoloji əsaslarının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində türkologiya elminin gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmişdir.

7. B.Çobanzadə, A.Samoyloviç, M.F.Köprülüzadə və digər alimlərin fəaliyyəti qurultayın yalnız təşkilati deyil, həm də nəzəri-metodoloji əsaslarının formalaşmasında həlledici rol oynamışdır.

8. Qurultay çərçivəsində ortaq əlifba, terminologiya və ədəbi dil məsələlərinin müzakirəsi türk xalqlarının mədəni yaxınlaşması, mənəvi bağların daha da möhkəmlənməsi istiqamətində ilk sistemli elmi təşəbbüs kimi qiymətləndirilməlidir. Bu ideyalar müasir türk xalqlarının integrasiyasının mühüm mənbələrindən birini təşkil edir.

9. Əlifba islahatı ətrafında aparılan müzakirələr yalnız elmi deyil, həm də siyasi-ideoloji xarakter daşıyırdı. Bu səbəbdən əlifba problemi müxtəlif ictimai qüvvələrin maraqlarının toqquşduğu mürəkkəb proses kimi səciyyələndirilməlidir.

10. Qurultayın qəbul etdiyi latın qrafikalı əlifba türk xalqları arasında kommunikasiya imkanlarının genişlənməsinə, savadlanma səviyyəsinin yüksəlməsinə və təhsil imkanlarının inkişafına mühüm təkan vermişdir. Bununla yanaşı, həmin model sonrakı dövrdə bir sıra türk respublikalarında əlifba islahatlarının əsasını təşkil etmişdir.

11. Qurultay iştirakçılarının böyük əksəriyyətinin sonradan repressiyalara məruz qalması türkologiya elminə və türk xalqlarının intellektual inkişafına vurulan ən ağır zərbələrdən biri olmuşdur. Bu hadisə yalnız fərdi talelərin faciəsi deyil, bütövlükdə türkoloji fikrin inkişaf dinamikasının pozulması kimi qiymətləndirilməlidir.

12. Müstəqillik dövründə Birinci Türkoloji Qurultayın materiallarının yenidən elmi dövriyyəyə daxil edilməsi və bu mənəvi irsin geniş şəkildə araşdırılması müasir türkologiya-

nın milli-ideoloji əsaslar üzərində inkişafında mühüm elmi-metodoloji və nəzəri əhəmiyyət kəsb etmişdir.

13. Müasir türk dövlətləri arasında ortaq əlifba, ortaq terminologiya, elmi əməkdaşlıq və mədəni inteqrasiya istiqamətində həyata keçirilən layihələr Birinci Türkoloji Qurultayda irəli sürülmüş konseptual yanaşmaların tarixi davamlılığını və aktuallığını təsdiq edir.

14. Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının ortaq elmi-mədəni məkanının formalaşmasına xidmət edən, türkologiyanın inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən və XXI əsrdə də aktuallığını qoruyan strateji əhəmiyyətli tarixi hadisə kimi dəyərləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı: Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər / Tərc. ed.: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakışiyev. Bakı: Çinar-Çap, 2006. 570 s.

2. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı: Maarif, 1966, 331 s.

3. Abdullayeva M.Ə., Məmmədov E.H. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dil, məktəb və tədris məsələləri. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 148 s.

4. Ağamalıoğlu, S. Yeni türk (Azərbaycan) əlifbası və Mirzə Fətəli Axundov // Bakı: Maarif işçisi, 1928. №3, s. 97-104.

5. Ağayev Ə. Fərhad Ağazadənin pedaqoji görüşləri. Bakı: Maarif, 1987, 124 s.

6. Ağazadə F. Nə üçün ərəb hərfləri türk (Azərbaycan) dilinə yaramır? Bakı, 1922, 196 s.

7. Axundov A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində dil məsələləri // Axundov, A. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə. II c. Bakı: Elm və təhsil, 2012. 464 s., – səh: 55-81.

8. Axundov, A. Bir daha əlifbamız haqqında // Xalq. – 1991, 20 dekabr.

9. Axundov A. Birinci Türkoloji Qurultay və müasir türk dünyası // Türkologiya, Beynəlxalq elmi jurnal (özəl buraxılış), Bakı, 2006, s. 3-6

10. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. 2 cilddə, I cild. Bakı, Gənclik, 2003, 660 s.

11. Axundov M.F. Seçilmiş əsərləri. 3 cilddə, III cild. Bakı: Elm, 1988, 388 s.

12. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı (Azərbaycan dilçiliyi tarixi: I Türkoloji Qurultaydan XX əsrin 60-cı illərinə qə-

dər). 3 cilddə. II c. / tərt. S.H.Mehdiyeva. Bakı: ABİS ALARCO, 2013, 438 s.

13. Azərbaycan ədəbi dili tarixi: 4 cilddə, IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 421 s.

14. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cilddə, I cild. Bakı: Lider, 2004, 439 s.

15. Azərbaycan tarixi (aprel 1920-iyun 1941): 7 cilddə, VI cild. Bakı: Elm, 2008, 568 s.

16. Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1998, 312 s.

17. Babayev A. Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda türkologiya. Bakı: Elm, 2016, 336 s.

18. Babayev A. Türksoyun birlik səsi. Bakı: Təhsil, 2006, 345 s.

19. Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı / <https://president.az/az/articles/view/70396> (15.04.2026)

20. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 255 s.

21. Cəfərov N., Hüseynova M., Qəribli A. Birinci Türkoloji Qurultayda əlifba məsələsi / "Türkologiya" beynəlxalq elmi jurnalı, Bakı, 2025, № 1, s. 11-31.

22. Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə, V cild. Bakı: Elm, 2007, 368 s.

23. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş. Bakı: Elm və təhsil, 2016. 248 s.

24. Çobanov M. I Türkoloji Qurultay və türk dillərinin müasir problemləri. Bakı: AzAtam, 2006, 152 s.

25. Çobanov M. Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru. Bakı: Təhsil, 2008, 280 s.

26. Çobanzadə B. Elmi və ədəbi dil məsələsi. "Maarif işçisi", Bakı, 1926, № 5 (13), s. 27-36.

27. Çobanzadə B. İstilah terminolojisi işlər. “Azərbaycanı öyrənmə yolu”, Bakı, 1930, № 4-5, s. 3-7.

28. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007. 336 s.

29. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 200 s.

30. Çobanzadə B. Yeni əlifba və türk dili. “Maarif və mədəniyyət”, Bakı, 1927, № 12, s. 37-38.

31. Dəmirçizadə Ə. Klassiklərimiz dil və yazı haqqında. Bakı, 1981, 57 s.

32. Eyvazov P. Bəkir Çobanzadə: dil tarixi konsepsiyası. Bakı: Elm, 2026, 296 s.

33. Əlizadə A. Birinci Türkoloji Qurultay və Mahmud Kaşğarlının “Divani lüğətit-türk” əsəri // Türkologiya, Beynəlxalq elmi jurnal (özel buraxılış), Bakı, 2006, s. 97-102

34. Əsgərova S. Dünyanın təkərini “fırlatmağı” bacaran ziyalı (05.01.2018) / <https://kaspi.az/az/dunyanin-tekerini-firlatmai-bacaran-ziyali> (05.05.2026)

35. Əzizəoğlu H. Türklüyümüz. Bakı: AzAtaM, 2007, 222 s.

36. Hacıyeva İ. Dil quruculuğunun nəzəri problemləri. Bakı: İqtisad Universiteti, 2005, 399 s.

37. Hacıyeva İ. I Türkoloji Qurultaydan sonra keçirilən plenumlar və əlifba məsələsi // Bakı Universiteti xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. Bakı: Bakı Universiteti, 2006, № 2 s. 154-160

38. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (II hissə). Bakı: Maarif, 1987, 292 s.

39. Hacıyev T. Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri // Bakı Universiteti xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2006, № 2. s. 18-26.

40. Hacıyev, T. I Türkoloji qurultayda Bəkir Çobanzadənin fəaliyyəti // “Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir

problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, Bakı: BDU, – 31 may 2013, s. 3-8.

41. Hacıyev T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili. Bakı: Təhsil, 2013, 248 s.

42. Həsənlı C. Birinci Türkoloji Qurultaya qısa tarixi baxış / 1926 Bakı Türkoloji konqresinin 70. Yıl dönümü toplantısı (29-30 kasım 1996). Ankara, 1999, s. 7-12.

43. Hüsüyınova İ. Birinci Türkoloji Qurultayı və onun Azərbaycan xalqının mədəni inkişafında rolu (Tarix və müasirlik kontekstində) // Bakı Universiteti xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. Bakı: Bakı Universiteti, 2006, № 2 s. 10-17

44. Xəlilov B. Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay. Bakı: Elm, 1999, 185 s.

45. Xəlilov B. Turkologiyanın intibah dövrü. Bakı: Adiloğlu, 2001, 173 s.

46. XX əsr Azərbaycan tarixi: Ali məktəblər üçün dərslik, II cild. Bakı: Çəşoğlu, 2004, 558 s.

47. Xocayev Xəlid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, 147 s.

48. İbrahimov E.Ə. Birinci Türkoloji Qurultayda ortaq əlifba, imla və ədəbi dil məsələləri. Bakı: Tuna, 2025, 474 s.

49. İbrahimov, E.Ə. Türk xalqlarının ortaq əlifba, imla və ünsiyyət dili. Monoqrafiya. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 200 s.

50. İlham Əliyev: 1923-cü ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması zaman bombası idi / https://teleqraf.az/news/xarici_siyaset/466602.html (05.05.2026).

51. İlham Əliyev yerli televiziya kanallarına müsahibə verib / <https://president.az/az/articles/view/71213> (23.02.2026)

52. İsaخانlı İ. Azərbaycanda latın əlifbasına keçid və Fərhad Ağazadə. Bakı: Xəzər Universiteti, 2011, 172 s.

53. Qaracalı C. I Türkoloji Qurultayda dil məsələləri: filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu diss. Bakı, 2007, 130 s.

54. Qəbələdə Türk Dövlətləri Təşkilatının Dövlət Başçıları Şurasının 12-ci Zirvə Görüşü keçirilib / <https://president.az/az/articles/view/70283> (15.04.2026)

55. Qəhrəmanlı N. Köhnə-yeni əlifba (Azərbaycan əlifbasında dəyişmələr). Bakı: Yurd, 2002, 121 s.

56. Məhərrəmov R. I Türkoloji Qurultayda azərbaycanlıların iştirakı // Türkologiya, Beynəlxalq elmi jurnal (özəl buraxılış). Bakı, 2006, s. 91-96.

57. Məhərrəmov A. Yubiley konfransının açılışında söylənmiş nitqi / Bakı Universiteti xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. Bakı: Bakı Universiteti, 2006, № 2, s. 7-9

58. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə, II cild. Bakı: Öndər, 2004, 584 s.

59. Məmmədli N. Birinci Türkoloji Qurultay məxfi sənədlərdə / "Xalq qəzeti", <https://xalqqazeti.az/az/siyaset/243807-birinci-turkoloji-qurultay-mexfi-senedlerde> (21.04.2026)

60. Məmmədli N. 1926-cı il Birinci Türkoloji Qurultay: tarixi zəmində, arxiv sənədlərində, milli mətbuatda. Bakı: Elm və təhsil, 2026, 828 s.

61. Məmmədova P. Mustafa Kamal Atatürkün dil siyasəti: filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu diss. Bakı, 2004, 180 s.

62. Mərdanov M., Quliyev Ə. Azərbaycan xalq təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918-1920). Bakı: Çapaşoğlu, 2003, 239 s.

63. Mirəhmədov Ə. Yazımız dünən bu gün / Kommunist qəzeti, 25 iyun 1988-ci il.

64. Nəbiyeva Z. Birinci Türkoloji Qurultay (Dil, əlifba, orfoqrafiya məsələləri). Bakı: Bakı Universiteti, 2010, 147 s.

65. Seyidov Ə. Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişaf tarixindən. Bakı: Maarif, 1987, 300 s.

66. Şirəliyev M. İstilahlar yaradılmasında əsas prinsiplər // Az.SSR EA-nın Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, I cild, 1948, s. 27-43.

Türk dilində

67. Akalın Ş.H. Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle Birinci Türkoloji Kurultayı / "Yeni Türkiye" Dergisi, № 146, cilt 1, 2025, s. 35-50.

68. Aliyeva K. Türkolojinin çağdaş problemləri // Türkologiya, Beynəlxalq elmi jurnal (özəl buraxılış). Bakı, 2006, s. 128-144

69. Buran A. Kurşunlanan Türkoloji / Elazığ: Manas Yayıncılık, 2007, 625 s.

70. Korkmaz Z. Türk Dünyasının ortak kültür değerleri açısından alfabe ve iletişim dilinde ortaklık üzerine // Türkologiya, Beynəlxalq elmi jurnal (özəl buraxılış). Bakı, 2006, s. 19-22

71. Nəsibzadə N. Sovet Siyasətində Bakü Türkoloji Kurultayının yeri (Tebliğin başlıca tezləri) / 1926 Bakı Türkoloji konqresinin 70. Yıl dönümü toplantısı (29-30 kasım 1996). Ankara, 1999, s. 97-100

72. Zülfikar H. Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011, 212 s.

İngilis dilində

73. Alakbarov F. Mirza Fatali Akhundov, Alphabet Reformer before his time // Azerbaijan International (journal), 8. 1, spring 2000, pp. 50-52

74. Arabic or Latin? Reform for the Price of a Battleship Debates at the first Turkology congress hosted by Baku in 1926: Azerbaijan International (journal), 8. 1, spring 2000, pp. 58-61

Rus dilində

75. Барахов И.Н. Итоги I-го Всесоюзного тюркологического съезда // Хозяйства Якутии, 1926, № 5, стр. 5-21

Elçin Hüseyn oğlu Məmmədov

*BDU-nun Filologiya fakültəsinin dekanı,
Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan dili və
ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının dosenti*

Ramil Əkbər oğlu Bayramov

*BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının baş müəllimi,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru*

Pərvin Eyvaz oğlu Eyvazov

*BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müəllimi,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru*

BİRİNCİ TÜRKOLJİ QURULTAY VƏ TÜRK XALQLARININ DİL BİRLİYİ

Kompüter tərtibçisi:
Bədii tərtibat:

Səbinə İmanova
  lal  Məmməd

Formatı: 60x84 ¹/₁₆
Həcmi: 10,75  .v.
Tirajı 100

